

CSEPELI GYÖRGY

A SZOCIÁLPSZICHOLÓGIA VÁZLATA

NÉPMŰVELÉSI PROPAGANDA IRODA

Lektorálta:

MÉREI FERENC
Dr. HALÁSZ LÁSZLÓ

Szerkesztette:

Dr. ARDÓ MÁRIA
GABNAI KATALIN

Készült a Népművelési Intézet
Oktatási Osztályának gondozásában

Borító:

HERPAI ZOLTÁN

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	5
Az interakció világa	17
Az interakció.....	19
Kommunikáció	25
Meggyőző közlés	28
Más személyek megismerése	31
Sztereotípiák	35
Attitűdök	41
Utánzás	48
Személyközi kapcsolat.....	52
A szerep	57
A csoportlélektan vázlatra	63
A csoport kategóriájáról.....	65
A csoportlélektan kialakulásáról	67
Formális és informális csoportok	71
Vonatkozási csoportok	73
Létszámproblémák	75
A csoportlét.....	77
A csoportlét rétegei	80
Az interakciós réteg.....	82
A kommunikációs réteg	84
A társas-vonzalmi réteg	85
A csoport norma- és értékteremtő világa	91
Vezetés.....	97
A csoportok összetartása.....	102
Csoporteffektusok.....	104
Tanulócsoportok, intenzív csoportok	108
A közösség.....	112
Az Én	115
Az "én" felépítése.....	117
Az "én" elfogadtatása.....	124
Személyiség, "én"-minták	129

Szocializáció	139
Az életkorok fogalma	141
Az első évek	143
A "klasszikus gyermekkor"	146
Iskoláskor	150
Nevelési stílusok	152
Kortárs csoportok	153
Ellenkultúra?	156
A legfontosabb szakkifejezések és magyarázatuk	163
Irodalom	175

ELŐSZÓ

"Az ember meghatározatlan állat" – mondja Nietzsche, s ezzel a szép gondolattal indítjuk bevezetőnket a társadalomtudományok egyik ágába, a szociálpszichológiába. Az ember meghatározatlanságában a nem sajátosságát kell látnunk, mely történelmileg-társadalmilag változó, negatív és pozitív következményeivel együtt egyre tökéletesedő rendben vált meghatározásba.

"Az ember a társadalmi viszonyok összessége" – mondja Marx, s ez már több mint szép gondolat, mert egyúttal arra is utal, hogy az ember meghatározási folyamatának színtere a társadalom, mely Janus-arcúval fordulva felénk egyszerre tűnik megváltoztathatatlan természeti viszonyoknak és a változtató akarat könnyű prédájának.

Az igazság nem egyszerűen középen van e két véglet között, hanem egyszerre tartalmazza mind a kettőt. A szociálpszichológia izgalma éppen onnan való, hogy az objektivitásba kényszerített szubjektivitást, ezt a sajátosan történelmi-társadalmi képződményt, mintegy születési állapotában, azaz egyének egymás közötti kapcsolataiba ágyazva szemléli.

Ez a könyv bevezetést kíván nyújtani a szociálpszichológiába mindazok számára, akik legalább középiskolás fokon tájékozottak alapvető emberi és társadalmi dolgokban. Nem szakkönyv, de anyaga és gondolatmenete meglehetősen szorosan követi az egyetemi szociálpszichológiai oktatás fonalát. Talán túlságosan szorosan is.

A szociálpszichológia mint tantárgy, didaktikai okokból kénytelen lineárisan egymásra követő témákból építkezni. De nagyon nehéz az elindulás, mert mindjárt az első logikusan adódó témánál, az "én"-nél kiderül, hogy mennyire elválaszthatatlan ez a jelenség a másik személytől, majd a másik személy a csoporttól, a csoport a társadalmi nagycsoportoktól, s ugyanúgy a szociálpszichológiai jelenségek is csak mesterkéltén különíthető el a szociológiai szférától.

Elképzelhető lenne másféle felépítés is. Kiindulhatunk abból, hogy a szociálpszichológia mint tudomány, miként jött létre társadalmi indítékok kényszerképpen. Ez esetben erőteljesebb volna a kritikai hangsúly és a történeti megközelítés. Vizsgálhatjuk a szociálpszichológiai jelenségek előfordulási sztereit és szereplőit: ez esetben a hétköznapi élet elemzését állítjuk középpontba. Végül az is jogosult, ha a szociálpszichológiai ismeretek gyakorlati alkalmazhatóságát firtatjuk, s egyes társadalmi gondok megoldásában vállalható szerepét tárgyaljuk.

Ebben az előszóban e három szempontot érintjük, melyek belátása nem hatálytalanítja a könyv tematikai fejezeteiben előadott ismeretanyagot, de talán könnyebbé teszi az olvasottak megértését és értelmezését. Nézzük meg elsőként, hogy vajon milyen társadalmi indítékokkal hozható összefüggésbe a szociálpszichológia – mint tudomány – megszületése?

Arra utalnánk, hogy bár a szociálpszichológiai jelenségek bizonyára egyidősek az emberiséggel, az idetartozó problémák tudományosan szervezett empirikus figyelemre csak a XIX. század vége óta számíthatnak. S ami kiváltképp fontos, módszeres és tapasztalati eszközöket alkalmazó kutatásukra nem is Európában, hanem az Amerikai Egyesült Államokban került sor.

A korabeli amerikai társadalmat elsősorban az jellemezte, hogy a gazdaság, kimerítvén extenzív fejlődésének tartalékait, a világon elsőként kénytelen volt az intenzív fejlődés útjára lépni. Az intenzív fejlődésbe lépett gazdaság fő termelő ereje, Jánossy Ferenc szerint, a műszaki fejlesztés és a szakképzett tömeges munkaerő.

A szakképzett tömeges munkaerő szervezése és termelő képességének kiaknázása volt végső soron az az igény, mely a pszichológiai kutatások fellendülését okozta. Míg ebben a korban az európai pszichológia fő törekvése, hogy önálló tudományként ismerjék el az oszlopcsarnokos akadémiák, amerikai rokona új és bőkezűbb gazdára lelt a nagyüzemek tulajdonosaiban – írja találóan Erős Ferenc és Garai László.* Az egyes emberre összpontosuló pszichológiai szemlélet azonban elégtelenné vált, s ez – mint bebizonyosodott – az objektív feltételek után az egyik leglényegesebb termelékenységi tényező.

* Bevezető Aronson, E. A társas lény c. könyvéhez. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1978. 10. p.

A termelés és a modern értelemben vett empirikus szociálpszichológia kialakulása közötti kapcsolat másik arca a fogyasztás és a szociálpszichológia kapcsolata. A marxista társadalomelmélet egyik gondolati pillére, hogy a társadalom nemcsak a szükségleteket kielégítő javakat, hanem magukat a szükségleteket is termeli. Nos belátható, hogy az olyan fogyasztási cikkeket, mint autó, jégszekrény, fürdőszoba-berendezés, konyhagépek, háztartási gépek stb., nem elég megtermelni, hanem el is kell tudni őket adni. Eladni pedig csak akkor lehet, ha van kereslet. A szociálpszichológiai tudás nélkülözhetetlennek bizonyult a kereslet felkeltésében, az újabb és újabb szükségletek termelésében és ébren tartásában. A nyugaton kialakult fogyasztói modell elképzelhetetlen a szociálpszichológiából merített felismerések üzleti hasznosítása nélkül.

Végül a szociálpszichológiát mint tudományt megteremtő társadalmi feltételek sorában meg kell említenünk a politikai-ideológiai tényezőket. Itt arra gondolunk, hogy az intenzív gazdasági szakaszba lépett kapitalista társadalom csak akkor működőképes, ha egyetértésen alapul, tagjai abban a hitben vannak, hogy mindenki egyenlő, s jogaik az élethez, a boldogsághoz nem csorbíthatnak meg akaratuktól függetlenül ható kiváltságok miatt. Hogy e liberális illúzió pszichológiai hatóerővel rendelkezzen, szociálpszichológiai elveken nyugvó politikai-ideológiai mechanizmusra van szükség. (Ami persze nem azt jelenti, hogy itt a szociálpszichológiai elvéké volna a döntő szó.) Ez elvek szellemében olyan képet kultivál magáról a társadalom, melyben a társadalmi viszonyok pszichológiai viszonyoknak látszanak, s főképpen, melyben az ember önmagát boldognak, szabadnak, kiegyensúlyozottnak hiheti. Ha a kultivált kép és a valóság nem egyezik, mondjuk a színes képeslap címlapján mosolygó családról másnap megtudjuk, hogy tagjait gyilkosok hidegvérrel, pusztá időűzésből meggyilkolták, akkor az eltérések már csak különös, patológikus eseteknek tűnnek. A tömegtudat elválasztja egymástól a véres szenzációt és a saját komfortérzését.

A szociálpszichológiát mint tudományt, létrejöttében és fejlődésében közgazdasági, politikai, ideológiai tényezők befolyásolják: ez kiderülhetett az imént mondottakból. Ez nem jelenti azonban azt, hogy tárgya, a társadalomban élő konkrét ember, ne lenne valóságos, s ha hit, illúzió, látszat rabjának nevezzük, ő mindezeket ne érezné, tudná valóságnak. A szociálpszichológia társadalomkritikai megközelítésének egyszerűbb útja az, ha felkiáltunk, mint Andersen meséjében a kisgyerek: "a király meztelen!" Bonyolultabb kérdés, miért gondolják az emberek mégis, hogy a királyon van ruha, miért kíváncsiak egyáltalán a királyra, miért tódulnak tömegekben az utcára, s többnyire miért nem hisznek a józan és leleplező felkiáltásoknak, egyszóval, miért cselekszenek érdekeik elle-

nére? Nincs kritikai szociálpszichológia ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása nélkül.

A másik szempont, melynek kifejtésére ebben az előszóban vállalkozunk, talán kapcsolatos az előbb feltett kérdésekkel. Buda Béla írja a szociálpszichológia területének kijelöléséről elmélkedve: "Létezik azonban egy nagy tartomány, amely a szociológia felé mutat, és amelyben a megfogható már nagyon csekélylé válik, és amely különösen hajlamos az összeolvadásra a vizsgáló szubjektumával és saját pszichikus mechanizmusával. Ez a személyiség- és a társas kapcsolatok lélektana. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy az emberi élet szubjektíve legfontosabbnak érzett alapproblémáinak, valamint az ember és a társadalmi környezet pszichológiája ez. A lényeges kérdések itt már csaknem ugyanazok, mint amikkel mindennapjaink során küszködünk, amelyekről oly sokat vitázunk magunk között, amelyeket rendszabályokkal, szervezéssel igyekszünk megoldani és amelyek a drámák, irodalmi alkotások, filmek állandóan visszatérő témái."*

A hétköznapi élet teremti meg az egységet a szerte szórtnak érzett szociálpszichológiai témák között, itt kereszteződnek történelem és a történet, a társadalom és az egyén utjai. Ez persze többnyire úgy jelentkezik, mint Fabrizio Del Dongo életében a waterloo-i csata, de számunkra az a fontos, ami velünk történik, az a seb fáj, melyet a mi oldalunkon ütöttek.

Mint egy dallam, mely különböző hangszerelésben újra meg újra felbukkan, a hétköznapi élet is változik kultúránként, történelmi korszakokként. Ugyanakkor azonban a változatosság mélyén a szerkezet változatlan. Mi ennek a szerkezetnek a lényege? Vélhetően az eleven emberek kapcsolatai, akik Marx híres aforizmája szerint azt a bizonyos színjátékot játszószák, melynek szerzői és szereplői is egyben. A történész, a gazdaságtudós, a szociológus ítélhet és magyarázhat, de ezek a tudományos megközelítések mindig kívülrékednek azon az élményvilágon, melyen belül zajlanak a konkrét történések. Lehet, hogy lényegtelenek, de semmiképpen sem azok a szereplők szemszögéből nézve. Vegyük példaként a halált. Milyen egyszerű, törvényszerűen bekövetkező biológiai esemény,

* Buda B.: Az empátia – a beleélés lélektana. Bp. Gondolat, 1978. 11. p.

társadalmilag "tipikus" tény. De mennyire nem ugyanaz a haldokló szempontjából!

Létünk egyszerűsége, megismételhetetlensége, élményeink saj átlagossága, mindaz, amit személyünknek tartunk, valamiképpen a hétköznapi szövetébe ágyazódik be. És korántsem egyedül csak rólunk van szó. Hiszen az "én"-hez elválaszthatatlanul hozzátartozik a másik, a "te" meg az "ő". Kettejük egymásra hatása, kapcsolata függetlenül attól, hogy csak egyszer találkoznak vagy élethossziglan egymáshoz kötődnek, hogy szeretik vagy gyűlölik egymást, mind megannyi konkrét, egyszeri történet, melyeket csak mi élünk át, s nem tudjuk, nem akarjuk az általánosság szintjére emelve csökkenteni jelentőségüket.

A szociálpszichológia képes arra, hogy belül maradjon az élet fenomenológiai burkán, és ugyanakkor ne metssze el az egyéntől a történelmig, a társadalomig vezető szálakat. Kétségtelen, hogy a szociálpszichológia alkalmazása termelő erőt jelent, de éppen tárgyánál fogva páratlan lehetőségek rejlenek benne abban a tekintetben is, hogy tanuljunk élni. Élettörténetünk emberekkel való találkozások egymásra rétegződése, egymást teremtve teremtjük saját magunkat. Ez a legsajátosabb szociálpszichológiai alapismeret, melyre a tudomány egész épülete ráalapozódik.

A hétköznapi élet társas történéseit illető ismereteit tekintve minden ember szociálpszichológus (parafrazeálva Gramsci nagyszerű mondását, miszerint "minden ember értelmiségi"). Ám a felhalmozott szociálpszichológiai tudás holt tőke bennünk, mert nem vagyunk tudatában jelentőségének. Nem figyelünk magunkra, nem figyelünk másokra, mert mindig él bennünk valamilyen cél, ügy, ami éppen a "legfontosabb". A szociálpszichológia azt igyekszik tudatosítani bennünk, hogy az utcán, a lakásban, a munkahelyen, az eszpresszóban, vagyis napról-napra újra játszódó életjátékunk "jeleneteiben" rengeteg olyan mozzanat van, melyeket ha megfigyelünk, könnyebb lehetne az életünk. Megszabadulhatnánk az álkonfliktusoktól, s energiánkat így igazi konfliktusaink felismerésére és elviselésére fordíthatnánk, kikeményedhetnénk önállóságaink hínárjából, s egymásban nem saját boldogságunk fölösleges hátráltatóját vagy egyetlen kívánatos eszközét látnánk. Nem mindig azt keresnénk, kitől kaphatunk, hanem elsősorban azt, hogy hol és kinek adhatunk.

Nem gondolom persze azt, hogy e jámbor program nyomban megvalósul, ha valaki elolvasta ezt a könyvet vagy akár a Handbook of Social Psychology mind a hat kötetét. Csak arra szerettem volna rámutatni,

hogy a szociálpszichológiának szerepe lehet életünk lelki higiéniájának megteremtésében, mely korántsem következik automatikusan a testi és környezeti higiéniából. A jövőben a gépesítés sok fizikai terhet levehet majd az ember válláról. A fejlett ipari országokról szóló szociológiai, szociálpszichológiai híradások szerint azonban a lelki terhek a civilizációs fejlődéssel nemhogy csökkennének, hanem éppen ellenkezőleg, nőnek. Ha nálunk a gazdasági növekedés szocialista társadalmi viszonyok közepette is megy végbe, nem reménykedhetünk abban, hogy a negatív hatások spontán módon elkerülnek bennünket. Miként a környezet szennyeződésével meg kell fizetnünk a civilizáció árát, ugyanúgy fizetnünk kell súlyos társadalomlélektani problémáinkkal is. Ezek megoldása, konstruktív irányba terelése, a további nehézségek keletkezésének megelőzése korszerű társadalomtudományos tájékozottság és szemlélet nélkül reménytelen feladat. Nem hiszem, hogy gépesítéssel valaha is megoldható lesz majd az emberekkel való foglalkozás, szimulálható lesz majd a részvét, az együttérzés, az érdeklődés. Hasonlóképpen kifogyhatatlan a boldogtalanok, a hiszékenyek, a becsapottak, az önsorsrontók serege, akiken nem segíthet más, mint az értő, segítőkész és szeretetteljes emberi szó. A kereslet eziránt máris érezhető, s a jövőben törvényszerűen nőni fog.

A szociálpszichológiával kapcsolatosan nem kevés a kétely, de nem kevés a jogosulatlan várakozás is. A gyakorlati nehézségek egyik forrása nálunk — e tudomány hazai fejletlenségén túlmenően — éppen az, hogy még nem tudjuk igazán saját társadalmunk hétköznapijaira alkalmazni a szociálpszichológia által kínált fogalmi és értelmezési keretet, vagy másképpen fogalmazva, nem tudjuk a saját társadalmunkból szervesen kibontani azt.

Ha a szociálpszichológia valaha kilép majd nálunk is az egyetemek katedrái mögül, kimozdul a laboratóriumok hűvös falai közül (egyelőre ott tartunk, hogy még csak most vonul be), s mint gyakorlati felismerések egésze hámi kezd majd, legfontosabb küldetése az emberek közötti empátiás kapcsolatok, a más személyek megismerésére irányuló törekvések elősegítése lehet. "Némi feltételelességgel szólva, a szociálpszichológia illetékessége elsősorban a mikrogyakorlat területeit fogja át. E mikroszint változásai önmagukban sohasem válhatnak strukturális változások hordozóivá és még kevésbé helyettesítőivé: a mikrogyakorlat is csak helyes makroelmélet háttérén és keretében lehet tudatos és hatékony."*

* Pataki F.: Utak és választutak a szociálpszichológiában. Bp. Akadémiai Kiadó, 1976. 125. p.

Amit Pataki Ferenc mikrogyakorlatnak nevez, az a hétköznapi életnek az emberi kölcsönösséget eleve feltételező szabályrendszere, melyet öntudatlanul követve leszünk képesek társadalmi életvitelre, találkozásra, közlésre, megértésre és megértetésre. Ez a szabályrendszer koránt sincs eleve rögzítve, hanem hétköznapijaink sodrában számtalan egyéni variáció képzésére, s ezáltal individualitás-élményünk felkeltésére alkalmas.

Tény viszont — s ennek felismeréséhez már a szociálpszichológia kell —, hogy társadalmanként, kultúránként, társadalmi rétegenként, életkori és egyéb csoportok mentén más-más szabályok érvényesek. Ha ezt nem tudatosítjuk, sokszor akaratlanul szitunk és halmozunk magunkban is előítéleteket, konfliktusokat, fojtunk el pusztán a szabályok felismerésének hiánya miatt kétségeket és szorongásokat. Mennyivel könnyebb volna az emberek közötti érintkezés, mennyivel kevésbé különülnének el a mindenkori "hasonszőrűek", ha pontosan ismernénk ezeket a rejtett kódokat, s nemcsak rutinszerűen, néhány felszínes megjegyzés vagy gesztus erejéig, hanem mások "néma nyelvének" ismeretében közelítenénk azokhoz, akiket tudatlanságunkban felmagasztalunk vagy kítaszítunk. Az önismeret, a társismeret, a társadalomismeret szorosan összefügg, s a szociálpszichológia ezeknek az összefüggéseknek az átvilágítására már nem is képes. Szeretném, ha ezek a szociálpszichológiai ismeretek hozzáférhetőek és megtaníthatóak lennének, mert ha csak csirákról, kezdeményekről beszélhetünk, azok is jóval többet nyújtanak, mint az ellentmondásokból, akaratlan hazugságokból összeszótt köznapi "emberismeret".

A szociálpszichológia nagy tudásanyagot halmozott fel az emberi csoportok vonatkozásában. A csoport tagjainak kölcsönös egymásrautaltságában ölt pszichológiai értelmet, melynek része a csoport tagjai közti ellenszenvékből és rokonszenvékből szótt "rejtett hálózat".

A csoportra vonatkozó szociálpszichológiai ismeretek hallatlan tartalékokat jelentenek a vezetés szempontjából. Kimeríthetetlennek tűnnek ezek a tartalékok demokratikus vezetés esetében. Kínzó és gátló hatást okoznak viszont, ha tekintélyelvű a vezetés. Hogy mikor van egyikre, mikor a másikra szükség, azt semmiféle előzetes recept nem írhatja elő. Ám az élet átlaga többször ad módot és teret demokratikus kísérletekre mint gondolnánk. Partnereink elismerése, de nem kritikátlan elfogadása, a kezdeményezés szabadsága, a csoportcélok vita útján történő kitűzése, a csoportcél irányában történő mozgás menetrendjének demokratikus ellenőrzése, a spontaneitás és a fegyelem egysége, a példamutatás, a jutalmak és a büntetések egészséges aránya, feltételeik

szabatos meghatározása, kiszabásuk nyilvánossága mind olyan tényező, mely már gondos kutatás tárgya volt, s nem mondhatjuk el, hogy az eredmények közismertek.

Társadalmunk oly mértékben tagolódott, hogy lejárt az egyszeri és folyamatos hovatarozást biztosító csoportok, a hajdani patriarchális közösségek sok elfojtást, kint és keservet, de egyben számos ünnepi pillanatot is tartalmazó ideje. Az egyéni különbségek sokfélesége számos egyidejű csoportban teszi lehetővé a tagságot és a részvételt, amiből egyszerre következik gazdagodás és szegényedés. Gazdagodást jelent, mert magában rejt a választás és a vállalás mozzanatát, de szegényedést is, mert tartósítja a személyiség szétदारabolódását. Úgy gondolom, hogy visszafordíthatatlan folyamatról van szó, mellyel meg kell tanulnunk együtt élni, és nem engedhetjük, hogy a csoporthoz való tartozás szükségletei társadalmilag deviáns utakra terelődjenek, vagy ami ugyanakkora veszély, hogy e szükségletek megfelelő pozitív választási lehetőség híján elsorvadjanak és tömeges jelenséggé váljon a magány.

Szociálpszichológiai vázlatunk egyik célja mindenképpen az, hogy tudatosítsa az olvasóban az imént emlegetett "lelki higiénia" szükségét és tudatos megteremtését. Másik célja — s ez azzal függ össze, hogy a könyv anyagát a közművelődés gyakorló munkásai számára írtuk —, hogy támpontokat adjon, a közművelődési alkalmak és események szervezőit a szociálpszichológia alkalmazására ösztönözze.

Társadalmunk tervezési gyakorlata szemünk előtt bővül, s látható, hogy a tervezői perspektívába egyre inkább belekerül a kulturális újratermelés is. Ez egyben a szociálpszichológiai ismeretek alkalmazása előtt új távlatokat nyit. Jelenleg az egyik fő nehézség az, hogy a kultúra, a közművelődés hétköznapi szerkezete nem fedi a tényleges hétköznapi valóságot. Ennek az objektív-dologi akadályokon túl van szemléleti oka is.

Kísért a kultúrának egy olyan felfogása, mely valamiképpen lenézi a "szürke" hétköznapiakat, élesen megkülönbözteti a helyeset és a helytelenet, az értékeset és az értéktelent, a műveltet és a műveletlent, a kulturáltságot és a kulturálatlanságot. Ez a koncepció felvilágosító illúzióktól nem mentesen "felemelni", "megtisztítani" akar, kiszorítva mindent, amit magáénak nem ismer el.

Ezzel szemben áll az a felfogás, mely szerint a kultúra az életet szervező gondolkodási-érzési-viselkedési minták társadalmilag differenciált egésze, melyben a teljes hétköznapi tevékenység is benne foglaltatik. A szociálpszichológia feladata nem egyszerűsödhet le arra, hogy meg-

magyarázza a nevelőnek, az "adónak", hogy mely feltételek a legkedvezőbbek az általa egyoldalúan elgondolt és kívánatosnak ítélt célállapot eléréséhez. A szituáció egészét kibontva kell megmutatnia, hogy mi az, amit az emberek kultúrájának fogadnak el, mi az, amit kultúráként élnek. Létünk társadalmi meghatározottságából fakad, hogy amit kulturálatlan - ságnak minősítünk, az is kultúra, legfeljebb a mi normáinkkal ellenkezik. Sokszor beigazolódhat, hogy a mi normáink a helyesek, de korántsem mindig ez a helyzet. És ha nem lesz hiábavaló a szociálpszichológiával való megismerkedés, akkor talán beláthatóvá válik, hogy a köznapiság nem kulturabeszívó vagy kulturataszító közeg, hanem kultúra-teremtő összefüggés.

Az egyoldalú közléseket tehát kétoldalú, sokoldalú közléseknek kell felváltaniuk, ahol a tanítók is tanulnak, a nevelők is nevelődnek. Ebben az esetben nem taszítunk skizofrén állapotba százezreket, akiket hol "műveletleneknek", "szórakozni vágyó tömegeknek", hol "olvasó népeknek" nevezünk anélkül, hogy közel férköznénk hozzájuk.

A közös jelentéskincs, az aktuálisan születő társas valóság megszületésének élménye nem helyettesíthető mással. Nehéz egyetérteni az olyan "ünnepi" kulturális alkalmak egyeduralmával, melyek eleve megszabják, kiosztják a szerepeket a résztvevők között, nem hagynak lehetőséget a szerepfelborításra, "alkudozásra". A liturgikus szemléletet tudatos, a résztvevők önmeghatározási törekvéseivel számoló és azokat kihasználó szemlélettel kellene felváltani. Ez nem könnyű, sok tapasztalatot, némi terápiás érzéket és mindenekelőtt komoly szociálpszichológiai tudást igényel.

Ki kellene tudnunk használni azokat a lehetőségeket, amelyek a csoportviták, a csoportdöntések, a közösen vállalt és megvalósított feladatok forrásaiból táplálkoznak. Hiszen ezek a lehetőségek megvannak, és ha akarjuk, ha nem, mindenképpen hatnak, csak éppen ha nem számolunk velük, hatásuk elidegenítő, esetleg deviáns jellegű lesz. Ebben az összefüggésben a legnagyobb távlatok a közösség és a közművelődés összekapcsolódásából adódhatnak. A közösségi állapot oldja fel igazán a pusztaság reakálási kényszert, mert egyszerre teszi tagjait a tevékenység alanyaivá és tárgyaivá. A közösség azonban ma még sok tekintetben eszmény, melynek megvalósulására a munkahelyen, a családban, a közművelődésben várnunk kell. Automatikusan semmiképp sem fog seholy sem megvalósulni, de akkor sem, ha máris megvalósultnak kiáltjuk ki.*

* Vö. Pataki F.: Kollektívizmus és szocialista életmód. In: Társadalomlélektan és társadalmi valóság. Bp. Kossuth Kiadó, 1977. 275-297. p.

A közösséget állítva a közművelődési gyakorlat középpontjába az értékes gondolat, érzés, tett iránti elkötelezettséget gyarapítjuk.

A kognitív területek szociálpszichológiája éppen ezt a legmélyebb réteget, az elkötelezettség kiépülését érinti. Az elkötelezettség annyiban tartozhat a megismerési problémákat tárgyaló kognitív szociálpszichológia körébe, hogy korántsem egyszerűsíthető egyensúlyi állapotra, de nem azonos az egyensúlyi állapotok szüntelen felborogatásával sem egy jövőbeli, utópisztikusán megfogalmazott egyensúly céljából. Az elkötelezettség mindennapi, hatékony kialakítása és működése érdekében úgy vélem, hogy semmiféle befolyásolás nem engedheti meg magának, hogy figyelmen kívül hagyja az emberek egyensúlyképző tendenciáját a gondolkodásban, az érzésvilágban és a viselkedésben. Főlöszlegesen tehát ne ébresszünk disszonanciákat, ne sugalljunk olyan elvont, csak a deklarációban létező mintákat, amelyek kirívó ellentmondásban vannak az a tapasztalati világgal, amelyben az emberek élete gyökerezik. Figyelembe veendő az a tudásszociológiai tény is, hogy az egyensúlyi modellek köré szerveződő tudati világ társadalmi rétegenként, a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely, az iskolai végzettség, a társadalmi mobilitásra való esélyek stb. függvényében messzemenő különbségeket mutat. Ami egyensúlyt jelent az értelmiségi esetében, nem biztos, hogy egyensúlyt, logikai egységet fog jelenteni egy segédmunkás vagy egy tsz-paraszt számára.

Másfelől viszont tudomásul vehetjük, hogy a társadalmi valóság tényleges logikája sokszor valóban ellentmondásos. Mást mondunk sokszor, mint amit teszünk. A kívánatot összekeverjük a ténylegessel. A kudarccokat sikerként igyekszünk elkönyvelni. A számunkra logikusnak tűnő, de valójában hamis magyarázatokkal, a racionalizációkkal mégsem békéi-hetünk meg vég nélkül, nem törekedhetünk elvtelenül mindenféle egyensúlyi állapot kritikátlan fenntartására. Vállalnunk kell annak kockázatát, hogy ahol kell, ébresztjük és tápláljuk a disszonanciákat egy fejlettebb, összetettebb egyensúlyi állapot kiépítése érdekében.

A következőkben utazásra hívom az olvasót a szociálpszichológia néhány fejezetébe. Nem árt talán már a kezdet kezdetén jelezni, hogy aki a szociálpszichológia iránt komolyan érdeklődik, felderíthetetlen mélységű vizekre hajózik. Itt egyszerre kell tudni kezelnie a mindennapi élet legbanálisabb tényeit és az azok mögött meghúzódó, történeti és társadalmi szerkezeteket. Nyilvánvaló, hogy ez a feladat meghaladja egy ilyen rövid lélegzetű munka kereteit. Mindössze vázlatot kínálok, mely csak rendszerezési szempontokat, szemléleti pilléreket igyekszik adni.

Igyekeztem mellőzni a szociálpszichológiában kötelezőnek vélt tudományos nyelvet. Világos és közérthető feldolgozását kívántam adni a szociálpszichológia mai szemmel tudományosnak minősíthető alapismereteinek. Remélem, hogy a felhasználásban a szöveg szempontjai bővülnek és termékeny kíváncsiságra ösztönöznek, a továbbgondolt szöveg átdolgozásának, bővítésének, a gyakorlat igényeihez alkalmazott kiigazításnak alapjául is szolgálhat.

Befejezésül köszönetemet szeretném kifejezni a könyv lektorainak, Halász Lászlónak és Mérei Ferencnek, akik értékes tanácsokat adtak az egyes fejezetek megfogalmazásához. Ugyancsak köszönettel tartozom Sylvester Andrásnak, aki a Televízió Közművelődési Főszerkesztőségén egy szociálpszichológiai filmsorozat megírására biztatott, s ily módon e könyv ötletét adta. Hálával tartozom Gabnai Katalinnak, aki a Népművelési Intézet szerkesztőjeként az egyes fejezetek könyvvé való összeillesztésére biztatott. Hogy mennyire volt érdemes ezt tennem, döntse el az olvasó.

Budapest, 1979. január

AZ INTERAKCIÓ VILÁGA

AZ INTERAKCIÓ

Nézzük meg azt a legegyszerűbb történést, mely lehetővé teszi, hogy az egyének egymás közti kapcsolatai egyáltalán megszülethessenek. Tegyük egyelőre zárójelbe az élményt, és egyedül arra koncentráljunk, hogy mi történik velünk, ha egyidejűleg mások tényleges vagy vélt jelenléte befolyásolja viselkedésünket. Mi történik a viselkedés objektív, mérhető szintjén?

Ha valamilyen egyszerű feladatot adunk valakinek, lehet az tézistaszeletelés, favágás vagy súlyemelés, szóval bármi, amit egyedül is el lehet végezni és nem igényel túlzott begyakorlást, azt fogjuk látni, hogy az illető egy bizonyos állandó szint körül fog teljesíteni átlagosan. Merőben megváltozik ez a helyzet, ha ugyanezt a feladatot más egyének társaságában kell végeznie. Akárcsak nézőként legyenek jelen mások (számuk nem is lényeges), az illető teljesítménye szemmel láthatóan megnő, mintha serkentő szert szedett volna be. Még inkább nő a teljesítménye, ha mások is ugyanazt a foglalatosságot végzik mint ő, ebben az esetben a résztvevők mindegyike átlagosan kiugróbb teljesítmény végzésére képes, mintha külön-külön végezte volna el az adott feladatot. A hétköznapi életben számos esetben tanúi lehetünk ennek a jelenségnek, kezdve azon, hogy a bevásárlás, a közlekedés, a munkahely egyes kritikus történéseit másképpen éljük át, sokkal aktívabbak vagyunk, ha többen is jelen vannak, akiknek meg tudjuk mutatni, hogy mire vagyunk képesek, de a futballmeccseknek is teljesen más a hangulata, ha feldühödött szurkolótábor veszi körül a pályát, szemben az ürességtől tátongó nézőtérrel. A számasság, sok ember együttes jelenléte megkönnyíti reakcióinkat, főként azokat, amelyek kimutatása nem igényel előzetes és bonyolult felkészülést, valamint azokat, amelyek érzelmek kifejezésével kapcsolatosak. A társas kölcsönhatásnak, vagyis a szociális interakciónak ez a jelenség a legegyszerűbb szintje, melyet a kísérletező szociálpszichológia már a múlt század végén felismert.

Van azonban ennek az elemi interakciónak egy gátló hatása is, mely éppen ellenkező hatásban nyilvánul meg. Gondoljunk a lámpalázás színész-

re, a rosszul felelő gyereke az iskolában, aki "tudta a leckét, de elfelejtette", vagy a frissen levizsgázott tolmácsra, aki — bár jól tudja a nyelvet — mégis csütörtököt mond élete első "igazi" tolmácsolásán.

Általánosságban azt mondhatjuk, hogy a mások jelenlétének értelmében vett interakció, a társas kölcsönhatás akkor serkenti, könnyíti a viselkedést, ha jól begyakorlott vagy nagyon egyszerű feladat teljesítéséről van szó. Mint Robert Zajonc, a neves amerikai szociálpszichológus kimutatta, a társas kölcsönhatás lényege abban áll, hogy megnöveli az általános motivációs szintet, ezáltal fokozza a feszültséget, a cselekvésre való készenléti állapotot.

Ez a magyarázata a teljesítménynövekedésnek, de ez az oka a teljesítmény romlásának is olyan helyzetben, ahol nem elegendő a pillanatnyi helyzetfelismerés, ahol nincsenek előzetesen begyakorolt, megszokott viselkedési mintáink. Nem véletlen, hogy a mozgásos, jól begyakorolható testmozdulatokat kívánó sportversenyek annyira elterjedtek, míg a szellemi olimpiák megbuktak. Költeményt ugyan lehet versenyben írni, de inkább a magány ihletett pillanatai szülnek azért igazán jó verset. A magasugrásnál éppen fordított a helyzet.

Az interakció a viselkedésbeli függőségen túlmenően alapvetően a jelenlét fogalmán nyugszik. Ez viszont már nem redukálható a pusztán mérhető összefüggésekre, mert társadalmilag és történelmileg konkrét tényezők határozzák meg azt, hogy kit észlelünk jelenlétnek a körülöttünk levő személyek közül és kit nem. Az ókor kiváló elméi például a szabad polgárokkal antropológiailag feltétlenül egyenrangú rabszolgákat "beszélő állatoknak" nevezték, és jelenlétüket nem tekintették emberi jelenlétnek. (Ebben a sorsban bizonyos mértékig a nők is osztoztak a rabszolgákkal.) Ennek a szemléletnek rokonformái fennmaradtak a feudalizmusban is úr és szolga viszonylatban. Az egyenértékű jelenlét gyakorlati érvénye lényegileg a tőkés társadalomban jelent meg.

De korunknál maradvá is nyilvánvaló, hogy bizonyos helyzetekben, ahol egyszerűen mások az interakció szabályai, más és más módon vonjuk le a magunk és mások jelenlétéből fakadó interakciós konzekvenciákat. Nudista strandon például a sok meztelen ember ügyet sem vet egymásra, ugyanilyen tömeg a Blaha Lujza téren közbotránnyra vezetne, míg egy csapodár arisztokrata parkjában (mint pl. Jancsó nevezetes Habsburg-filmjében, a "Magánbűnök és közkerkölcsök"-ben) orgiát eredményezne.

A jelenléte feltételező interakció a gyilkosságtól a kalapemelésen át a szeretkezésig szinte mindent felölel, ami csak két vagy több ember között egymás figyelembevételével történik. Éppen e zavarbaejtő változosság az, ami az interakció tanulmányozását és elméleti leírását oly nehézé teszi. Ma éppen ezért a szociálpszichológiában azok az irányzatok kerültek előtérbe, melyek inkább az interakció módszertanát (ez az etnometodológia) vizsgálják azt kutatva, hogy az emberek egymás közti viselkedései milyen szabályszerűségek szerint mennek végbe. Szabályszerűsége persze nem holt törvényt, hanem alkotó módon alkalmazott "interakciós nyelvet" értenek, mely bizonyos elemeket és azok kombinálását lehetővé tevő szabályokat tartalmaz.

Itt csak az "interakciós nyelv" néhány legfontosabb alapelemét említhetjük meg. Ezek sorában az első alapelem az "én", kinek fogalmához szorosabban hozzátartozik a "másik", mint azt gondolnánk. Az "én" kialakulása a korai gyermekkor fejleménye, mely a gyermekkel tartós kapcsolatban álló "jelentős személyek" hiányában elképzelhetetlen. Mint azt Mead, G. H. és Vigotszkij, L. Sz. a 30-as években egymástól függetlenül oly nagyszerűen leírták, az "én" kialakulása annak a folyamatnak a része, melynek során a gyermek a "jelentős személyek" szemével kezdi látni magát, mintegy "magára próbálva" azt a szerepet, melyet neki tulajdonítanak. Eredeti meghatározatlanságából, tehát mások meghatározásának segítségével lép ki az "én" — elválaszthatatlanul természetesen — a kommunikáció s főként annak nyelvi formája, a beszéd kifejlődésétől. (A gondolat különben egy ma már kevésbé ismert amerikai pszichológus, Baldwin zseniális megsejtésén alapszik.)

A művészet szebben, ha talán kevésbé szabatosan is képes visszatükrözni ezt a minden ember magáraébredésében közös, csodálatos élményt.

Oscar Wilde egyik sziporkázó meséjét idézzük, melyet André Gide menekített ki számunkra az időből:

"Mikor Narcissus meghalt, a rét virágai búsultak utána és víz-csőpeket kértek a patakól, hogy megsirathassák.

—Ő — felelte nekik a patak -, ha minden csöpp vizem könnyé változna, magamnak sem lenne elegendő Narctssus megsiratására. Szerettem őt.

—Hogyne szeretted volna Narcissust — mondták a virágok — hiszen olyan szép volt.

—Szép volt? — szólt a patak.

—Hát ki tudhatná jobban nálad? Mindennap partod fölé hajolt, és szépségét csodálta a víz tükreben.

— Azért szerettem őt – válaszolta erre a patak -, mert valahányszor fölébe hajolt, hajjaim tükörképét láttam a szemében."

A csattanóban a költői teremtő erő ugyanazt végzi el, amit a szociálpszichológia az interakció meghatározásakor tesz, a másik személy szerepét idézi föl önmagunk magunkra eszmélésében.

Az "interakció nyelvének" harmadik fontos eleme a helyzet, melyben a felek érintkeznek egymással. Végső soron a helyzet megfelelő értelmezése (mely nem minden esetben azonos a résztvevők, az aktorok számára, s ez számos vígjátéki helyzet forrása) teszi lehetővé az interakciós aktusokat, melyek sora adja az interakciós eseményt.

Jelenleg még nem áll rendelkezésünkre elegendő ismeret ahhoz, hogy akárcsak kísérletet is tehetnénk az "interakciós nyelv" teljes leírására és az interakciós események katalogizálására, csak jelezzük, hogy véleményünk szerint egy ilyen elméleti rendszer kialakítása lesz a jövő útja. Most pedig nézzük meg, hogy "hagyományos" ismereteink alapján mit mondhatunk el az interakcióról.

Vizsgáljuk meg először a számosságot. Ha az egyén igen nagyszámú ember társaságában tartózkodik, akkor áttekintése, önmaga helyzetének a tudata, önmagáról mint személyiségről alkotott képe mintegy kárt szenved, nem lévén szilárd viszonyítási alap a lába alatt. Ebben az esetben sodródik, a többiek cselekvésére hagyatkozik, tömeghelyzetbe kerül, ahol saját individuma, saját individuális viselkedése elveszíti azt a viszonylagos önállóságot, melyet más helyzetekben élvez. Ha kisebb számú ember közé kerül, akiket bizonyos szempontok szerint már csoportosítani képes maga körül, például elhelyezkedés, szín vagy egyéb látható jel szerint, akkor saját helyzetéhez képest már viszonyítani tud, ezáltal szervezett csoport-helyzetbe kerül. Fontos megjegyezni, hogy leginkább olyan helyzetekben éli át az egyén ezt az élményt, ahol a viszonyítás alapja nem több kilenc egységnél (és általában nem kevesebb ötnél). Ilyen helyzet lehet egy világosan tagolt díszszemle vagy egy stadion jól látható szektorokra való felosztása, vagy egy nagyobb számú világosan elkülönülő alcsoportokra oszló közösség. Az alcsoportokra való tagolódás egészen addig ismétlődik, mígnem eléri az egyén azt a helyzetet, ahol nincs több kilenc embernél, de nincs kevesebb öt embernél sem. A személyektől kiinduló és a személyekre irányuló társas kölcsönhatásnak ez a létszám az igazi feltétele, pusztán ami a számosságot illeti. Ebben a helyzetben már lehetővé válik a személyek individuális jellemzők (például arc, hangszín, egyéni mozdulatok,

sajátos szokások stb.) alapján történő azonosítása, felismerése, és ami még fontosabb, a személyek iránt táplált és viszonyosságra számító érzések is leginkább ebben a helyzetben jelenhetnek meg. (Nagyobb létszámú helyzetekben ezek a viszonyok egyoldalúak, például a vezető iránti bámulat.)

A páros helyzetek a társas kölcsönhatás jelenségének szinte valamennyi színét, elemét tartalmazzák. Két személy már világos képet alkothat egymásról, az időbe vetítve kapcsolatukat alaposan megismerheti egymást, ami szüntelen alkalmazkodással járó sajátos, csak a résztvevők számára áttekinthető világ megteremtését jelenti. A páros helyzetek jól mutatják a társas kölcsönhatás lényegét: a kölcsönös függőséget a viselkedés, a gondolkodás és az érzések szintjén.

De fontos szempont, hogy a páros helyzet nem feltétlenül kell, hogy személyközi kapcsolattá váljon (erről később esik majd szó).

A páros helyzetekben előforduló interakciós történések esetében a résztvevőknek sokszor még arra sincs szükségük, hogy egyáltalán tudatában legyenek kölcsönös érintettségüknek, függőségüknek. Sok olyan eset fordul elő a hétköznapi életben, mikor a személyi függőség szubjektíve nincs jelen, az interakció résztvevőinek a viselkedése mégis függ egymástól. Erre példa a legtöbb hivatalos helyzet, például a tárgyalópartnerek helyzete, akik személyi szempontból nem sok érdeklődést árulnak el egymás iránt, mégis esetleg hosszú ideig közös tevékenységet kell folytatniuk, ilyen a diplomáciai tárgyalópartnerek helyzete, számos formális, ünnepélyes esemény vagy akár az őrszolgálatot teljesítő járőr. A társas kölcsönhatást itt egy előzetesen lefektetett szabályrendszer tereli mederbe, a résztvevők ugyan egymás személyének figyelembevételével kénytelenek viselkedni, de viszonyuk személyi szempontból passzív résztvevői.

Más esetekben a társas kölcsönhatás során megvalósuló kölcsönös függés egyoldalú, csak az egyik résztvevő érdekelt a kölcsönhatásban, a másik elvileg független, és ha csak teheti, kibúvót keres, ami azonban nem sikerülhet mindig. Gondoljunk a filmsztárokat ostromló fotóriporterekre a repülőtéren, a kétségbeesetten faggatózó tévériporterre a tévéstúdióban, akinek alanya igyekszik lerázni magáról a "kényes" kérdéseket. De ide sorolhatók azok a kapcsolatok is, ahol a résztvevők nem élveznek egyenlő jogokat és kötelességeket, az egyik fél egyoldalúan megszabhatja a másik fél viselkedésének menetét, aminek sarkított példája a vallató és a vallatott közötti viszonylat.

A társas kölcsönhatás legteljesebb előfordulása, ha a résztvevők személyi szempontból sem függetlenek egymástól, ellenkezőleg, kölcsönösen függenek, egymásra utaltságuk kölcsönös. Például ha két barát el akar menni egy autókirándulásra, és az egyiknek vezetői jogosítványa van, a másiknak meg autója. Ma már ilyen kölcsönös személyi függésen alapul a legtöbb házasság is, éppen ezért annyira gyakori a válás is, hiszen ha megszűnik a kölcsönös személyi függés alapja, a kölcsönösen táplált szerelem vagy szeretet, és nincs egyéb, kölcsönös függést eredményező mozzanat, például gyermek, a válás az egyik leginkább kézenfekvő kivezető út.

Történjék a társas kölcsönhatás bármilyen formai viszony keretében, bármilyen létszámú csoporthelyzetben, a társas kölcsönhatás tartalmi mozzanatát minden esetben a tevékenység adja, melynek lényege a résztvevők legkülönbözőbb szükségleteinek a kielégítése. Általánosságban annyit mondhatunk, hogy a társas kölcsönhatások megszilárdulása, intézményesülése attól függ, hogy mennyire eredményes az együttesen folytatott tevékenység, mennyire érdemes a résztvevőknek kölcsönhatásban maradnia.

Létünk alapvetően társas meghatározottsága arra int, hogy önmagunkat következetesen próbáljuk meg mások szemével látni. Ne önmagunkból, saját szükségleteinkből, értékeinkből induljunk ki kizárólagosan, hanem abból, hogy másoknak mik lehetnek a szükségleteik, értékeik. Ez azt jelenti, hogy másoktól való függőségünk kölcsönösségében nem az egyes találkozások pillanatról pillanatra változó aktualitásának zavaró melléktermékét kell látnunk, hanem szükségszerű tényként kell azt elismernünk.

Képzeljük el a következő szorult helyzetet: két embert börtönben tartanak, súlyos váddal vádolva őket, melyre nincsen elegendő bizonyíték. Itt a következő dilemma elé állítják őket, melyben egymástól függetlenül, külön-külön kell dönteniük: ha egyikük sem ismeri be a vádat, akkor enyhe büntetéssel kiszabadulnak. Ha mindketten beismerik a vádat, akkor többéves börtönre ítélik mindkettőjüket. Ha azonban egyikük beismeri, a másik viszont nem ismeri be a vádat, akkor a beismerő jutalmul azonnal szabadul, míg a másik makacssága miatt élethossziglant kap.

Az élet aligha állít bárkit is ilyen kristálytisztán kiszámítható dilemma elé, de nap mint nap döntenünk kell abban, hogy versenyben, csak a "magunk lábára állva" vagy másokkal együttműködve éljünk. Kiszámítható, hogy bármennyire is csábítónak tűnik az azonnali nyereség, a

vesztés kockázata is hatalmas. A példahelyzetből nyilvánvaló, és az életben sincs másképp, hogy a másik is nyerni akar. Példánkban az ésszerű megoldás a közös be nem ismerés, vagyis az együttműködés. Együttműködés azonban nincs a másik szempontjaiba való beegondolás nélkül.

Akinek nincs elég életbölcssége, arról azt tartják, hogy szélsőségesen érzelmi módon viszonyul az emberekhez. Kiket szeret, kiket gyűlöl. Azt tartják bölcsnek, aki túlteszi magát az érzelmi szempontokon, és hidegvérű számítás alapján csak számára hasznos és számára haszontalan embereket különböztet meg: És aki mindebből kiábrándul, az magányba húzódik. Magánya lehet az élet magasa, de lehet az éjjeli menedékhely sivársága is (nem véletlen, hogy Gorkij drámájának eredeti címe: "A mélyen").

Valójában az a típusú bölcesség, melyen "innen és túl" az érzelmi típusu lény, az értelmi típusú lény valamint a kiábrándult típusú kirajzolható, nem más, mint az önzés bölcssége.

A magárahagyott egyén kizárja a másik saját jogán való megismerhetőségét, és ezáltal kirekeszti életéből az együttműködés egyedüli jogos perspektíváját. Az eredmény óhatatlanul az lesz, mitől minden áron szabadulni kívánt: üres egyedüllét, melyen nem változtat, hogy esetleg hozzá hasonlóak tömege veszi körül.

KOMMUNIKÁCIÓ

A társas kölcsönhatással megismertük a legelemibb szociálpszichológiai jelenséget, mely azonban csak kiindulópont lehet ahhoz, hogy a társadalom hétköznapi életének bonyolultabb jelenségeit megértsük. Hiszen nyilvánvaló, hogy nem sokra menne az az emberi társadalom, melynek tagjai csak egymás jelenléte segítségével befolyásolnák egymást, ezen a módon nemigen nyílna lehetőség szervezettebb, összehangoltabb tevékenységre, munkára, személyes kapcsolatok kialakítására stb. Mi az a következő lépcsőfok, mely mind a társadalom, mind az egyén szempontjából lehetővé teszi a differenciáltabb alkalmazkodást, a túlélést?

Az együttesség talaján sajátos függőség jön létre a társadalom tagjai között, közösen átélt sors, melynek lényege az, hogy a szituációt a szituációban résztvevő — legalább potenciálisan résztvevő — tagok közel egyformán értelmezik. A „kommunikáció — melynek töve a latin "communis" (közös) szó — ennek a közös értelmezési lehetőségnek a

biztosítását jelenti. Lényege, hogy az interakciós felek a körülöt-
tük, valamint a bennük zajló történéseket egy önkényesen kialakít-
ott rendszer segítségével egymással közölni képesek, s ily módon sza-
bályozzák egymás viselkedését. A közlési rendszer alapelemei a je-
lek és a jelek használatának szabályai. Jel bármi lehet,
ami a jelek használói számára nemcsak önmagával azonos, hanem még
valamire utal. Hogy mire utal, az megegyezés kérdése. Vannak termé-
szetes jelek, ezek természeti történések, melyeket használóik jellé ala-
kítottak át, ez a jelhasználat legkezdetlegesebb formája.

Vannak ábrázoló típusú jelek, melyek képi megjelenítésben még utalnak
az eredetire. Legfejlettebb formájuk a képirás, s igen hajlékony jelrend-
szereket lehet már ábrázoló típusú jelek segítségével létrehozni. Végül
vannak feltételes jelek, amelyek jelentése már csak használóiktól függ,
eredeti mivoltuk nem utal semmire (ilyenek a betűk). Ezekből a jelek-
ből lehet a legrugalmasabb, a legbonyolultabb jelrendszereket létrehoz-
ni, ilyen jelekből áll a beszélt nyelv is.

Mielőtt tovább mennénk a hétköznapi kommunikáció irányában, vázoljuk
fel, hogy milyen feltételei vannak egy kommunikációs helyzetnek, egyál-
talan kellenek-e emberek ahhoz, hogy kommunikációról beszélhessünk?

Ha a kommunikáció valóban nem más, mint bizonyos történések-infor-
mációk közlése, akkor elvileg feltételezhető, hogy minden olyan helyzet,
ahol egymástól viszonylag független rendszerek egymás szabályozásának
problémájával állanak szemben, kommunikációs helyzetnek nevezhető.
És valóban, akár állatok, akár gépek, akár emberek cserélnek infor-
mációt, azaz híreket adnak-vesznek, szükség van a jóra, egy vevő-
re, egy csatornára vagy közegre, mely az adót és a vevőt össze-
köti, egy hírre vagy információra, melyet az adó a csatornán keresz-
tül a vevőnek eljuttat, és végül valamilyen eszközre, azaz kódra,
melynek segítségével a hírt olyan állapotba lehet juttatni, hogy az adó
bejuttassa azt a csatornába és a csatorna másik végén elhelyezkedő ve-
vővel tudassa. Ez a pusztán technikai értelemben vett kommunikáció. Így
közli a méh társaival, hogy merre található virágpor, az egyik számító-
gép a másikkal, hogy bizonyos típusú adatból mennyi és milyen kom-
binációban fordul elő, valamint a csecsemő az anyjával azt, hogy éhes.

De térjünk vissza az interakcióban álló emberekhez. Az ő rendelkezé-
sükre számos kommunikációs eszköz áll, melyek mindegyikét a társa-
dalom dolgozta ki és a társadalom biztosította azt is, hogy ne merül-
jenek azok feledésbe. A ma embere a hétköznapiokba beleszületve ké-
szén találja a gesztusok, a testtartások, az arckifejezések, az öltözkö-

dés és nem utolsósorban a beszéd kódjait, ezeket nem kell külön kitalálnia, hanem elég, ha elsajátítja őket. A társadalmi interakcióban megvalósuló kommunikáció sajátosságai egyrészt a kódok sokféleségével, másrészt azok hagyományozottságával magyarázhatók, és hozzá kell tennünk, hogy az ember nem öröklés, hanem tanulás útján jut hozzájuk. Igaz, ha állatokat nem is lehet megtanítani értelmesen beszélni, öltözködni, mosolyogni, elvileg gépekkel el lehetne sajátítani ezeket a társadalmi kommunikációs kódokat. A bökkenő azonban ott van, hogy az emberek a kommunikációhoz is viszonyulnak, azaz a legkülönbözőbb módokon kilépve belőle, magát a közlést a társadalmi szituáció egészébe ágyazva értelmezik. Nézzük meg, hogy a hétköznapi életben milyen módokon mehet végbe a közlésnek ez a "társadalmiasulása", hogyan válik pusztán információcseréből az emberi ráhatás eszközévé.

Az egyes közlési kódok által közvetített üzenetek ellentmondhatnak egymásnak, ezáltal sajátos metakommunikációs hatás keletkezhet. Sokszor a kimondott szó, mondat, szöveg teljesen eltérő jelentést vehet fel aszerint, hogy milyen szituációba ágyazva hangzik el, milyen járulékos gesztusok, mimika, intonáció stb. járul hozzá. Ki ne tapasztalta volna már a saját bőrén az udvariasságba csomagolt vérfagyasztó sértést vagy a kerek percc kimondott tagadás mélyén rejtőző igenlést. A férfi-nő viszonyban egy-két évtizeddel ezelőtt például az udvarlás szakaszában szinte íratlan törvénye volt ez a kettősség; ma pedig a hiánycikkek korában, egy-egy üzleti elárúsító szeme többet "beszél", mint unt "nincs" szava.

Minden hétköznapi közlési helyzet szerves velejárója a tetszés vagy nemitetszés mozzanata, azaz nemcsak adjuk-vesszük az információkat, hanem közben — és sokszor legfőképp — egyidejűleg érzelmi viszonyainkat, hozzáállásunkat is tudtára adjuk az adott kérdés kapcsán partnerünknek. Ezzel függ össze, hogy nem minden közlés érint egyformán bennünket, van, ami kedvezőbben érint, arra fokozottan is odafigyelünk, van, ami kedvezőtlen hatást tesz ránk, azt igyekszünk magunktól elhessegetni és ha oda is figyelünk rá, emlékezetünkéből gyorsan kihullik. Egyáltalán nem mindegy az sem, hogy a rendelkezésünkre álló kód milyen elemeit használjuk fel. Ugyanazt a gondolatot sokféleképpen ki tudjuk fejezni. A közmondás a lényegre tapint: "ha két ember mondja ugyanazt, az nem ugyanaz".

Egy hétköznapi közlési helyzetben a közlők szándéka a tartalom kulcsa, mely többnyire közvetlen módon nem jut kifejezésre. A közlő szempontából nem felesleges a vevő ismerete, hiszen tudnia kell, hogy mivel érhet el hatást. Lincoln például a polgárháború megindítását bejelentő nagy beszéd után megrémült a kongresszus dermedt csendjétől, úgy

értelmezte mint kudarcot, holott éppen ellenkezőleg, a csend a szokásosnál is elementárisabb hatást jelzett. Ilyen helyzet nem túl gyakran adódik az életben. Feleségünk hallgatása nem mindig jelez egyetértést, ezt nem árt tudnunk, és általában tisztában is vagyunk ezzel.

A vevő szempontjából nézve a közlés, az adó szavahihetősége, hozzáértése, rokonszenvenessége a legfontosabb tényező. Bár nem hétköznapi figura, Kasszandra a legjobb példa a hiteltelen közlőre: feltehető, hogy a mi életünk sem nélkülözi ezt a típust. Sokszor persze olyanok szavának ülünk fel, aki látszólag fölöttünk áll tudásban, hozzáértésben, vagy érzelmileg oly közel van hozzánk, hogy nem tudunk kételkedni benne. Erre példa az anekdota, ahol a rajtakapott feleség felháborodottan oktatja ki férjét: "Szívem, te inkább hiszel a saját szemednek, mint nekem?"

A közlés bármelyik szereplője szeméből nézzük a hétköznapi közlési helyzeteket. három típus jól elkülönül. Az első típus a tulajdonképpen szándék nélküli, véletlenszerű közlés. Ha a fürdőszobában borotválkozás közben fütyürészünk, ez is önkéntelen kommunikáció. A második típusba a kifejező kommunikáció tartozik. Ez a leggyakoribb hétköznapi közlési helyzet, ha tanulmányozni akarjuk, terep-ként a Gerbeaud termeit megtöltő megszámlálhatatlan idős hölgy csevegését ajánlom. Parkinson, C. N. találó jellemzését adja ennek a kommunikációs típusnak: "A lélek gyakran túlcsoordul csalódással, pletykával, irigységgel, örömmel. Kell valami szelepet találni, és az emberek gyakran inkább beszélgetnek a kutyájukkal, mintsem hallgatnak. A beszélgetés első és primitív célja, hogy olyan érzelmeket fejezzünk ki, amelyeket már nem tudunk magunkban tartani. A világ éppen ezért tele van olyan emberekkel, akik csakis ez okból beszélnek, akik a nyomaték kedvéért kénytelenek gesztikulálni, és megkönnyebbülnek, ha mondani-valójuk végére érnek. A belső nyomás alatt előtörő érzelmek nem arra való, hogy megmagyarázzanak, oktassanak, irányítsanak vagy tetszenek. A beszélő amíg beszél, addig csak önmagára gondol."

Végül megemlíjtük a harmadik típust, a célirányos kommunikációt, amikor a közlés révén valamit el akarunk érni, valamilyen tevékenység együttes lefolytatását lehetővé akarjuk tenni. A társadalmi kommunikációnak ezen a területen van a legnagyobb jelentősége, itt kell leginkább törekedni a "zaj" (azaz az eredeti közlés tartalmát csorbító-csonkító tényezők) kiszűrésére, az egyetértés fenntartására, éppen a "hajózás biztonsága" érdekében.

MEGGYŐZŐ KÖZLÉS

A meggyőzés eszköze az emocionális és a racionális ráhatás egyaránt lehet. Úgy találták, hogyha a közlés emocionális (érzelmi) feszültséget vált ki a befogadóból, és ezt a feszültséget még ugyanazon közlés folyamatában csökkenteni lehet, akkor különösen erős a közlés hatása. Egy kísérletben a fogápolás elhanyagolásának veszélyeiről próbálták meggyőzni a kísérleti személyeket. Három csoportba osztották őket, és az alábbi táblázatban azt mutatjuk be, hogy az egyes csoportokban milyen mértékben tértek ki olyan fenyegető mozzanatokra, amelyek érzelmi feszültség kiváltására voltak alkalmasak.

A közlésben említett fenyegető mozzanat	I.	II. csoportban hallott utalások száma	III.
Fogfájás	11	1	-
Rák, paralízis, vakság	6	-	-
Foghuzás, furás	9	1	-
Tömés	-	5	1
Szájfertőzés	18	16	2
Csunya fogak	4	2	-
Romlott fogak	14	12	6
Lyukas fogak	9	12	9
Az összes fenyegető mozzanatok	71	49	18

Az első csoport volt tehát kitéve a legfenyegetőbb tartalmú közlésnek, amit az is fokozott, hogy személyükben éreztek fenyegetést, a második csoportban a fenyegetettség személytelen síkon jelentkezett, és a harmadik csoport lényegében egy ártatlan intést kapott. A nyugtalanság és ezzel összefüggésben a fogápolásra vonatkozó elhatározás kialakulása az első kísérleti csoportban következett be leginkább.

Figyelembe kell vennünk, hogy a meggyőző közlés szakirodalmából jól ismert "bumeránghatás" előfordulása az emocionális meggyőzésnél a legvalószínűbb. Ez azt jelenti, hogy az emocionális nyugtalanságot csak új, a személyt közvetlenül érintő közlésekkel tudjuk felkelteni, az agyoncsépett és általános fenyegetésekkel éppen ellenkező hatást érünk el. A racionális meggyőzésnél a közlés szerkezetére kell ügyelnünk. Egyszerűbb témáknál az ismételtetés is elegendő, a fontos csak az, hogy a meggyőzést célzó mondanó vagy a közlés elejére, vagy a közlés végé-

re kerüljön. A közép-pozícióban hallottak vannak ugyanis a legjobban kitéve a felejtésnek. A közlemény gondolati felépítésében kétféle mintát lehet követni. Az egyik változat az egyoldalú érvelés, ebben az esetben csak a saját érveinket sorakoztatjuk fel, figyelmen kívül hagyva a lehetséges ellenérveket. Ez a módszer olyan személyekkel szemben eredményes, akik álláspontjukban ingatagok, vagy az adott kérdésben tájékozatlanok. A másik változat a kétoldalú érvelés, amikor a közlés az ellenérvekre is kitér, de megfelelő csoportosítással biztosítja a saját érvelés túlsúlyát. Jó példa erre Antonius beszéde Shakespeare: Július Caesar című darabjában. Jellemzésül álljon itt egy rövid idézet:

Antonius: Szegény, ha jajdult, Caesar sírt vele:
 A nagyravágyásnak nem ily szelid
 Anyagból kéne szerkesztve lenni:
 De Brutus mondja, hogy nagyokra tört:
 S Brutus becses, derék egy férfú.

A kétoldalú érvelés módszere a miénkkel ellentétes véleményű személyek meggyőzésére alkalmas. Külön probléma, hogy miként vonjuk le a javunkra szolgáló következtetést. A kísérletek eredményei azt mutatják, hogy a befogadók érdeklődésétől, személyétől távol eső témákban a közlőnek magának érdemes levonnia a következtetést, míg olyan témákban, amelyekben a befogadók járatosak vagy a témák számukra jelentőségteljesek, ajánlatos a jól előkészített következtetés levonását magukra a befogadókra bízni.

A befogadó meggyőzőhetőségének is vannak ismérvei. A gátlásos, szorongó egyének, akik önmagukkal nincsenek tisztában, saját értékeiket lebecsülik vagy nem ismerik el, igen fogékonyak a meggyőző közlésekre, sokszor olyan ténykérdésekben is hajlamosak megalkudni, amelyek tisztázásához egy szempillantás is elegendő lenne. Ezek a személyek különösen ellenállóképtelenek a többségi véleményekkel szemben. Kritikai érzékük, következtetési képességük alacsony színvonalú.

A meggyőző közlés folyamatában az egyének befolyásolhatóságának általános ismérvei azonban másodlagosak a szituáció és az egyének csoport-hovatartozásának sajátosságaihoz képest. Leghatásosabb közlésre olyan feltételek között számíthatunk, ahol a közlés során építünk a befogadó aktivitására, tevékeny részvételére. Igen jó eredményre számíthatunk, ha a meggyőzésre szánt közlést követően döntést vagyunk képesek kialakítani a személyben, és még nagyobb mértékben valószínűsíti a sikert, ha ezt a döntést az egyén, a számára fontos személyek cso-

portjának egyetértésével hozza meg. Kürt Lewin a következő kísérlettel igazolta a csoportdöntés jelentőségét a meggyőzésben.

A II. világháború alatt az Egyesült Államokban mérsékelni kívánták a húsfogyasztást a lakosság körében, és az addig figyelmen kívül hagyott belsőségek fogyasztására kívánták ösztönözni az embereket. Kézenfekvőnek látszott, hogy a meggyőzést a háziasszonyokkal kezdjék. Lewin két kísérleti formát választott, hogy a csoportdöntés és a meggyőző közlés kapcsolatát bizonyítani tudja. Két tanfolyamot hirdetett meg New Yorkban a háziasszonyok csoportjai számára. Az egyik tanfolyamon a ráhatás hagyományos eszközeit használták, előadásokat tartottak, felvilágosító brosúrákat osztottak, ezek ecsetelték a nemzet háborús erőfeszítéseinek nagyságát, és kiemelték a hadsereg hússal való ellátásának fontosságát. A másik tanfolyamon a háziasszonyok csoportos beszélgetéseken maguk vitatták meg ezeket a kérdéseket, és a következtetéseket levonva maguk döntöttek afelől, hogy mit érdemes főzni ebédre és vacsorára.

A tanfolyam után, bizonyos idő elteltével felmérték, hogy melyik forma volt az eredményesebb, a meggyőző szinthez viszonyítva hol használnak fel több állati belsőséget, szívet, májat, vesét és kevesebb húst. Kítűnt, hogy azok a háziasszonyok változtatták meg inkább étkezési szokásaikat, akik a második tanfolyamon vettek részt.

Az emberi érintkezés viszonylag önálló terület, melynek ismerete a társadalom konkrét mozgásainak megértését könnyítheti meg. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a társadalmi mozgás egészében az érintkezés közvetítő elem, melyben az egyén társadalmi meghatározottságai személyessé válnak, és éppen ez a személyes, átélt jelleg teszi lehetővé magát a közvetítést is, melynek során az egyén a társadalom részeként éli a maga életét. A jövő feladata, hogy a szociálpszichológiai összefüggéseket, melyek körébe az interakción és a közlésen kívül még számos, az egyéntől a társadalom egészéig ívelő közvetítő folyamat tartozik, olyan modellé tudjuk alakítani, melynek segítségével az eddiginél hatékonyabbá tehetjük a társadalom átalakulását célzó akaratot.

MÁS SZEMÉLYEK MEGISMERÉSE

Tulajdonképpen sci-fibe illő kérdés, hogy lehetséges-e olyan embermodellek szerkesztése, amelyekkel kapcsolatba lépve, észlelésünk, figyelmünk, egész megismerésünk és viselkedésünk ugyanolyan módon

szerveződné bennünk, mintha eleven emberrel találkoztunk volna. Azt hiszem, hogy ez nem lehetséges, és ennek elsősorban talán nem is annyira biológiai, mint inkább társadalmi-kulturális okai vannak. Milyen sajátosságokkal kell számolnunk olyan esetben, amikor "E" (az egyik személy) interakció és kommunikáció révén kapcsolatba kerül "M"-mel (a másik személlyel), és a kapcsolat eredményeként megismerik egymást.

Valószínűleg nem tévedünk, ha a személyek megismerésének alapfeltételeként azt a követelményt jelöljük meg, hogy a kapcsolatban álló felek egymás személyét illetően bizonyos alapvető azonosság feltételezéséből induljanak ki, egyszóval emberként ismerjék el egymást csakúgy, mint önmagukat, függetlenül attól, hogy esetleg megölni szándékozzák vagy kereskedni akarnak vele, vagy éppen intim kapcsolat létesítésére készülnek. Ebben a vonatkozásban bizonyító erejű az a történelmi adalék, mely a konkvisztádorok maroknyi csapatainak meglepő gyorsaságú és hatásfokú dél-amerikai hódításainak kezdeti szakaszát jellemezte. Pizarro, Cortes és a többi konkvisztádor lovon ülő, páncélba öltözött, lőfegyvereket puffogató embereit az indiánok ugyanis nem embereknek, hanem isteneknek látták, éppen azért, mert hiányzott a fejükből az a társadalmilag kidolgozott észlelési-megismerési minta, mely lehetővé tette volna a betolakodók személyként, tehát interakciós partnerként való kezelését. Dél-Amerika meghódítását természetesen nem egyes-egyedül ez a szociálpszichológiai mozzanat tette lehetővé, de kétségtelen, hogy kezdetben ez igen fontos tényezőként eshetett latba.

Nem beszélhetünk általában vett emberi interakcióról és kommunikációról, következésképpen nem beszélhetünk az emberről sem általában mint a megismerés tárgyáról. Az ember kitüntetett észlelési tárgy — de csak abban az esetben —, ha rendelkezésünkre áll valamilyen minta, melybe a másikat beleillesztve a magunk emberi voltának ismervei szerint tudjuk őt azonosítani.

A természeti ingerekkel ellentétben a személyek ritkán minősülnek passzív, ráhatásunkkal szemben tehetetlen objektumoknak, melyeket alkalmazkodásunk érdekében "tetszés szerint" alakíthatunk, szabhatunk és igazíthatunk vagy, ha ártalmasak, messze elkerülhetünk. A személyek inkább mindig valami cselekvés, akció középpontjának tűnnek számunkra, akik a mi szempontunkból semmiképpen sem közömbös hatást gyakorolhatnak ránk, tehetnek nekünk jót, szolgálatunkra állhatnak, vagy tehetnek nekünk rosszat, gáncsolhatnak, akadályozhatnak bennünket, mégpedig szándékosan. A személyeket általában valamilyen szándékos

cselekvés függvényében észleljük, és megfordítva is áll ez a tétel, mi magunk is tehetünk más személyeknek jót vagy rosszat, mi magunk sem állunk közömbösen velük szemben. A személyeket általában úgy szemléljük, mint akik képességekkel rendelkeznek, valamilyen céllal cselekszenek, érzéseik és vágyaik vannak, bennünket megfigyelnek és szemlélnek. A hétköznapi életben alkalmazott értékelő jelzőink, melyekkel más személyeket jellemzünk, melyek segítségével más személyekről képet alkotunk, pontosan ezt a tételt illusztrálják. Beszélünk okosokról, butákról, jókról, rosszakról, jóképűekről és rossz külsejűekről, visszahúzódóakról és gátlástalanokról.

Ha egy-egy személyt statikusan akarunk megismerni, azaz kizárjuk tetteit és szavait, melyekkel számos jellemző helyzetben bizonyíthatná, hogy milyen is ő gyakorlati valóságában, akkor igen keveset tudhatunk meg róla. Gondoljuk meg, hogy egy képeslapban hány személyről alkotunk benyomást pusztán fénykép, azaz arcforma, frizura, arckifejezés, öltözet stb. alapján, és ez a benyomás voltaképpen mennyire szegényes. A jellem, az érzések, a vágyak tekintetében teljesen tanácstalanok lehetünk ilyen és más statikus megismerési helyzetek esetén.

A személyek szorosan vett objektív megismerése lehetetlen feladat, hiszen azok a pszichológiai történések, melyek összességének ismeretében azt mondhatjuk, hogy ismerjük a szóban forgó személyt, gyakorlatilag végtelenek, különösen ha számba vesszük a lehetőségeket is. Nyilvánvaló azonban, hogy ilyen értelemben vett megismerésre nincs szükség, elégségesek azok a redukált ismeretek is, melyek megszerzésére a hétköznapi életben más személyekre vonatkozóan lehetőségünk van. Az egyik redukációs szempont maga a helyzet, amelyben a személy észlelésére sor kerül. Ugyanazt a személyt másként észleljük eltérő környezetben, ez szinte természetes, de kevesen gondolnak rá, hogy ez mennyire lényeges törvényszerűség. Ha egy megnyerő modorú, nyájas, jól öltözött aktatászkás személy becsenget lakásunkba, és a szomszédunkra hivatkozva kisebb kölcsönt kér, majd látva szűkös lakásviszonyainkat előnyös lakáscserére tesz ajánlatot, egészen másképpen ítéljük meg az illetőt, mintha ugyanabban az öltözékben, ugyanazzal a nyájas modorával a tévé Kék fény című műsorában látjuk, ahogy szelíd szóval áldozatairól számol be a riporternek. Egy prostituált más hatást kelt este a Rákóczi téren és nappal a Belvárosi templomban. A személyek egymáshoz való viszonyai is lényeges észlelési támpontot képeznek. Ha valaki fut utánunk, ezt egy kívülálló észlelheti úgy, hogy üldöznek bennünket, vagy úgy, hogy futóversenyben veszünk részt. Bűnözők gyakori trükkje (hiszen igazán a szélhámosok, tolvajok vannak tisztában a személyek észlelésének törvényeivel), hogy filmezésnek ál-

cázva rabolnak ki bankokat. A filmezés mint személyek közötti viszony mintegy "legalizálja" a járókelők szemében az akciót, akik rendszerint csak akkor térnek észre, amikor megjelennek a mentők a sérültekért és a rendőrök üldözőbe veszik a tetteseket. A helyzet ismeretéhez hozzátartozik a helyzetben cselekvő személyek motívumainak megismerése. Itt a szándékosság a döntő kérdés. Azok a kísérletek, amelyek ezt kutatták, egyértelműen bizonyítani látszanak, hogy mind a kudarcot, mind a sikert és ezzel együtt magát a személyt is, egészen másként Ítéljük meg aszerint, hogy véletlent, bizonyos személyi adottságot vagy tudatos megfontolást gyanítunk mögötte. Bár kísérletek helyett a büntető gyakorlatra is hivatkozhatunk, ahol a beszámíthatóság mértéke fontos szempontot képez a vádlott tettének megítélésekor. Gyermekeink sokszor védekeznek a "nem akartam" formulával, de az a diák sem apellál másra tanárja előtt, aki a "tudtam, de elfelejtettem" módszer segítségével menekíti magát az elégtelen elől.

A helyzet ismeretében kerülhet sor a személyek tulajdonképpeni megismerésére. Itt lényegében arra a kérdésre kell választ keresnünk, hogy miként szerveződik a személyekről alkotott képünk? A helyzetben vagy a helyzetek sorában megismert tulajdonságai egyszerűen felsorakoznak egymás mellé a fejünkben, vagy ezek a tulajdonságok valamilyen elv szerint összeszerveződnek, egységet alkotnak? Ha például egy tanárunkról kiderítjük, hogy az illető értelmes, ügyes, szorgalmas, kedves, határozott, gyakorlatias, óvatos, majd egy másik tanárunkról kiderítjük, hogy az illető értelmes, ügyes, szorgalmas, hüvös, határozott, gyakorlatias és óvatos, akkor a két tanárról alkotott képünk meg fog-e egyezni? Hiszen az eltérés mindössze egyetlen tulajdonságra szorítkozik. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a két kép jelentősen eltér egymástól, mint összesség. Ennek az az oka, hogy a kedves-hüvös tulajdonságpár a tanár-diák viszonyban centrális fontosságú, így a tanárokról alkotott kép többi elemére is kisugárzik. Más helyzetekben természetesen más tulajdonságok kerülnek a középpontba, a lényeg az, hogy személyekről alkotott benyomásaink nem tulajdonságok pusztá halmazát képezik, hanem szervezett egészek, ahol az egyes tulajdonságok meghatározott helyi értékkel bírnak.

És itt érkeztünk el a személyek megismerésének másik lényeges redukciós szempontjához, az értékeléshez. Általában egész hétköznapi környezetünk észlelésére jellemző az a tendencia, hogy szeretnénk előrelátni a történéseket, szeretnénk felkészülni a holnapra és a holnaputánra. Ez csak úgy érhető el, ha igyekszünk környezetünk állandó változatlan elemeit felkutatni.

Mivel környezetünk legfontosabb szereplőit más személyek alkotják, kézenfekvő, hogy az ő vonatkozásukban jelentkezik legfeltűnőbbben ez a stabilizációs tendencia, mely nem mentes az önkényességtől sem. Arra törekszünk, hogy a környezetünkben levő személyek vonatkozásában stabil és rendezett értékelésekkel rendelkezünk, azt akarjuk, hogy a jó és rossz személyek egyértelműen és megbízhatóan váljanak el már észlelésünk szintjén is, mint olaj a víztől. Ez a stabilizációs folyamat egyszerűbben vihető végbe, ha a személyekben látott pozitív, illetve negatív vonások külön-külön egységbe tömörülnek. Ezzel magyarázható az a gyakori hétköznapi jelenség, hogy csak a jót látjuk meg abban, akit szeretünk, illetve hallani sem akarunk azoknak a személyeknek esetleg pozitív vonásairól, akiket rossznak tartunk, vagy akik ártottak nekünk. Ha megtudjuk, hogy valaki olyat tett, ami nincs összhangban a róla kialakított leegyszerűsítendő stabil értékeléssel, akkor feszültség keletkezik bennünk, és mindent elkövetünk, hogy egyszerű és harmonikus formákból álló észlelési rendszerünk csorbáját kiküszöböljük. Például nem hisszük el, hogy valóban ő követte el a kérdéses tettet vagy legalábbis kételkedünk benne, hogy a saját akaratából cselekedett.

Hétköznapi életünkben igen nagy jelentőségük van a személyészlelés törvényszerűségeinek, a szándéktulajdonításnak (attribúciónak), a helyzet észlelésének, a tulajdonságok szerveződésének a benyomásban valamint a stabil értékelési szempontok keresésének. Ezek nélkül aligha volnánk képesek életünk folyamán bekapcsolódni a társadalmi együttélés tágabb hálózatába, a személyközi kapcsolatokba és a csoportalakzatokba.

SZTEREOTÍPIÁK

Az emberek egyik legelemibb társadalmi tapasztalata, hogy csoportosulásokban élnek. Milyen módon alkotnak képet maguknak ezekről a csoportokról, és hogyan igazodnak el a hétköznapi szemszögből mintegy "erdőnek" tűnő társadalomban, milyen térképeket használnak, hogyan lehet az, hogy "ismerik" x csoportot, szeretik y-okat és megvetéssel emlegetik z-ket, pedig személyes tapasztalataik alapján erre aligha lenne mód, hiszen életükben nem jártak x országban, mindössze a filmhíradóban látták y-okat stb. ...

Kiindulásul vizsgáljuk meg, hogy miként látunk bármiféle csoportosulást, hogyan különböztetünk meg csoporthovatartozásuk alapján akár természeti tárgyakat, köveket, fákat, bokrokat vagy állatokat.

Van néhány elv, amelynek alapján egyes dolgokat (melyek lehetnek mér-tani alakzatok, tárgyak, de emberek is) hajlamosak vagyunk egy csoportba sorolni és elkülöníteni környezetüktől. Nézzük meg ezeket az elveket, zárójelben a mellékelt ábrára utalunk.

Az első ilyen elv a hasonlóság. (A). A hasonlóknak tartott dolgokat szívesen látjuk együvé tartozónak, az ábrán például a függőleges irányban látunk pontoszlopokat.

A második elv a közelség (B). Az ábrán például közelség alapján látunk kettős csoportokat a vonalak között.

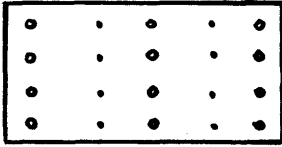
A harmadik elv a szimmetria., a kiegyensúlyozott, zárt szerkezet (ilyen lehet az aranymetszéses szerkezet is (C)).

A negyedik elv a "jó folytatás" vagyis a folyamatosság (D_1 , D_2). Hogy mi minősül jó folytatásnak, azt az ismerősség is meg-szabja (D_2 -számok).

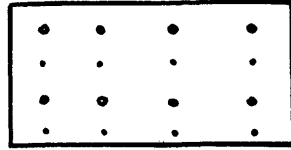
Az ötödik elv az együttes mozgás (erre láthatunk példát a madarak vonulásakor, a füstfelhő felszállásakor vagy a felvonulá-sokon).

Ezeknek az elveknek az alapján (melyek hatása sokszor kölcsönösen felerősíti egymást), csoportokat különítve el a környezetben létrejön egy különös hatás: az együvé tartozó dolgok közötti különbség szemünkben csökken, míg a különeműek közötti különbség a szemünkben nő. A különbségtevéis alapja tudatunkban az elnevezés. Bármilyen elneve-zés nem jár ilyen hatással, csak olyan, amely valamilyen lényeges jegyre mutat rá az adott csoportban. Ha például egy erdőben járunk, ahol különböző hosszúságú fák nőnek, és azt tapasztaljuk, hogy az erdősz egyes fákat megjelölt egy kereszttel, másokat egy körrel, vagyis meg-nevezte a fákat, akkor az előbb említett hatás csak akkor jön létre, ha belátjuk a jelölés logikáját.

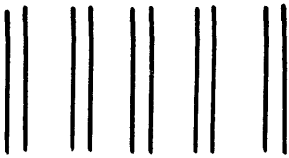
Például megtudjuk, hogy a körrel megjelölt fák kivágásra vannak ítélve, mert idősek, míg a kereszttel megjelölt fákra szükség van. Ebben az esetben tapasztalatunk felerősíti a látványt, és az idős fákat még idősebbeknek fogjuk látni, míg a megőrzésre érdemesekben még több értéket fogunk látni, mint ami ténylegesen bennük van. De ha a jelölési logika más, mondjuk a hosszabb fákat jelölte az erdősz kereszttel és a rövidebbeket körrel, akkor a hosszabb fák és a rövidebb fák

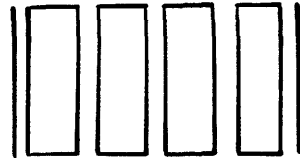
A₁

A₂

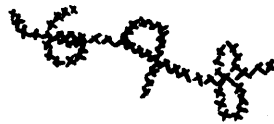
B

C

D₁

D₂

közötti különbség fog szemünkben megnőni, ezt a különbséget fogjuk eltúlozni.

A csoportok megismerésének első sajátossága tehát a túlzás, melynek az a funkciója, hogy megkönnyítse az eligazodást, a további különbségtévést. Térjünk rá most az emberi csoportok megismerésére. Itt egy további jelenséget találunk, mely szintén a túlzást szolgálja, de a túlzás alapja nem logikai, hanem érzésbeli.

Igen könnyen észrevehető tény, hogy valakinek jókedve van vagy rosszkedve. Aki jókedvű, az mosolyog, nevet, aki rosszkedvű, az szomorkodik, esetleg sír. Ha külön-külön egymás után látunk jókedvű, mosolygó embereket, akkor ha utólag kell megmondanunk, hogy összességében mennyire jókedvűek ezek az emberek, sokkal alacsonyabbra becsüljük ezt, mintha együttesen látjuk őket mosolyogni vagy nevetni. Ugyanez érvényes a hangra is, ez például az oka annak, hogy a rádió kabaréműsorainak gyengébb poénjai után is bekeverik a közönség fergeteges nevetését, tapsát. Ezáltal a hallgatóban a nagy siker benyomása jön létre. Hasonló jelenségeket nap mint nap tapasztalhatunk, s a tömeges vagy a csoportos méretű érzelmi megnyilvánulásokat mindig hangsúlyosabban éljük át, mintha azokat személyenként külön-külön tapasztaljuk. Ha elszórtan látunk az utcán tíz gyászoló nőt, szóltanul elmegyünk mellettük, ha egyszerre látjuk őket, amint zokogva igyekeznek a temető felé, felkapjuk a fejünket, és megragad a gyász hangulata.

Van az érzésbeli túlzásnak egy másik forrása is, részvételünk a csoportban. Ha csoportban érezzük, gondoljuk ugyanazt, akkor sokkal megragadóbb az érzésünk, gondolatunkban jobban hiszünk, mintha egyedül lennénk. Az ünnepélyek, szórakozóhelyek, sportesemények látogatottságának és vonzerejének ez az egyik oka.

Említettük, hogy csoport-hovatartozásaink tudata egyik legegységesebb tapasztalatunk. Abból, amit az előbb elmondottunk, az következik, hogy amikor csoportokról alkotunk képet, azt sosem egyéni tesszük, hanem csoporttagként, ekként tehát nem tudjuk magunkat kivonni a gondolati és az érzelmi túlzás törvénye alól. Az emberek csoportjairól alkotott képeink túlzásokon alapulnak, ezzel azonban még nem merítettük ki sajátosságainkat, csak az alapot teremtettük meg a további vizsgálódáshoz.

Mint említettük, megismerésünk a csoporton belüli különbségeket mérsékeli, a csoportok közötti különbségeket növeli. Ebből az következik, hogy a túlzás talaján egy erősen leegyszerűsített kép jön létre

az egyes csoportokról, hiszen a kép eleve csak a csoport egyes (bár nem lényegtelen) sajátosságaira terjed ki. Az egyszerűség legfőbb előnye, hogy ezeket a képeket könnyen lehet kiszűrni a valóságból, könnyen lehet megtanulni, emlékezetben tartani és könnyen lehet közölni őket. Megismerésünk itt a hétköznapi élet egyik legfontosabb elvének, a legkisebb erőfeszítés, a takarékoság elvének engedelmessé válik. Az előnyök a könnyedségből adódnak, vizsgáljuk meg azonban a hátrányokat is.

A csoportokról alkotott túlzott és leegyszerűsített képeinket általánosan tartjuk, még akkor is, ha azok nem alapulnak széleskörű tapasztalati alapon. Érvényükben általában nem kételkedünk, nem korlátozott ismereteknek tartjuk azokat, hanem tényeknek. Ha mondjuk állatok csoportjait észleljük az előbb jellemzett módon, lényegében helyesen járunk el, hiszen amikor például az állatok egy bizonyos csoportját zebrának nevezzük el, nem vagyunk kötelesek tudni, hogy a "csikós" zebrák csikozata jelentős eltéréseket mutat, az egyik zebra csikozása úgy különbözik a másiktól, mint két emberi ujj lenyomata. Amennyire zebrákkal van dolgunk a mindennapi életben (többnyire csak az úttesten) ez az ismeretünk életünk végéig elég. Merőben más a helyzet az emberekkel, akiknek a legkülönbözőbb elnevezésű csoportosulásait ismerjük. Beszélünk fiatalokról és öregekről, férfiakról és nőkről, svédekről és kínaiakról, és mindjárt "ismerni" is véljük ezeket a csoportosulásokat, pusztán azon az alapon, hogy általános érvényűnek vélt túlzáson alapuló leegyszerűsített képek élnek róluk a fejünkben. Ezeket a képeket nevezzük sztereotípiáknak.

Ha felsoroljuk az alábbi tulajdonságokat, például: művészi hajlamúak, hirtelen természetűek, szenvedélyesek, temperamentumosak, hangoskodók, lármásak, lusták, muzikálisak, igen kevés emberbe ütköznenek, aki ne tudná, hogy az olaszokról van szó, és a leginkább azok "tudnák" ezt, akik életükben még nem jártak Olaszországban, legfeljebb csak olasz filmet láttak és sok olasszal találkoztak a belvárosban. Mások még azt is hozzátennék, hogy a "digókról" van szó, ezzel értésünkre adván, hogy értékelni is tudják az olaszokat úgy általában. Mégis, senki se lenne, aki (bár elismerné, hogy nem járt Olaszországban) ne hivatkozna a saját tapasztalatára, vagy arra, amit a felesége hallott egy külkereskedelmi utazó sógorától. Hogyan jön létre ez a vélt tapasztalati alap?

Az egyik mód a kirívó, elszigetelt esetekkel való találkozás, az eleve torz valóság alap. Az olasz operák, Mario Lanza, Gigli, a velencei gon-

dolások stb. alapján könnyen adódik a következtetés, az olaszok muzikális lények. A tapasztalati alap másik eleme a ténylegesen létező csekély különbségek felnagyítása (szoros összhangban a már említettekkel). Ha svédek átlagos testmagassága ténylegesen különbözik mondjuk a lengyelek testmagasságától, ez a sztereotípiában különösen éles megvilágításba kerül. A harmadik elem abból a sajátosságból adódik, illetve származik, hogy sztereotípiáink nagy része mások által közölt, hallott, olvasott anyagon alapul, melyeknek maga a helyzet, melyben tudomásunkra jutnak kölcsönöz különös hitelességet.

A sztereotípiákban megfogalmazott képhez érzésbeli elemek is társulnak, a jelzők mindig valamilyen érzésbeli viszonyt is kifejeznek. Általában az a tipikus, hogy egy-egy csoport nemcsak más csoportokról alkot képet, hanem saját magáról is. Itt az érzelmi irányulás érthetően kedvező, más csoportok vonatkozásában kedvezőtlen vagy közömbös. Jellemző, hogy amikor 1947-ben hét nemzetre kiterjedően megtudakolták a saját magukra vonatkozó sztereotípiákat, a németek is békeszeretőnek minősítették magukat. Mindezt két évvel a II. világháború után!

Az egyes nacionalista ideológiák előszeretettel terjesztik a saját nemzetre vonatkozó, egyoldalúan kedvező sztereotípiákat, melyek nem tesznek jó szolgálatot a népek közötti közeledésnek. Mielőtt megnéznénk, hogy általában véve milyen összetevőket tartalmaz egy ilyen sztereotípiá, nézzük meg, hogy milyen képet rajzoltak a 30-as években nálunk, rólunk magyarokról. Ma már ez nevetséges, akkor sajnos hatásos népműítő eszköz volt:

"Valamennyi nemzeti tulajdonságunk közül a legszembeszökőbb az a csodálatos tűrő erő, amely Széchenyi bámulatát is kivívta. A nagy tűrő erő mellett, időközönként hihetetlen erőfeszítésekre képes a nemzet. Előnyös tétel kétségkívül a nagyfokú értelmesség. Az értelem általában nem egyik vagy másik nemzetnek az előjoga, azt azonban megállapíthatjuk, hogy a magyar alsó osztály tagjai is többnyire sokkal tanulékonyabbak, nehéz helyzetekben életrevalóbbak, jobban viselkednek, mint a legtöbb környező nép fiai. Előnyös lélektani adottságunk továbbá az úri mivolt, mely éppúgy megtalálható helyes adagolásban a pásztoremberben, a kocsisban vagy a parasztgazdában, mint a felsőbb rétegek tagjainál..."

Elszomorító ez az önkép, de ne gondoljuk, hogy más nemzeti önképek mások. Általában véve valamennyi a saját nemzeti csoport feltétlen pozitív képéből indul ki, és mindazt a jót, amit saját vonatkozásában el-

ismer, büszkeséget, hűséget, bátorságot, becsületet, békeszeretetet stb. a többi nemzeti csoport vonatkozásában tagad vagy figyelmen kívül hagy.

Sztereotípiáink hasznos, megismerő szerepe tehát könnyen a visszajára fordulhat, megakadályozhatják más csoportok, nemzetek, korcsoportok, tájegységek igazi megismerését.

A nemzeti sztereotípiákon kívül igen sok más ilyen torzult kép él a fejünkben az "északiakról" és a "délielkről", a falusiakról és a városiakról, az öregekről és a fiatalokról, a férfiakról és a nőkről. Lényegében valamennyi ilyen torzult csoportkép azonos célt szolgál azon túl, hogy elemi eligazodásra nyújt lehetőséget, feljogosít bennünket bizonyos viselkedésmódokra, igazolja egyes tetteinket, melyek megkülönböztetést rejtenek magukban másokkal szemben, pusztán azért, mert más csoportok tagjai. Ez ellen mindig és mindenütt fel kell lépünk.

Hazánk alkotmánya büntetni rendeli a faji, vallási, nemzetiségi megkülönböztetést, de a törvény tehetetlen ott, ahol csak a megkülönböztetés csirája lappang, a fejünkben élő torz és igazságtalan képmások között. Ez ellen nekünk magunknak kell küzdeni. Radnóti végzetes körülmények között született sorainál szebben nem lehetne kifejezni ezt az alap gondolatot:

"Rémhírek és férgek közt él itt francia, lengyel,
hangos olasz, szakadár szerb, méla zsidó a hegyekben,
szétdarabolt lázas test s mégis egy életet él itt, —
jóhírt vár, szép asszonyi szót, szabad emberi sorsot,
s várja a véget, a sűrű homályba bukót, a csodákat."

ATTITÚDOK

"Bízzál érzéseidben! — Csakhogy az érzések semmiképpen sem végső érvényűek, nem őseredetiek, érzéseink mögött Ítéletek és értékelések rejlenek, amelyek érzelmek (vonzalmak, ellenszenvek) formájában öröklődnek ránk. Az érzésből fakadó sugallat az ítélet unokája — és gyakran téves Ítéleté! —, mindenesetre nem a saját Ítéletedé! Érzésünkben bízni, ez annyit jelent, hogy inkább nagyapáinknak engedelmesskedünk, semmint a bennünk lakozó isteneknek: értelmünknek és tapasztalatunknak."

Nitzsche már a modern szociálpszichológia megszületése előtt zseniálisan rátapintott a hétköznapi helyzetek egyik leggyakoribb megismerési módjának, az attitűdök segítségével való tájékozódásnak sajátosságára: amikor véleményt nyilvánítunk, állást foglalunk számos kérdésben, és erőnek erejével a saját álláspontunkra hivatkozunk, de valójában nem a mi Ítéletünkről van szó, hanem csak arról, hogy addigi életünk sokszor előttünk is rejtett sodrában mire tanítottak meg bennünket. Egszóval hétköznapi megismerésünk — és erre már a sztereotípiáknál utaltunk — nem annyira saját eredeti tevékenységünk eredménye, mint inkább másoktól szerzett sémák alkalmazása. Attitűdjeink ezeknek a hétköznapi megismerési sémáknak a pszichológiai alapját képezik. Egyként származnak családi hagyományokból és abból a környezetből, ahol élünk, amelyeknek elvárásai elől nem tudunk kitérni.

Hétköznapi helyzetekben vonzások és taszítások örvényében élünk, környezetünk egyes elemeit szeretjük, más vonásaival elégedetlenek lévén gyűlöljük, és számos olyan tárgy, személy, csoport van életünkben, mely iránt legfeljebb közömbösségre futja. Ha életünknek ebben az érzelmileg telített, ellentétes érzelmi pólusok között lüktető mezőjében valami új dolog, személy, tárgy stb. kerül, nyomban működésbe lépnek beidegződéseink az újdonságot elhelyezzük környezetünkbe, szeretni, gyűlölni, esetleg közömbösnek fogjuk tartani, de mindenképpen reagálni fogunk rá.

Társadalmi világunk változásaira általában nem közvetlen módon reagálunk, mint mondjuk a természeti környezet változásaira. Utóbbi esetben ha meleg van, szervezetünk fokozott verejtékezéssel válaszol, ha éhséget érzünk, táplálék után nézünk, de ha már a meleg ellen fürdéssel akarunk védekezni, nem lesz mindegy egy budapesti ember számára, hogy a Lukács uszoda teraszára vágjuk vagy inkább a Sport-uszodába megy, és azt is gondosan mérlegelnie kell, hogy egy húsboltban meleg kolbásszal veri-e el az éhségét vagy inkább a Hilton szálló egyik éttermében rendel többfogásos menüt. Ha társadalmi környezetben akarunk folyamatos és számunkra sikereket biztosító viselkedést megvalósítani, azaz megfelelő lakásban akarunk élni, "jó" környéken, kielégítő munkára tartunk igényt, számunkra rokonszenves embereket kívánunk magunk körül látni, lépést akarunk tartani a divattal, az új könyvekkel, filmekkel stb., akkor valamiféle biztonságot kell megvalósítanunk, arra kell törekednünk, hogy előre felkészüljünk az újdonságokra, a szokatlanra, ki kell, hogy alakítsuk magunkban azokat a várakozásokat, amelyek mércéül szolgálhatnak számunkra abban a tekintetben, hogy mi az, amit jónak, tetszőnek tartunk, és mi az, ami taszít bennünket, amit kerülnünk kell.

Attitűdjeink rendszere ezt a biztonságot teszi lehetővé számunkra. Nyilvánvaló, hogy beállítódásaink nem egyes egyedül tőlünk függetlenül teszik lehetővé ezt az elemi tájékozódást, hanem egyrészt gyermekkori tanulásunktól függenek, attól, hogy mikor, milyen vonatkozásban tapasztaltunk sikert vagy kudarcot, másrészt adott környezetünk elvárásaitól, azaz attól, hogy éppen létező környezetünkben mit tartanak helyesnek, mit tartanak helytelennek. Hiszen ha boldogulni akarunk, környezetünk attitűdjeihez kell igazodnunk.

Talán túlságosan elvontan fejtegettük az attitűdök szerepét az életben, nézzünk néhány példát. Mondjuk az egyes futballcsapatok iránt megnyilvánuló beállítódásokat. Az NB I-ben tizenhat csapat küzd a bajnokságért. Egészen világos, hogy ha valaki érdeklődik a futballvilág eseményei iránt (mely maga is egy beállítódás eredménye), egyszerűen nem szurkolhat valamennyi csapatnak, választania kell közöttük. Az is belátható, hogy szinte lehetetlen feladat volna ezeket a csapatokat egytől egyig a maguk objektív valóságában megvizsgálnunk, azaz mérlegre tenni a csapatok játékosanyagát tudás, tehetség, edzettségi állapot, csapatszellem stb. szempontjából, átanulmányozni a csapatok edzőinek módszereit, egyszóval nincs módunk az egyes egyesületek és a futballvilág tudományos megismerésére (sajnos még a szakemberek sem teszik ezt).

De nincs veszve semmi. Nyugodtan hivatkozhatnánk arra, hogy beleérzésünk, az egyes csapatok játékosainak személyes ismerete, az edzőkkel, a szakosztályvezetőkkel stb. folytatott beszélgetések alapján is kialakíthatunk magunknak valamilyen képet a csapatokról, és ennek alapján már választhatunk, mondjuk hivatkozhatunk Mándy Ivánra, aki ilyen módszerekkel nagyszerűen feltérképezte a "régi idők fociját". Miért ne lehetne ezt megtenni a mai futballal? A probléma csak ott van, hogy ez a művészi megismerési mód sem alkalmazható, hiszen ez is egész életet kíván, nem beszélve a művészi látásmód elsajátításához szükséges tehetségről.

Más út nem áll előttünk, mint a hétköznapi megismerési mód megtanulása, mely az attitűdök megtanulását igényli. Ez nem túl nehéz feladat, mellette nyugodtan élhetjük életünket, ehetünk, ihatunk, alhatunk, ölelhetünk, végezhetjük munkánkat és ráadásul azt is tapasztalhatjuk, hogy környezetünkben számosan ilyen megismerési módot követvén, egyesek hasonló attitűdöket alakítanak ki, mint mi. Velük ilymódon kapcsolatot is könnyebben alakíthatunk ki, mint másokkal, egyeseket csak azért fogunk kedvelni, mert a "mi" csapatunknak szurkolnak, míg másokat kizárunk a szóba jöhető ismerősök köréből, mert más csapatnak szurkolnak, esetleg nem érdeklődnek egyáltalán a futball iránt. A választott

futballcsapat iránti beállítódásunk tehát más beállítódásainkat is meghatározhatja.

De mégis miként választjuk a "mi csapatunkat", melyet a többtől eltérően látunk, alaposabban ismerünk, amelyik sikerének örülünk és kudarcát szinte személyes szomorúságként éljük át?

Vegyünk mondjuk egy "Dózsa drukkert". Ez a személy részletesen és aprólékosan fel tudja sorolni a Dózsa felállítását, kupasikereit, emlékezetes góljait — esetleg évtizedekre visszamenőleg. — Kint van "minden meccsen" — lélekben szinte ott játszik a fiúkkal a pályán. Aligha ismeri el, hogy választása ésszerűtlen, meg van róla győződve, hogy választása a "legjobb csapatra esett". Azzal nem törődik, hogy a többi 15 NB I-es csapat szurkolói is hasonló módon viszonyulnak a "saját" csapatukhoz, azokat a mi Dózsa drukkerek eltévelyedett, rosszul mérlegelő, elfogult embereknek tartja, akiknél csak idő kérdése, hogy elismerjék a Dózsa tényleges elsőségét. Számtalan tényező alakíthat ki ilyen attitűdöt a Dózsa irányában. Legegyszerűbb eset, ha régi Újpest-drukker családjából származik. De az előfordulhat, hogy vidékről felkerülve, a munkahelyi szűkebb közösség rendszeresen kijár a Dózsa meccseire, és ha csak nem kockáztatja meg a kiközösítést, emberünk velük tart. Eleinte talán kényszerűségből, de később túltesz a legfanatikusabbakon is. Az sem kizárt, hogy személyes sikereit mondjuk főnökének köszönheti, aki történetesen Dózsa drukker, és talán maga sem tudja, de valójában "hálából" áll ennek a csapatnak a pártjára.

Mint láttuk, az attitűd lényeges eleme a választás melyet azonban nem pusztán gondolkodási tevékenység, mérlegelt és előzetesen beszerzett információ begyűjtése előz meg, hanem érzést, melynek eredete a társadalmi környezet, amelyben élt vagy él. Nyomban azt is tekintetbe kell vennünk, hogy mivel érzésről van szó, a választás mindjárt értékelést is jelent, a Dózsa drukker a Dózsát tartja igazán jó csapatnak, a többitől legfeljebb elismer bizonyos pozitívumokat, de összességében kedvezőtlenül ítélkezik róluk. Nincs arról szó persze, hogy ez az értékelés légből kapott lenne, hiszen ismeretek képezik az alapját, tehát a Dózsa drukker nagyon is tisztában van például a Dózsa csatársorának átütő taktikájával, tudja, hogy az adott meccsen ki játszik nagyon jól, ki játszik gyengébben, azt is tudja, hogy a játékosok mennyit és hogyan edzenek stb., csak éppen ezek az ismeretek nem megelőzik, hanem követik az érzelmi beállítódást, tehát egyoldalúak, és csak azokat a tényeket veszik figyelembe, amelyek nem mondanak ellent az érzéseknek. Ha például egy Dózsa-sztár egyszer gyenge napot fog ki és a legjobb helyzeteket is kihagyja, ezt nem az edző vagy a csapat egé-

szének tevékenységének tudja be, hanem véletlennek, holmi jelentéktelen kivételnek fogja föl.

A Dózsa iránti attitűd voltaképpen tehát két "pszichikus" elemből áll: egy ismereti (kognitív) és egy érzelmi (affektív) vonatkozású összetevőből. Nem lenne teljes az attitűdökről alkotott képünk, ha nem számolnánk azzal, hogy mindez a viselkedésben is kifejezésre kell hogy jusson. Dózsa drukkerünk kijár a meccsekre, kiadásokba veri magát, ha csapata létesítményeinek támogatására gyűjtés indul, fáradtságos utazásokat vállal, csakhogy láthassa kedvenceit. Autogramokat kér tőlük, barátait Dózsa drukkerök közül válogatja ki, gyermekeit ennek a csapatnak a szeretetére neveli stb.

A példánkban szereplő attitűdökhöz hasonló sajátosságokkal rendelkezik minden társadalmi beállítódás, vonatkozzék színházi előadásra, filmre, könyvre, színészre stb. A lényeg az, hogy olyan tárgyra van szükség, mely szerkezetét, eredetét tekintve társadalmi, melynek megismerésére nincs egzakt, természettudományos értelemben igaz megismerési kritérium. Az attitűdök sokfélék, egy-egy tárgy tekintetében élesen polarizálódhatnak. Egy kiállítási vendégkönyv bejegyzései például hasznos adalékot adhatnak az attitűdök "anatómiájának" megértéséhez. Gondoljuk csak meg, ki venné magának a bátorságot (még hivatásos esztéta sem mindig), hogy érvényesen, egyszer s mindenkorra eldöntse jelentős vagy jelentéktelen voltát? A vendégkönyvek beírói azonban rendszerint összetévesztik attitűdjüket a statáriális bíróság ítéleteivel, s gyakran olvashatunk megfellebbezhetetlen ítéleteket tollúkból. A pozitív póluson a "modern művészet isteni ereje" típusú bejegyzések állnak, a negatív póluson a "felháborító zűrzavar iszonyata" típusú bejegyzések. A "csendes többség" többnyire nem ír be semmit, az ő attitűdjük semleges érzelmi töltésűnek vehető.

Látjuk tehát, hogy az attitűdnek iránya van, mégpedig aszerint, hogy milyen érzés, szeretet vagy utálat képezi a magját. Az érzések erőssége változhat, innen az attitűdök intenzitása. A feneketlen gyűlölet és az egetverő szeretet között számtalan fokozat képzelhető el, az attitűdök mérésére szolgáló skálák éppen ezeknek a fokozatoknak a bemérésére specializálódott eszközök. Még egy példa a végletesen polarizált attitűdökre: a Nők Lapjában lezajlott népesedési vitára emlékeztünk, ahol az "egoista antiany" kutyáját banánnal etető rémalakja állt szemben a "gyermekeit gyöngéden szerető édesanya" idillire restaurált képével.

Nem kell kétségbeesnünk, mert annyi, önmaga igazában feltétlenül bizakodó attitűddel állunk szemközt. A társadalmi élet által ránkzúdított esemény tömeggel leegyszerűsíthető, "beskatulyázható" eljárások nélkül nem boldogulnánk. Mindenki mindenhez nem érhet. Az viszont nagyon fontos, hogy magunkban és másokban tudatosítsuk, az attitűdök mélyén tudatlanság lapul, mely nem szégyen, de azzá válik, mihelyt a tuaás álcájában óhajt tetszelegni. Meg kell tanulnunk együtt élni az attitűdökkel, s ha már mást nem tehetünk, próbáljunk meg legalább egy dolgot igazán megismerni.

Az attitűdök funkciója többoldalú. Tudáspótlékként szolgálva az attitűd éliat bizonyos ismereti funkciót, legalábbis megóv a teljes tanácstalanságtól. Érzés-jellegénél fogva pozitív, illetve negatív irányba befolyásol bennünket, ezáltal értékeink kifejezésére tehetünk (sokszor tüntetően) szert által. Mivel az emberek legkülönbözőbb tárgyakra vonatkozó attitűdjei (például a múlt esti tévéműsor) pár szó után kiderülnek, a hasonló attitűd bevallása alkalmazkodásra ad lehetőséget. Saját személyünk is attitűdtárgynak számít (mind magunk, mind mások számára), és a személyünkre vonatkozó saját attitűd többnyire pozitív (magyarul: szeretjük magunkat), az attitűd fenntartására törekedvén egyúttal az attitűd önvédelmi funkciójának megnyilvánulására is lehetőséget biztosítunk. Az attitűdbe foglalt "én"-kép nem mindig van összhangban tényleges valónkkal. Szélsőséges, de jellemző esete az attitűd önvédelmi funkciójának Zolnay Pál egyik dokumentációs filmjének szereplője, szegény, idős, tönkredolgozott parasztasszony, aki csak akkor fogadta el "magához hasonlónak" a róla készült fényképfelvételt, amikor az már inkább egy Szűz Mária olajnyomatra hasonlított, mintsem rá, annyira eszményire retusáltatta.

Az attitűdök egyes elemei közötti viszonyt, valamint az attitűdök egymásközi kapcsolatait az egyensúly elve szabályozza. "Hasonló a hasonlónak örvend", "madarat tolláról, embert barátjáról", "nem esik az alma messze a fájától", és még vég nélkül idézhetnénk a közmondásokat, melyek szentenciaszerűsége éppen ellentmondásmentességükben van. Az attitűdök segítségével történő hétköznapi gondolkodásnak sajátja ez a fajta ellentmondásmentesség, melyet egyensúlyra való törekvésnek nevezünk. Védekezünk az olyan tendenciák ellen, melyek az egyensúly felborítását célozzák.

Az egyensúlyra való törekvés egységek létrehozásában juthat kifejezésre. Kiegyensúlyozott egységnek tekinthetjük például a következőt:

Ellenségem ellensége a barátom

(-- +)

Ugyancsak kiegyensúlyozott egység a következő:

barátom barátja a barátom (+ + +)

Ezek az egységek nem tartalmaznak ellentmondást, nem erőszakolják meg a hétköznapi logikát. A következő két egység azonban már ellentmondással, következésképpen feszültséggel terhes:

ellenségem ellensége az én ellenségem (- - -)

barátom barátja az ellenségem (- - +)

Az attitűd-dinamika értelmében az utóbbi két esetben nehezen viseljük el az ellentmondás által kiváltott feszültséget, következésképpen változtatnunk kell az egység valamelyik elemét. Nyilvánvaló, hogy a kapcsolat megváltoztatása megy nehezebben, mert az rajtunk kívül való (kapcsolat alatt értve a saját attitűdtárgyunk kapcsolatát a maga attitűd tárgyához). Saját attitűdünk megváltozhat vagy a mi attitűdtárgyunkkal (barátunkkal vagy ellenségünkkel) szemben, illetve megváltozhat az attitűdtárgyunk attitűdtárgyával (barátunk vagy ellenségünk barátjával vagy ellenségével) szemben.

Az egyensúlyra való törekvés másik esete, amikor egy attitűdön belül merül fel ellentmondás, disszonancia. Például szeretünk dohányozni, és naponta elszívunk egy doboz Szimfóniát. Viszont tudjuk a tévéből, az újságokból, hogy a dohányzás tüdőrákot okoz. Kérdés, hogy miként oldjuk föl ezt az ellentmondást viselkedésünk és ismeretünk között? A nehezebb megoldás a dohányzás elhagyása, erre rendszerint csak egy szívinfarktus bírhat rá bennünket. És addig? Disszonancia-redukcióra kerül sor, mely abból áll, hogy meggyőzzük magunkat, hogy egyrészt a hírek túlzottak, másrészt nálunk nincs családi hajlam a tüdőrákra és így tovább. A meggyőzés során nem az igaz érveket fogjuk keresni (hiszen akkor meg kellene változtatnunk attitűdünk viselkedési elemét, ami a legnehezebb), hanem csak a jó érveket, melyek segítségével igazolhatjuk a józan észnek ellentmondó viselkedésünket.

Ellentmondás merülhet föl az attitűd érzésségi és ismereti elemei között, ilyen esetben általában kiegyenlítődés áll be: az ismereti gyarapodáshoz érzések társulnak, az érzelmi intenzitás növekedését az ismeretek bővülése kíséri (persze nem mindig).

Az attitűdök és az attitűdök dinamikája végső soron hasznos szerepet játszik hétköznapi viselkedésünk vezérlésében, de életünk igazi válasz-

tásaiban (melyből nincs sok) nem árt a "bennünk lakozó istenekre" hagyatkoznunk: értelmünkre és tényleges tapasztalatunkra.

UTÁNZÁS

Ki ne látott volna kisgyermeket, aki az apja vagy az anyja cipőjébe bújjik, kalapját, sálját próbálgatja? Van-e közülünk valaki, aki ne vágyott volna hasonlítani egy mozihősre, a szomszéd fiúra vagy éppen Napóleonra, mint Raszkolnyikov? Mindezeknek a viselkedéseknek az utánzás az alapja.

Sokáig a társadalom eredetét és fennmaradását egyes-egyedül az utánzással magyarázták, melyet veleszületett ösztönnel tartottak. Ezen az alapon egy igen egyszerű társadalomkép alakult ki, mely nemigen különbözött az állatok "társadalmaitól". Megértetlen maradt azonban az alapkérdés, hogy ki utánoz, mit utánoz és miért utánoz? Szeretnénk kimutatni, hogy milyen válfajai vannak az utánzásnak, és az egyes válfajok milyen szerepet töltenek be az emberi viselkedés társadalmi szabályozásában. Arra is választ keresünk, hogy miként zajlik az utánzás.

Utánzásnak nevezzük azt a viselkedést, amelyet a személy nem önállóan épít fel, hanem bizonyos mintát véve alapul, másolás útján valószínűleg. Utánzásra mindig olyan esetekben kerül sor, amikor az egyén számára kisebb erőfeszítést jelent egy bizonyos eredmény elérése érdekében utánozni, mint eredetét alkotni, eredeti viselkedést megvalósítani. Az eredeti viselkedést a többség viselkedésétől eltérő viselkedésként határozhatjuk meg. Induljunk ki abból a helyzetből, amely a legegyszerűbb utánzás esete, az úgynevezett ragály-utánzás. Az elnevezés utal ennek az utánzási formának a sajátosságára, hogy szélesebben, szinte ösztönös erővel fut végig az embereken, nem hagyva még arra sem időt számukra, hogy meggondolják, van-e egyáltalán értelme az utánzásnak, annyira kicsiny erőfeszítésükbe kerül. Ha például valaki ásitani kezd, mondjuk egy színházi bemutaton, akár a közönségből valaki, akár a színpadon egy színész, az ásitás ragályszerűen végig fog terjedni az egész teremben. Hasonló módon terjed a nevetés, a taps, ezt régen minden színházigazgató tudta, és számos fizetett tapsoló ennek köszönhetette megélhetését. Általában olyan helyzetekben következik be ez az utánzási forma, amikor igen egyszerű viselkedésformáról van szó, melynek funkciója az érzelmi közösség, az együttes élmény megalapozása. Tömegben kiváltképp hajlamosak vagyunk ilyen elemi érzelmi kifejezé-

sek utánzására, legyen az ujjongás, tetszésnyilvánítás vagy szomorúság, gyász.

Az utánzás segítségével kivezető utat is találhatunk valamilyen helyzetből, ahol tanácstalanul állunk, nem tudjuk, mit tegyünk. Ebben az esetben nem a ragály-utánzás spontaneitásával cselekszünk, hanem a helyzet mérlegelése után jutunk arra az elhatározásra, hogy utánzás révén oldjuk meg a dilemmánkat. Egy kísérlettel szemléltetve ezt a helyzetet, megvizsgálták, hogy miként viselkedünk olyan helyzetben, ahol valamilyen váratlan felszólítás ér bennünket, és előzőleg láttunk valaki másnál megoldást erre a helyzetre. Egy könyvtárban az ügyeletes könyvtáros ismeretlen személyeket megszólított azzal, hogy kéreti őket a könyvtáros. Ezt megelőzően egy másik — a kísérletbe beavatott — személyt is megszólított az ügyeletes könyvtáros, és ez a másik személy egyes esetekben felháborodottan tiltakozott, megtagadta az engedelmeskedést, más esetekben pedig szó nélkül engedelmeskedve felállt és kiment. A kísérlet során azt tapasztalták, hogy a beavatatlan kísérleti személyek viselkedése nagymértékben igazodott a beavatott személyek viselkedéséhez, tehát a szokatlan helyzetben utánzás segítségével kerestek megoldást a maguk számára.

A ragályszerű utánzás, valamint a dilemmamegoldó utánzás egyszerű formáinál összetettebb forma a modellkövető utánzás.

A modellkövető személy szempontjából nézve ezt az utánzási formát, a legfontosabb az, hogy a személy megfigyelhesse a modellt, indíttatást érezzen magában a megfigyelésre, visszaemlékezzen tapasztalataira és viselkedésében ténylegesen vissza is tükröződjék mindez. A megfigyelés lehetőségének a biztosítása a legkönnyebb: egyszerűen kapcsolatba kell hozni a modellt követőjével, lehetőséget kell biztosítani a megfigyelésre. Ennek elemi feltételei vannak. A modellnek ki kell emelkednie a környezetből, vagyis megkülönböztető sajátosságokkal kell rendelkeznie. Nehezebb biztosítani azt, hogy felszólító jellege is legyen, azaz a modellkövető személy indíttatást érezzen magában az utánzásra. Ez elsősorban a modellkövető személy szükségleteitől, igényeitől függ, valamint attól, hogy minek tulajdonít fontosságot és minek nem. Egy fiúgyermek például leginkább az apját tekinti modellszemélynek, az ő viselkedésének követésére érez magában indíttatást, egy bakfis — ha táncdalénekes akar lenni — nem az osztályfőnökét fogja modelljének tekinteni, hanem Zalainy Saroltát.

Ha a megfigyelés lehetőségei adottak, el kell érni a hatékony visszaemlékezést. A visszaemlékezés mindenekelőtt attól függ, hogy a modellkö-

vető személy mennyire képes magában elraktározni a megfigyelés során szerzett tapasztalatokat. Nem mindegy például, hogy milyen eszközök segítségével rögzíti ismereteit. Egy kísérletben a visszaemlékezés módjának a hatását kutatták a modellkövetésre. Süketnémák "párbeszédéből" készített filmet vetítettek le a kísérleti személyeknek. A kísérleti személyeket négy csoportba osztották. Az egyik csoport a filmet követően csak képzeletében, képszerű visszaemlékezés segítségével rögzíthette magában a filmen látott történetet (mondjuk egy féltékenységi jelenetet). A második csoportnak az volt a feladata, hogy lehetőleg "szó szerint" fejtse meg a gesztusok értelmét (hiszen a süketnémák gesztusokkal cselelnek eszmét). A harmadik csoportnak csak a lényegre kellett visszaemlékezni, ahogy azt szavakba tudták sűríteni. A negyedik csoportban pedig a film megtekintése után közvetlenül számtanpéldákat adtak oda megfejtésre, így őket megakadályozták abban, hogy emlékezetükben egyáltalán rögzítsék a látottakat. Amikor a film megtekintését követően negyedórával a kísérleti személyeknek el kellett játszaniuk a jelenetet, a legeredményesebben a harmadik csoport tudta megoldani a feladatot, tehát a szavakba sűrített bevésés módszere volt a leghatékonyabb. Csekély eredményeket értek el az utánpótlásban a negyedik csoport tagjai, akik mindenféle emlékezeti rögzítéstől meg voltak fosztva.

A hatékony emlékezeti rögzítés akkor biztosít igazán eredményes utánpótlást, ha lehetőséget biztosítanak mozgásos gyakorlásra is. A mozgásos gyakorlás lényege, hogy eleinte a modell-személy viselkedésének részét gyakorolja be az utánpótló, majd a külön-külön már tudott részeket egyszerre gyakorolja be, akár a színészek a színpadi mozgást egy darabban. Feltehető, hogy a puszta megfigyelés és emlékezeti rögzítés hátrányban van a mozgásos begyakorlással szemben. (Ezt állatkísérletek is alátámasztják, lekötözött kismacskák, macskák mozgását ábrázoló filmek alapján kevésbé tanulnak meg jól mozogni, mint amikor maguk is mozoghatnak).

Az eredményes utánpótlás feltételeit azonban még nem merítettük ki. Fontos, hogy az utánpótló az utánpótló számára "kifizetődő" legyen, azaz valamilyen szükséglete kielégüljön, vagy legalábbis az utánpótló árán elért előnyök múlják felül a hátrányokat. A dohányzó gyermeket például hiába büntetik az iskolában és a családban, ez a hátrány nincs arányban azzal az előnnyel, melyet a gyermek a dohányzás révén státuszgyarapodásban kortársai között elér. Ha két felnőtt viselkedésének utánpótlása között választhat a gyermek, és az egyik felnőtt jutalmat oszt, a másik pedig nem, akkor általában a jutalmazó személy viselkedését utánozzák le inkább a gyerekek. Ez azonban csak egy nagyon általános összefüggés, pontosan azért, mert az a gyermektől függ, hogy mit tart

fontosabbnak. Ha a két személy közül például az egyik férfi és a másik nő, akkor a jutalmazástól már függetlenül a gyermekek inkább a férfiak viselkedését utánozzák.

A közvetlen előnyszerzés által kiváltott megerősítésen kívül utánzásra csábíthat a közvetett megerősítés is. Ilyen esetben az utánczó csak át-tételesen — többnyire azonosulás útján — részesül előnyökben, és e-miatt utánozza a modell viselkedését. Többek között ez a magyarázata a tévében, a filmekben, illetve a képregényekben látott hősök viselke-désének, öltözködésének s beszédmodorának gyakorta tapasztalható után-zásának. Egy szellemes kísérlet a következőképpen világította meg ezt az utánczói módot. Gyermekeknek vonzó hősök által játszott krimi mut-tattak be, mely háromféleképpen végződött. Az egyik csoport azt látta, hogy a büntett után a bűnösök vígan kerekét oldottak és élvezték kár-tevésük gyümölcseit. A másik gyermekcsoport azt látta, hogy a vonzó hősöket a büntett elkövetése után példásan megbüntették, végül a har-madik csoport azt látta, hogy a büntettet ugyan elkövették, de az nem vont maga után sem pozitív, sem negatív következményeket (a szerzett pénz például eleve hamis volt).

Amikor utánzásra került sor, azt tapasztalták, hogy a vonzó gonoszte-vők abban az esetben találtak legkevesebb utánzóra, amikor példásan megbüntették őket. Feltehető, hogy ez a jelenség lappangott évekkal ez-előtt a Tell Vilmos mögött is, amikor a tévé sorozatának hatására tu-catjával vitték a kilótt szemű gyermekeket a klinikákra. Tell Vilmos cselekedete — sikeres és igazságos volta folytán — ugyanis azonosu-lást váltott ki a gyermekekből és utánzás, majd szemkilövés lett a do-log vége.

Nem szükséges a modell minden egyes mozdulatának, megnyilvánulásának utánzását megerősítésnek kísérnie ahhoz, hogy a modell teljes visel-ke-dése utánzóra találjon. Elég néhány viselkedés utánzatát közvetett vagy közvetlen utón megerősíteni, és az utánczó a többi viselkedést is leutá-nozza. Egy kísérletben alkalmaztak egy babát, mely bólogatott, fintor-gott, dörmögött. Gyermekeket bőkezű jutalmazás segítségével rávettek arra, hogy ők is bólogassanak, fintorogjanak és dörmögjenek, mint a baba. Ez sikerült is. Ezen kívül a baba még egy gombot is nyomoga-tott, és a gyermekek is nyomogatni kezdték a gombot, jóllehet ennek a viselkedésnek az utánzásáért már semmiféle jutalmazásban nem része-sültek.

Már említettük, hogy a modell felszólító jellege befolyásolja az utánzást. Általában a fontosnak, jelentőségteljesnek elismert modell inkább csábít

utánzásra, mint a jelentéktelen, presztízs nélküli modell. Ezt természetes hétköznapi helyzetben lefolytatott kísérlet segítségével bizonyították be. Közismert, hogy ha a közlekedési lámpa pirosra vált át, és nincs keresztező forgalom, egy türelmetlen ember mindig akad, aki mielőbb át akar menni az úttesten. De mitől függ az, hogy hányan mennek utána? Egy ízben a lámpa tilalmát egy jólöltözött, frissen vasalt fehér inges, nyakkendő, diplomatafényű "úriember" szegte meg, és rajokban talált viselkedése követőkre. Amikor ugyanaz az ember "topis" öltözkémben, félretaposott sarkú cipőben, spárgával összekötözött csomó kaccal a hóna alatt szegte meg a lámpa tilalmát, nem hogy utánzókra talált volna, hanem többen rákiabáltak, és visszarángigálták a várakozók közé. Viselkedését tehát nem utánozták le.

Az utánzásban az is számít, hogy a modell-követő személy mennyire tartja magához hasonlónak az utánzott személyt, illetve, mennyire akar hasonlítani hozzá. Általában az a tendencia érvényesül, hogy a hozzánk hasonló vagy hasonlóknak vélt személyeket szívesebben utánozzuk, mint a tőlünk különböző vagy különbözőnek tartott személyeket.

Az utánzás tehát — mint láttuk — kényelmes viselkedés, leegyszerűsíti az életünket, és a hétköznapi életben szükséges viselkedésformák megtanulásának egyik leghatékonyabb eszköze. Utánzás nélkül szinte minden viselkedésformát magunknak kellene feltalálni, ami képtelenség. A túlzásba vitt utánzás viszont káros, szürkeségbe, vagyis egyénietlenségbe torkollik.

SZEMÉLYKÖZI KAPCSOLAT

Hétköznapi életünk talán legkézenfekvőbb realitása más emberekkel létesített személyes kapcsolataink léte vagy hiánya. Személyes kapcsolatait általában mindenki maga választja meg, és a választás annyira öntörvényűnek, véletlenszerűnek, kiszámíthatatlannak tűnik számunkra, hogy szinte tudomásul sem akarjuk venni azt, hogy ezen a területen is törvényszerűségek, meghatározó tendenciák vannak. Egy kapcsolat kialakulását interakció, kommunikáció előzi meg, melyet a szóbanforgó személyről alkotott" benyomás kiépülései kísér. Az előző részekben már megismertedtünk ezekkel a folyamatokkal és láttuk, hogy személyekről alkotott benyomásaink nagy általánosságban két pólus köré rendeződnek el, vannak, akikről pozitív benyomást szerzünk, míg vannak, akiket negatívan ítélünk meg.

Bár nem lenne érdektelen a negatívan értékelt személyekkel való kapcsolatokat sem elemeznünk, ebben a részben elsősorban a pozitív benyomást keltő személyekkel való kapcsolat kialakulását kísérjük végig, hiszen célunk nem az egymást ki nem állhatók, a gyűlölködők szaporítása, hanem ellenkezőleg, a pozitívan értékelt személyekkel való kapcsolatok kialakításának szorgalmazása. Egy dologra azonban tekintettel kell lennünk: bármennyire is megismerjük majd a tudomány segítségével a pozitív emberi kapcsolatok sajátosságait, aligha várható, egy Országos Boldogsághivatal felállítása, ahol ki-ki adatai kartotékokon sorakoznak és egy számítógépnek nincs más teendője, mint a boldogsággal kecsegtető személyes kapcsolatok szövése, megteremtése. Személyes kapcsolataink döntő elemét képezi a választás, a saját magunkban kiérlelt döntés, mely a dolog természeténél fogva számos olyan elemet tartalmaz, melyek előzetes számbavételére nincs mód. A találkozás, az ismerkedés, egymás próbálgatása, a kapcsolat saját örömeinek, kudarcainak együttes megélése, egyszóval kapcsolataink története számos tényezőjében egyes egyedül tőlünk függ. Választásainkat, vonzalmainkat tehát magunknak kell megélnünk, magunknak kell döntenünk arról, hogy életünket milyen társakkal akarjuk és tudjuk leélni. Fonyó Ilona vizsgálataira mutatnak, hogy személyes kapcsolataink szerveződése saját személyiségünk lenyomatát hordozza, egyszóval igen eredeti és sajátos mintát mutat, amit például sorsa társas környezetéből kiszakít, aki teljesen megváltozott környezetben teljesen más személyek között kezdi újra az életét, az hamarosan újra maga köré szervezi ugyanazt a társas szerkezetet, melyet elhagyott, vagy elhagyni kényszerült. A személyes kapcsolatoknak van tehát egy meghatározottsági szintje a személyiségen belül, melyet a személyes kapcsolatokról általában szólva most mellőzni fogunk.

A személyes kapcsolatok másik szélső meghatározójaként meg kell említenünk ezeknek a kapcsolatoknak a társadalmi meghatározottságát, mely alatt nem egyszerűen azt értjük, hogy személyes kapcsolatot csak társadalmilag érett, a társadalmi viselkedés eszközrendszerét ismerő és alkalmazni kívánó személyek képesek egymással létesíteni, hanem azt is a társadalmi meghatározottságok közé kell sorolnunk, hogy az emberek a társadalomban elfoglalt helyzete, lakóhelye, családi háttere, vagyoni helyzete, iskolai végzettsége, foglalkozása, életkora bizonyos kapcsolatokat valószínűsít, míg másokat kizár. Itt tehát egy olyan korlátozó tényezőről van szó, mely behatárolja a személyes kapcsolatok megválasztásaiban megnyilvánuló szabadságunkat. A társadalomban elfoglalt helyzetünk szinte a tudtunk nélkül már előre kijelöli azoknak a személyeknek a körét, akik között válogathatunk. Írjon bármit Szomaházy István a gépirólányok és a vezérigazgatók fergeteges szerelméről, szóljanak a

karriertörténetek a személyes kapcsolatok megválasztásában uralkodó korlátlan személyi szabadságról, társadalmi méretekben ez nyilvánvalóan nem így van, elégséges egy pillantást vetnünk azokra a statisztikákra, amelyek a házastársi kapcsolatok, a baráti társaságok összetételét mutatják a társadalomban elfoglalt helyzet szerint.*

Míndez azonban nem jelenti azt, hogy a személyes kapcsolatok létesítésében megnyilvánuló viszonylagos szabadságnak életünkben ne lenne óriás szerepe, annál is inkább így van ez, mert amikor meglátunk egy csinos nőt a buszon vagy egy szimpatikus ügyfelet a hivatalban, egyáltalán nem gondolunk vonzalmaink pszichológiai és szociológiai előfeltételeire, melyek számunkra eleve adottak. Annál többet foglalkoztat bennünket az a kérdés, hogy vajon mitől függ egy személyes kapcsolat kialakulása, mitől függ az, hogy valakit vonzóbbnak ítélnék meg, mint a többi. Hiszen életünknek jóformán nincs egyetlen pillanata sem, amikor emberek között forogván ne tapasztalhatnánk magunkon azt a jelenséget, hogy egyesekkel szívesebben töltjük el az időnket, mint másokkal, hogy vannak olyanok, akiket szeretnénk megismerni, akiknek szeretnénk udvarolni, akikkel szeretnénk barátkozni, míg másokat közőmbönsnek tartunk vagy éppen ellenszenvesnek tartván őket, kerülni igyekszünk. Fontos azonban tudnunk, hogy ezek az ítéleteink, véleményeink sokban változnak, és jó, hogy változnak még ha nem is mindig szívesen veszünk erről tudomást és görcsösen ragaszkodunk az emberekről szerzett első benyomásainkhoz, melyek szerepét szeretjük túlbecsülni. Másik probléma forrása ezen a területen az a szintén gyakori jelenség, hogy vonzalmaink és vágyott választásaink nem mindig kölcsönösek. A következőkben megnézzük, hogy a szociálpszichológia mit tud mondani a személyes kapcsolatok kialakulásáról és fennmaradásának feltételeiről.

Nem sok, amit mondani tud. Lényegében nem többet annál, amit mindenki közmondásszerűen meg tud fogalmazni: "Hasonló a hasonlóak örvend", de "Az ellentétek vonzzák egymást". A szociálpszichológiai kutatás mindkét tételt igazolni látszik. Minden személyközi kapcsolat keletkezésének és fennmaradásának van egy alapfeltétele, ez abban áll, hogy a kapcsolat mindkét fél számára kielégítő legyen. Ez a kölcsönös kielégítettség hol a kölcsönös hasonlóság, hol a kölcsönös ellentétek feltétele mellett érvényesül, sokszor a két feltétel kombinálódik. Egy tartós kapcsolat általában kettős értékelést foglal magában. Egyrészt tartalmazza azt a felismerést, hogy bármilyen kapcsolat fenntartása előnyösebb az egyedüllétnél. Nem mindenki osztja ezt a nézetet. A magányosok egy része olyan emberek közül kerül ki, akiknek az egyedüllét előnyösebb, mint a kapcsolat, ennél fogva jól érzik magukat egyedül. Másik részük

képtelen a saját igényeinek megfelelő partnert találni — és ez a gyakoribb eset. Relatíván azonban ők is jobban érzik magukat így egyedül, mint egy igényeik alatt létesített kapcsolatban. A tartós kapcsolatok másik értékelési eleme az a felismerés, hogy a partner az adott viszonylatban az összes szóbaejöhető alternatív megoldásnál jobb. Itt is ki kell emelnünk a viszonyítást, mely csak a reális alternatívák körére terjedhet ki. Valaki elégedett lehet a feleségével a munkahelyén dolgozó nőkhöz, a baráti társaságába tartozó nőkhöz képest, de elégedetlen lehet vele, ha mondjuk Sophia Lorenhez hasonlítja. Az utóbbi azonban nem tartozik a reális alternatívák körébe, így házassátele zavartalan lehet.

A hasonlóság legegyszerűbb esete a téri helyzet hasonlósága, a közelség. — Valóban, az a tapasztalat, hogy ha minden egyéb feltétel egyenlő, az egymás közelségében élő személyek könnyebben létesítenek kapcsolatot egymással, mint azok a személyek, akik távol élnek egymástól. Ez még trivialis. Van azonban a közelségnek egy pszichológiai értelemben vett esete is, a társadalomlélektani közelség. Ez kifejeződik a nézetekben, a beállítódásokban, az ízlésirányokban, értékelési szempontokban mutatkozó közelségben. Gyakorlati tapasztalat, hogy hétköznapi helyzetekben a legkönnyebben úgy ébreszthetünk magunk iránt rokonszenvet, ha hangsúlyozni iparkodunk az ilyen értelemben vett közelségünket, hasonlóságunkat. "De ne felejtse el, hogy elég, ha helyesel valakinek, ha elvbarátja gyanánt tünteti fel magát, az illető máris szinte teljesen felszabadul, és közvetlen, fesztelen beszélgető társává válik..." — mondja Okudzava egyik regényében valaki. Végeredményben a hízelgés sem egyéb. Más kérdés, hogy a kapcsolatok kialakításának ez a módszere mennyire erkölcsös.

Azt mondtuk, hogy tartós kapcsolatok esetében elengedhetetlen a kölcsönös előnybiztosítás. Miből származhat előny? Nyilvánvalóan abból, hogy a kapcsolatban a partnerek pozitívan értékelik egymás egyes tulajdonságait, és a pozitív értékelés eredménye a kielégülés. Itt már jelentős szerepe lehet az ellentéteknek is. Legdurvább példája az a dosztojevski-ji alapszituáció, ahol a gazdag, öreg férfi fiatal, szép, de szegény feleséget vásárol magának. De egyenlőségen alapuló kapcsolatokat is jellemezhet az ellentétek megléte, ha azok kölcsönösen kiegészítik egymást. Számos diákházasság született az eredetileg tanulmányi munkamegosztás miatt létrejött tanuló párokból. Legáltalánosabban ismert előnyforrás a "szépnek" értékelt külső megjelenés. Az igaz ugyan, hogy minden korban és minden társadalomban más és más alakot, arcot, mosolyt stb. tartottak szépnek, de ez még egyetlen előnytelen megjelenésű embert sem vigasztalt meg kudarcaiért. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a

külső megjelenésnek valóban igen nagy szerepe van a kapcsolatok kialakulásának első szakaszában, később, a személyek kölcsönös megismerkedésének, kapcsolatuk más vonatkozásában való sikerességének függvényében ennek a szempontnak a jelentősége elhalványul. Amerikában egyszer egy bál keretében bemutattak egymásnak 376 férfi egyetemi hallgatót 376 női egyetemi hallgatónak. Minden egyes személyt egy észrevétlen zsűri előzetesen "szépnek", "átlagosnak", illetve "csúnyának" minősített. A ténylegesen sikeres — későbbi találkozásokban folytatódó — kapcsolatok elemzéséből kérelhetetlenül kiderült, hogy a "csúnya" kategóriába került személyek hátrányban voltak, azaz igen ritka volt a "csúnya-szép" kapcsolat, valamivel gyakoribb volt a "csúnya-átlagos" kapcsolat, de leggyakrabban a "szép-szép", "átlagos-átlagos" és a "csúnya-csúnya" kapcsolat fordult elő.

Más előnyforrások szerepe sem becsülhető azonban le. Így a tudás, a társadalmi presztízs, egyes képességekben mutatott kiválóság, előnyös karaktertulajdonságok, mint jószág, a becsületesség stb. mind kapcsolatképző elemek lehetnek. Mint rámutattunk, sem másokat, sem magunkat nem tulajdonságok pusztá halmazaként észleljük, mindez egy egészes benyomássá alakul, melynek értékelési iránya lehet pozitív vagy negatív. Saját személyünket értékelvén általában a pozitív irányra vagyunk hajlamosak. Érthető, hogy a személyünk irányában kimutatott rokonszenv is szerepet játszik a kapcsolatok kialakulásában. Ennek azonban nagyobb szerepe van olyan személyek esetében, akiknek önmagukról kialakított képe bizonytalanságoktól terhes, számunkra a feljük irányuló rokonszenv azon kívül, hogy jól esik, még támogatást is jelent. Magabiztos, önmagukat sokra értékelő személyek ebben a tekintetben érzéketlenebbek.

Minden "úrilány" tudja, hogy értékesebb kapcsolatra számíthat, hogyha nem "adja oda" magát könnyen, ha próbatételek elé állítja udvarlóját. A tapasztalatok valóban arról tanúskodnak, hogy többre értékeljük azokat a kapcsolatokat, ahol "meg kell szenvednünk" a kapcsolatért, ahol partnerünket meg kell szerezniük.

Sokan talán arra következtethetnek, hogy abszolút tökéletesnek kell lennie annak, aki könnyen akar kapcsolatokat létesíteni másokkal, hiszen ha abszolút tökéletes, akkor számtalan előnnyel rendelkezvén, szinte mindenki számára vonzó lehet. A valóságban szó sincs erről — és elsősorban nem azért, mert nincsenek abszolút tökéletes emberek. Természetesen nincsenek, de a személyes észlelésében megnyilvánuló túlzás ezen könnyen segít, tehát hajlamosak vagyunk tökéletes emberek látására. Ezek az emberek azonban az átlagnál nehezebben létesítenek kap-

csolatokat, tökélyük inkább taszít, mint vonz. Aronson kísérletei azt mutatják, hogy azok a személyek a leginkább rokonszenvesek, azokkal a személyekkel akarnak mások leginkább személyes kapcsolatot létesíteni, akik bizonyos vonásokban tökéletesek ugyan, de vannak "kisebb hibáik", például ügyetlenül esznek, néha érthetetlenül zavarba jönnek, vagy egyéb jelentéktelen fogyatékoságaik vannak. Tudjuk , hogy a legszekszepilesebb nők például a szó esztétikai értelmében véve nem szépek. De szexuális vonzerejüket épp egyik vagy másik, az egészet tekintve jelentéktelen fogyatékoságuknak köszönhetik.

Láttuk tehát, hogy a szabadnak érzett választás helyzetében megvalósuló személyközi kapcsolatoknak a hasonlóság és az ellentét csak formai elemét képezi, fontosabb a tartalmi kérdés, a kapcsolat sikere, az az kölcsönösen kielégítő volta. Erről pedig könnyebb írni, mint megvalósítani.

A SZEREP

A szerep a hétköznapi szóhasználatban leginkább a megjátszott, tettetett viselkedés jelölésére utal. Ami mesterkéltnél, ami nem igazi és a személyiségtől idegen, általában azt értik szerepjátszó viselkedés alatt az emberek. Ennek a gondolatnak számos költői megfogalmazása is van, talán Pilinszky János jellemzése a legtalálóbb, melyet egy nagyvárosról, Párizsról ad:

"Párizs színház, ahol mindenki egy ismeretlen színmű főszereplője, anélkül, hogy közönsége volna. Tökéletes maszkok, raffinált kosztümök egy tökéletesen üres és közönyös nézőtér előtt. Mi ez a lázas felkészültség és tökéletes érdektelenség?... Csupán ami e kettő, a magány és a találkozás között van, csupán a színtér didereg, ezerszínű öltönyeiben, leleményesnél leleményesebb álarcok alatt."

A szerep szónak ez a hétköznapi jelentése minden bizonnyal a színpadi viselkedéssel kapcsolatosan alakult ki. Köztudomású dramaturgiai tény, hogy a drámában a szereplők egymáshoz való viszonyai nélkül nincs értelme az egyes hősök szerepeltetésének, a viszonyosság vagy viszonzatlanság a hősök személyiségének alapvető meghatározója a színpadon. Mint láttuk, az interakció sem más lényegében véve, mint a személyek viselkedésének egymástól való függése. A színpadi interakció dramaturgiai lelemény, mely minden bizonnyal a hétköznapi élet interakcióinak tükröje. A színpadi szerep a színész számára előzetesen megtanulandó

szöveg, mozgás, mimika stb., melyet a rendező illeszt egységes keretbe, szervez játékká. Maszk, melyet a színész előadás után lemoshat magáról.

Amit a hétköznapi életben szerepnek nevez a szociálpszichológia, az inkább bőr, levehető alkatórésze viselkedésünknek, interakcióink egyik legfontosabb szabályozó tényezője.

A hétköznapi tapasztalatban a személyek egy sajátos személyiségfogalommal élnek a fejükben, melynek lényege, hogy saját "én"-jük, valamint a szűkebb környezetükben élő személyek ismerete alapján élesen elkülönítik egymástól a személyiséget, az eleven, konkrét, személyt, valamint a társadalmat, a társadalmi osztályokat, a társadalmi folyamatokat (háborúkat, termelési folyamatokat stb.), illetve szembe is állítják egymással a kettőt, az "én"-t és a társadalmat.

A hétköznapi életben igen gyakran előforduló szerep-viselkedés, melyről mindjárt elmagyarázzuk, hogy mit is jelent, éppen az ellenkezőjét bizonyítja. A szerep-helyzetekben viselkedő emberek azonban erre igen ritkán és csak szélsőséges helyzetekben döbbennek rá (például vámvizsgálatnál, bírósági tárgyalásokon), amikor túlságosan el vannak foglalva saját magukkal ahhoz, hogy rájöjjenek a szerephelyzet lényegére. A szerephelyzet funkciója valóban az, amit Pilinszky is mond, a magán és a találkozás közötti híd megteremtése, csak éppen arról van szó, hogy ez a híd előfeltétele annak, hogy a magányról, illetve a találkozásról lehessen beszélni, tehát a szerephelyzet szüli a személyiséget és nem megfordítva. Maga az "én" nem más, ahogy Mead, G. H. gondolatainak ismertetésekor láttuk, a gyermek környezetének szerepeiben élő személyek (és érzelmileg jelentős személyek), "én"-einek a visszatükröződése. A szerep tehát a közvetítő kapocs, mely az egyén személyes szféráját a személytelen szférával, a társadalommal összeköti, lehetővé téve egyrészt a személyes szféra kialakulását (a családi szerepek: apa, anya, rokonság stb. révén), másrészt pedig lehetővé téve a személytelen szférával való találkozást (ilyen alapon vagyunk tartós viszonyban a postással, a rendőrrel, az orvossal, a vállalati főnökkel, az ellenőrrel).

A szerep közvetítő funkcióját csak akkor tudjuk megérteni, ha legalább egy pillantást vetünk a társadalmi élet objektív szerkezetére (mely független a mi akaratunktól, számunkra külsőként jelenik meg). Szempontunkból nézve ez a szerkezet meghatározott pozíciókra bontható, és mindegyik pozíciót az határoz meg, hogy milyen funkciót kell benne ellátni, milyen tevékenységet kell elvégezni benne. Egy olyan magas fokon

tagolt és egy olyan bonyolult munkamegosztáson alapuló társadalomban, mint a miénk, igen sok pozíció van, melynek ellátása mind sajátos képességet, tudást, jártasságot igényel, amit mind meg kell tanulni. A pozíciók természetesen csak lehetőségek, melyeket az az ember képes valóra váltani, aki bekerül a pozícióba.

Szerepnek nevezzük azt a viselkedést, mely a pozíció által meghatározott tevékenység végrehajtásával kapcsolatos. Tekintve, hogy egyetlen társadalom sem áll pusztán egy pozícióból (minimálisan két pozícióból, a férfi és a nő pozíciójából kell állnia), a pozíció által meghatározott tevékenység végrehajtásával kapcsolatos viselkedésnek interakciós vonatkozásai is vannak, azaz szüntelenül tekintetbe kell venni más személyek viselkedését, akik más pozíciókban tevékenykednek. Ez a kölcsönös viszony a szerephelyzet. Fontos megjegyezni, hogy a szerepviselkedés szerepek betöltői (azaz pozíciótulajdonosok) közötti viselkedés, mely elvileg független attól, hogy konkrét értelemben véve kik között zajlik.

Számos példát tudunk erre a személytelen szerep helyzetre felhozni, ahol a viszony személyes tartalmától függetlenül, ahol elvileg tökéletesen közömbös a bíró, az ügyvéd, az ügyész, a vádlott személye, arca, magassága, életkora, gyermekkora, egész Személyes szférája, egyetlen dolog fontos csak, hogy a vádlott bűnös-e vagy sem, ezt pedig az a gépezet állapítja meg, mely a fenti szerepek együttesét (sőt még ezen kívül a fogalmazókat, gépírókat, teremőröket stb.) tartalmazza.

Felmerülhet a kérdés, hogy az egyes pozíciók betöltői honnan tudlak, hogy nekik miként kell viselkedniük szerephelyzetben? Erre a kérdésre ad választ a szerepelvárás fogalma. Egy-egy szerep betöltőjével szemben meghatározott viselkedéseket várnak el, és az elvárások teljesítésétől függ magának a szerepnek a teljesítése is — legalábbis az emberek szemében. Egy különben kiváló bíró sem engedheti meg például magának, hogy tárgyalás közben füttyüljön. A szerepelvárásokon kívül a szerepek szükséges tartozékai még a kellékek is, ezek jelzik a szerepet a többi ember számára. A szélhámoság mint mesterség ebben az értelemben nem más, mint megfelelő elvárások ébresztése bizonyos szerepkellékek felvétele útján, így megy legkönnyebben a visszaélés. Igen jellemző ebből a szempontból, hogy mikor mi a legelterjedtebb szerep, mellyel visszaélve a szélhámosok szédítik az embereket. Egykor a milliomos vagy arisztokrata szerepe volt a "divat", ma inkább a "beavatott", a hivatalos ember szerepe az.

Ha osztályoznunk kellene a szerepeket és a hozzájuk tartozó szerepelvárásokat, a következő rendszert ajánlanánk:

A szerepek között háromféle változatot különíthetünk el. Az első típusba tartoznak azok a szerepek, amelyek mintegy adottak, elérésükhöz nem kell mást tennünk, mint beleszületni. Ilyen szerep volt régen az arisztokrata, a nemes ember szerepe, vagy Angliában ma is ilyen a lord szerepe. Gyakoribb veleszületett szerep ennél a férfi és a női szerep. Fontos megjegyezni, hogy ezeknek a szerepeknek a kellékeit és az elvárásait már a társadalom határozza meg, írja pontosan körül. A mi társadalmunkban a férfi szerep kellékei közé tartozik a markáns, szálas külső, elvárásai közé tartozik a határozott, kemény fellépés, a kezdeményezés. A női szereppel szemben támasztott elvárás ezzel szemben a passzív viselkedésre irányul. Vannak és voltak azonban olyan társadalmak, ahol ez éppen megfordítva tapasztalható, a szende otthonülő gyámolatlan férfival határozott és harcias nő áll szemben, aki az élet minden lényeges kérdésében dönt, melyet a férfinak mukkan ás nélkül el kell tőrníe). (Mead, M. 1970.) Számos beilleszkedési probléma forrása lehet ezeknek a nemi szerepeknek a túlzott merevsége, könnyen bekövetkezhet a "túljátszás", mely általában zavarokat leplez.

Más típusú szerep a kivívott szerep, melyért meg kell küzdeni, eléréséért tenni kell valamit. A rabszolgatartó vagy a feudális társadalomban az emberek többsége túlnyomórészt veleszületett szereppel lépett az életbe, ezzel magyarázzuk lélektanilag ezeknek a társadalmaknak a zártságát, hosszú, változatlan fennmaradását. A kivívott szerepek ott kerülnek előtérbe, ahol a társadalmi munkamegosztás már annyira fejlett, hogy az egyén — ha nem is végtelen számban — válogathat a szerepek között, eldöntheti például, hogy mi legyen a foglalkozása, eldöntheti, hogy hol lakjon, hogy megházasodjon-e vagy sem, hogy gyermekei legyenek vagy sem stb. A kivívott szerepek közé tartoznak a foglalkozási szerepek, a családi szerepek, valamint a különböző tisztségekhez kötött szerepek.

Harmadik szereptípus az úgynevezett spontán szerep, mely egy-egy konkrét helyzetben mintegy "magától" merül fel, és kellékei, elvárásai csak addig érvényesek, amíg a helyzet fennáll. Ilyen szerepek kialakulását és tiszavirág-életét figyelhetjük meg például egy társasutazás alkalmával, ahol a résztvevők között igen hamar kialakul egy bizonyos "munkamegosztás". Vannak, akik mindig elköborolnak, mások szüntelenül csüngenek az idegenvezetőn, mások flörtölnek, lesznek olyanok, akik

következésként "jópofák" igyekeznek lenni, és lesznek olyanok, akik magukba sűppedve vitetik magukat egyik állomásról a másikra.

Az elvárásokat erősségük tekintetében osztályozhatjuk. Egyes elvárásokra a társadalom igen nagy hangsúlyt fektet, törvénnyel bünteti az ilyen elvárásoktól való eltérést. Egy apának például minden körülmények; között fizetnie kell a tartásdíjat, ha ezt huzamosan nem teszi, lecsukják. Hasonló módon, egy forradalmár nem gyűjthet magánvagyon, és egy apáca nem élhet nemi életet. Más elvárások betartása nem esik ilyen súllyal a latba, de a "közvélemény" kiközösítettnek tekinti azt, aki ezeket az elvárásokat megsérti. Egy apának például "illik" gyermekeiről a pusztán tartásdíj fizetésén túl is gondoskodnia, egy forradalmártól elvárható, hogy saját családjában is demokratikus légkört teremtsen, és egy apáca sem beszélhet társaságban sikamlós történeteket. A harmadik típusú elvárás képezi a legenyhébb változatot, tulajdonképpen nem történik semmi, ha megsértik az ilyen elvárásokat, de a tökéletes szerepvégzéshez betartásuk szükséges. Példáinknál maradván, egy apa szerepéhez hozzátartozik, hogy gyermekeit időnként elvigye az Állatkertbe, a forradalmár kedvenc sportja valószínűleg nem a golf vagy az oroszlan vadászat és az apáca is akkor igazán jó apáca, ha rózsafüzért mormolva megy el bevásárolni a piacra.

Előfordulhatnak olyan esetek, amikor konfliktus lép fel a szerepelvárással kapcsolatban. A konfliktus egyik típusa, amikor egy szerepen belül adódik ellentmondás, általában azért, mert ellentétes elvárások fűződnek hozzá. Ilyen szerep a művezető szerepe például, akitől mást várnak el a munkások és mást vár el a vállalat vezetése, vagy a dramaturg szerepe, akitől mást vár el az író és mást a rendező stb. A szerepek iránti ellentmondás legősibb példája Ödipusz esete, aki egyszerre volt gyilkos és önmaga vétkének nyomozója, vagy egy másik, nem kevésbé drámai erejű példa Beckett, aki egyszerre volt a király barátja és az egyház primása: a tragédiát mindkét esetben az egymással összeegyeztethetetlen szerepek okozták. Hétköznapiabb példa számos másodállást vállaló ember esete, aki egyik szerepében sokszor a másik szerep ellenében tud csak megfelelni.

A szerepkonfliktus feloldatlansága napjaink egyik leggyakoribb neurózisforrása. Tartósan azt senki sem képes elviselni, menekülni igyekszik belőle. A menekülés egyik módja, ha az egyén tudomásul veszi a konfliktust és vagy megváltoztatja a helyzetet, vagyis kilép a konfliktus okozó szerepből, vagy megváltoztatja véleményét és lebecsüli a konfliktust kiváltó szerepet (más kérdés, hogy ettől még nem csökken a szerep tényleges fontossága). A védekezés másik lehetősége, hogy tudomást

sem véve a konfliktusról, valamilyen pótlevezetést keres, például inni, nőzni, lóversenyezni stb. kezd.

A szerepkonfliktus kapcsán érinthetjük a legfontosabb kérdést, a szerep és a személyiség viszonyát. Fontos megjegyezni, hogy a személyiség nem tekinthető a szerepek pusztá halmazának vagy összességének, hanem egyedi szerveződésnek. Maga a szerep mint viselkedési minta általános, miként a nyelvtan is az. De ahogy azonos nyelven beszélő személyek között nincs kettő, aki hajszálpontosan ugyanúgy beszélne, mint a másik, úgy a szerepek teljesítése is egyéni. Lehet a szereppel teljesen azonosulni, ilyenkor a szerepben szinte teljesen feloldódik az egyén, ezek a mániákusan aggályoskodó, pontos kishivataltalok, "szőröző" postáskisasszonyok, akiket életük csonkaságáért kárpótol a tökéletes szerepteljesítés. Más változat a távolságtartás, amikor a személy számára a szerep külsődleges, pontosan betartja azt, de nem tekinti élete legfőbb meghatározójának. Sokszor egy másik szerep rejtett követelése van az ilyen viselkedés mögött, például a szórakozott középiskolai irodalomtanár esetleg üres óráiban drámát ír, és közben saját magát írónak tartja. A szövőlány Zalatnay Saroltára gondol, mert őt a táncdal énekesi szerep vonzza. Végül előfordul a szerep felborítása, amikor a személy kilép szerepéből. A kilépést a környezet sokszor értetlenül fogadja, és viszonzásképpen kiközösíti magából az illetőt. Ilyen "megbocsáthatatlan véték" volt a múltban a válás. Ma más szerepfelborításokkal szemben állunk értetlenül, furcsáljuk például ha egy korosodó hölgy nem veszi tudomásul életkorát és bakfisnak képzelet magát.

A hétköznapi élet szüntelen szereptanulásra kényszerít bennünket, változnak pozícióink, múlik felettünk az idő, foglalkozásaink tartalma elavul, változik családi állapotunk, és tevékeny résztvevői akarunk maradni életünknek, szüntelenül alkalmazkodnunk kell, új és új szerepeket kell megtanulnunk a régi, levetett szerepek helyébe. Így őrizhetjük meg önmagunkat napról napra a magány és a találkozás között.

A CSOPORTLÉLEKTAN VÁZLATA

A CSOPORT KATEGÓRIÁJÁRÓL

Mióta a termelés és a fogyasztás közösségében emberek élnek a földön, a csoportok ténye feltehetően mindig is a legbanálisabb tapasztalatok egyike közé tartozott. De vajon mi lehetett az oka annak, hogy ez a tapasztalat olyan későn — jószerivel csak a XIX-XX. század kapitalista társadalmában — lett tudományos vizsgálódás tárgya? A természeti élet banális tapasztalatai jóval korábban kitermelték tudományos reflexióit, és ezek eredményeként jött létre korszerű természettudományos világképünk, mely Galilei óta szakadatlanul bővül, újabb és újabb lélegzetelállító eredményeket produkál. A társadalomra vonatkozó képünk fejlődése jóval későbbi eredetű, és korunk ideológiai harcának egyik központi kérdése. Azon senki sem vitatkozik többé, hogy a Föld kering-e a Nap körül vagy megfordítva, de annál hevesebb tudományos viták tárgya, hogy a társadalom objektív törvényeknek van-e alávetve vagy sem, hogy az individualitás lényegileg önálló vagy társadalmi természetű, hogy a történelem vak erők játéka vagy teleologikus, meghatározott cél felé törő folyamat, hogy az akarat szabad-e vagy determinált stb.

A marxista-leninista társadalomelmélet az osztályharc szülötte, s mint ilyen, meghatározott értékek és eszmények elkötelezettje. Tétéleinek megfelelően a társadalomtudományok mindig az adott társadalmi harcok és antagonizmusok szorításában léteznek, és ennek során nemcsak leírnak és megállapítanak, hanem tevékenyen be is avatkoznak az életbe. Eszmeként behatolva a társadalom tömegeibe, anyagi erőként működnek. A maguk szerény módján a szociálpszichológiai gondolatok is ezt teszik. Nincsenek tehát tértől, időtől, történelemtől és társadalomtól független szociálpszichológiai igazságok sem.

Ez a helyzet a csoport fogalmával is. Az emberi csoport mint tudományos probléma úgy merült fel, hogy a kapitalizmus szétverte azokat a korábbi együttélési formákat, melyek nem tették problematikusá az egyén és a többi egyén viszonyát, nem állították szembe az egyént egy elvontnak tűnő egységgel, a társadalommal. A kapitalizmus az árukkal

együtt piacra dobta az emberi képességeket is, és a munkamegosztás keretén belül az egyén egyszerre csak szabadnak tudta magát, azaz szabadon választhatta meg, hogy hol, mikor, mennyiért és mit ad el önmagából. Ily módon tett szert a maga egyéni tudatára, mely az eredeti társadalmi közösségek éltető köldökzsinórjától elvágva szükségszerűen magányos, "vak dióként dióba zárt" tudattá alakult.

Az egyéni izoláció történelmileg létrejött produktum, mely a maga valóságában sosem lehet teljes, hiszen az egyének piaca, az egyének kialakulása és az egyének közötti kapcsolatok és kommunikációk szüntelenül az egyén eredendő társadalmiságáról bizonykodnak. De az egyén tudatából tekintve a folyamat visszavonhatatlannak tűnt. Kereste tehát azokat a szálakat, melyek megbillent egységét, csonka azonosságát helyre állíthatták volna.

A visszaszerveződés (reintegráció) egyik módja az úgynevezett társadalmi nagycsoportok léte. Nem véletlen, hogy az áruteremelés térhódításával együtt jelent meg a legátfogóbb, pszichológiailag átélhető kategória, a nemzet, kiszorítván (történelmi távlatban) a maga fejtetőre állított módján még eredeti közösségi funkciókat ellátó vallást. A társadalmi nagycsoportokkal történő azonosulás segítségével végbemenő reintegráció másik módja az osztály-hovatartozás vállalása.

Az élet szüntelenül termel újabb és újabb társadalmi nagycsoportokat, melyek nem feltétlenül polarizálhatók a forradalmiság-ellenforradalmiság tengely mentén, de szerepük a mindennapi életben óriási (nemi, nemzedéki, foglalkozási, etnikai, regionális stb. jellegű társadalmi nagycsoportok). Bármilyenféle és típusú társadalmi nagycsoportról is legyen szó, a sokféle ismertetőjegy közül empirikus (tudományos-tapasztalati) szempontból nézve az a legfontosabb, hogy a társadalmi nagycsoport tagjait szimbolikus közösség fűzi csak össze, tagjaik személyesen átélhető szférája szükségszerűen kisebb, mint a társadalmi nagycsoportok egésze.

Kézenfekvő tehát, hogy csoportlélektani vázlatunkban a társas kiscsoport meghatározását, most egyelőre minden egyébtől eltekintve, tagjaik személyes szférájából kiindulva próbáljuk elvégezni. A társadalmi kiscsoport összes tagja személyes voltának teljességében része a csoportnak. Hogy a kiscsoport elkülönült a nagycsoporttól, az nem független az individualitás társadalmi-történelmi okokkal magyarázható (legkorábban az antikvitásban, de igazán modern értelemben véve a reneszánsztól számíthatóan megjelenő) kialakulásától. A még az istentől is

magára hagyott egyén elsődleges támasza azon személyek közvetlen köre, akikkel személyes ismeretségben, érintkezésben és közlésben (interakcióban és kommunikációban), szeretve és gyűlölve éli a maga életét. "Az emberi csoport a társadalmi viszonyokat hordozó és megtestesítő kölcsönhatások, tevékenység és aktivitásmódok, különböző rendű és rangú kooperatív aktusok térben és időben szerveződő csomópontja" — írja Pataki Ferenc. Léte tehát történelmi-társadalmi alapokon nyugszik, de ezzel egyidejűleg ha már létrejött, és szükségyszerű volt, hogy létrejöjjön, sajátos önállóságra tett szert, melynek strukturális és dinamikus jegyei vizsgálhatók és leírhatók. E vizsgálatok és leírások összessége a csoportlélektan.

A CSOPORTLÉLEKTAN KIALAKULÁSÁRÓL

A csoportokra vonatkozó hétköznapi tudás tudományos tudássá szerveződésének folyamata a kapitalizmus későbbi korának terméke, amikor az egyének piaca külterjes (extenzív) módon tovább már nem volt bővíthető. A mezőgazdaságból elfogyott az ember, az ipar ugyanakkor mohón sóvárgott kihasználható munkaerő után.

Az Egyesült Államok került először szembe azzal a problémával, hogy az extenzív tartalékok végső kihasználása után milyen módszerrel oldhatná meg termelőerői bővítését, miként lábolhat ki a fenyegető és később be is következő hatalmas méretű gazdasági válságból. A megoldást mind a termelés, mind a fogyasztás területén az intenzív szakaszra való áttérés révén találták meg. Az emberi csoportok azért léptek elő tudományos problémává, mert az ipari termelőerők intenzív fejlődési szakasza által felvetett termelési és fogyasztási kérdések ezt megkövetelték.

A csoportlélektan történetét szűkebb keresztmetszetben tekintve három fontosabb összetevőről szólhatunk, melyek eredményeként a 30-as évek végére már lényegében egységes csoportlélektani törzsanyagról beszélhetünk.

Az első jelentős kezdeményezés egy üzemplélektani vizsgálatosorozathoz kapcsolódik, mely eredetileg az egyedi munkás és a munkaszituáció egyes fizikai sajátosságai között kereste az összefüggést. Ebben a megközelítésben a termelékenység problémája mint fáradásprobléma merült fel, s az volt a kérdés, hogy melyek a munkavégzés ideális fizikai feltételei. A vállalatnál, ahol a vizsgálatot végezték, finom, jó látást igénylő szerelési munkák voltak többségben. Miután kiválasztották a

vizsgálatokban részt vevő munkacsoportot, elkülönített helyre ültették őket, és részletesen kikérdezték őket minden egyes kísérleti változat bevezetése után. Egyszerrel ezer és más módon az értésükre adták, hogy a hatalmas üzem dolgozói közül velük kísérleteket végeznek. A kísérletek éveken át folytak.

Az egyik kísérlet azt a kérdést célozta megválaszolni, hogy milyen összefüggés van a munkaterem megvilágításának erőssége és a munkateljesítmény között. Magától értetődőnek tűnt az a hipotézis, hogy ilyen precíz, a látást alaposan igénybe vevő munka esetében a megvilágítás igen alaposan latba esik, hiszen sötétebb helyiségben nehezebb, világosabb helyiségben könnyebb dolgozni. A feltételezés annyiban igaznak bizonyult, hogy a kísérleti munkacsoport teljesítménye valóban nőtt a nagyobb megvilágítás hatására. Ekkor fokozatosan csökkenteni kezdték a megvilágítást, és az eredmények meglepetést hoztak. Ugyanis a teljesítmény most nem csökkent, hanem meredeken nőtt. Az egyre tűrhetlenebbé váló objektív munkafeltételek ellenére a kísérletben részt vevők fokozták teljesítményüket, többet és pontosabban teljesítettek, mint valaha is annak előtte.

Mayo "felfedezése" tehát a személyes megközelítés, a személyesen átélt szűkebb körű csoporthovatartozás és azon keresztül az egyéni becsvágy, az önérzet előtérbe helyezéséből állt. Ha a "józan ész" szempontjából elfogulatlanul nézzük Mayo gondolatát, nem annyira "felfedezésnek", mint inkább friss-szemű, épkézláb meglátásnak kell tartanunk azt. Hiszen mióta a feudalizmus és az azzal járó pszichológiai kötöttségek (az engedelmesség és a hiten alapuló feltétlen odaadás) megszűntek, a mindenkori társadalmi elvárásoknak megfelelően alakuló "emberi természet" gyökeresen átalakult, és ezen belül a kapitalista társadalmi viszonyok egyik legnagyobb pszichológiai vívmánya, az "elvben szabad", választásaiért felelős egyén került a súlypontba.

Az emberi kapcsolatok (humán relations) irányzata az egyénnel mint az adott munkamegosztási szisztéma láncszemével foglalkozik, ebből nem kiszakítani akarja, hanem csak komfortosabbá kívánja tenni helyzetét. Az egyén személyére és csoportjára fektetett hangsúly nem az egyén közösségi természetét, társadalmi küldetését jelenti — mint a marxista közösségi pszichológiában —, hanem az adott társadalmi viszonyok kínjainak "finomítását", a munkások emancipációs törekvéseinek gyengítését. Másfelől tagadhatatlan, hogy reálisan létező, sok probléma forrását jelentő szférát emelt be a vizsgálódás fénykörébe, hiszen éppen a szocialista társadalomépítés gyakorlata tanúskodik arról, hogy korántsem automatikusan és magától értetődően kerül a termelő ember

a figyelem középpontjába: az emberi méltóság, a személyes érdeklődés igénye a szocialista termelési viszonyok között dolgozó munkásban is megvan, és tudatos figyelem, törődés híján elégedetlenséget, közömbös-séget, elfásulást eredményez.

A másik jelentős csoportlélektani forrás Jacob Moreno nevéhez fűződik. Moreno az Osztrák-Magyar Monarchia erdélyi szegletében született, a művészet és a pszichológia között tétovázott, amikor bekerült az első világháborúba. Egy hadifogolytábor lakójaként arra lett figyelmes, hogy a barakkok életét mennyi súrlódás, torzskodás, szerencsétlen agresszív megnyilvánulás keseríti meg. Elég, ha csak Kuncz Aladár franciaországi internáltokról szóló regényére gondolunk, és mindjárt látjuk, hogy rendkívül sok objektív tényező teszi ezt indokolttá. Moreno érdeme azonban, hogy ezen felül is képes volt észrevenni, hogy van egy szociálpszichológiai természetű tényező is, mely tovább súlyosbítja az amúgy is tűrhetetlen helyzetet. Az az ötlete támadt, hogy a tábor barakkjainak összetételét az érdekeltek saját kívánságainak megfelelően is össze lehetne állítani, és ezáltal csökkennének a negatív jelek, a közös sors emberileg elviselhetőbbé válna.

Amikor Amerikába került, Morenot azzal a problémával keresték meg a Hudson Leánynevelő Intézet vezetői, hogy mit tehetnének a tűrhetetlenül megszorított intézeti szökések ellen? Kézenfekvőnek tűnt az ötlet alkalmazása. Rendezzék át az intézet lakószobáinak összetételét, ne önkényesen, hanem a lakók saját akarata alapján szervezzék meg az egyes szobákban lakó csoportokat. És valóban, az átszervezés eredményeként drasztikusan lecsökkent a szökések száma, nőtt az intézet kényszerű bennlakóinak elégedettsége.

A morenoi gondolat a szociometriának nevezett csoportlélektani irányzatba torkollott, mely a csoportot alkotó egyének egymáshoz fűződő kapcsolatainak érzelmi színezetét, a viszonzott vagy viszonzatlan ellenszenvékből, rokonszenvékből szőtt spontán természetű hálót teszi meg az emberi csoportok alapjának.

Itt is megismételhetjük az "emberi kapcsolatok" irányzata kapcsán mondottakat, hogy nem örök emberi törvénnyel állunk szemben. Nyilvánvaló, hogy a szociometriai megközelítés csak olyan csoportok esetében alkalmazható, melyek bizonyos mértékig szabad, autonóm egyénekből állnak, kiknek objektív lehetőségük van a választásra. Jóllehet ez a választás — mint a későbbiekben még látni fogjuk — korántsem olyan "szabad", mint a madár repte, de annál jóval szabadabb, mint az Emberi Jogok Nyilatkozatát megelőzően a történelemben bármikor volt. Nyilván nem

arról van szó, hogy az emberek egymás közötti rokonszenvének és ellenszenvének a jelensége az utóbbi egy-két száz év történelmi terméke (feltehető, hogy jóval korábban alakult ki), de az igencsak valószínű, hogy mint tudományos felismerés és mint társadalmilag általános jelenség a kapitalizmus társadalmi viszonyainak gyümölcse. Aligha képzelhető el a jövőben olyan társadalmi formáció, mely ebben a tekintetben visszafejlődésre vezethet, így a jövőben csak fokozódhat a csoportokban felismert rejtett érzelmi hálózatoknak a szerepe, annál is inkább, hiszen minél szabadabb az ember a természeti és társadalmi gyötrelmekről, annál nagyobb lehetősége van az önmegvalósításra, az értelmes életre, mely közösség, társ híján elképzelhetetlen. Utóbbi pedig tudatos szempontokat, tudományos támpontokat kíván. Ebben lehet segítség a szociometriai látásmód.

A csoportlélektan harmadik forrása Kurt Lewin életműve. Lewin Kelet-Poroszországból érkezett a berlini egyetem lélektani tanszékére, ahol 1930-ig, máig érvényes és fontos lélektani vizsgálatokat folytatott. A fasizmus európai térhódítása kényszerítette emigrációba, és Amerikában telepedett le. Ott alapította meg a csoportdinamikai iskolát, mely elméletileg a legigényesebb, gyakorlatilag meg a legambiciózusabb volt. Ő tisztázta az emberi csoportok természetére vonatkozó "tyúk-tojás" problémát, nevezetesen azt, hogy mi az egyén és a csoport viszonya. Az "emberi kapcsolatok" irányzat pragmatikus lévén megelégedett a személyesség tételének leszögezésével. A szociometriai irányzat archimédeszi pontja a csoportban választó (szerető vagy gyűlölő) egyén volt. A csoportdinamikában jelent meg először az a gondolat, hogy a csoport nem kevesebb, sem több, mint részeinek összessége, hanem más minőség, mint azok.

Hogy mennyire a tudomány világában járunk, azt mi sem igazolja jobban, hogy hétköznapi ésszel már aligha tudnánk ezt a tételt kikövetkeztetni. A magunk világába zárva, külső csoportokat szemlélve szívesen hajlunk arra a feltételezésre, hogy az illető csoport "minden tagja egyforma", a csoport felszippanjtja tagjai egyéniségét. A magunk tapasztalatából ismert csoportok esetében viszont éppen ellenkezőleg gondolkodunk, azt valljuk, hogy a mi csoportunk — magunkat is beszámítva — csupa egyéniségből áll, akiket nem lehet és nem szabad "egy kalap alá venni". Ami a csoportok társadalmi tényét illeti, két azonos rendű, de a maga minőségében különböző jelenséggel állunk szemben, a csoporttal és az egyénnel. A kettő közötti összefüggés nem statikus, hanem dinamikus, az egyén létének tere a többi egyén, az egyén a csoportjától függ. De függése nem egyirányú, ő is hat a csoportra. Sem

egyik, sem másik nem önálló tehát, hanem viszony, melyet adott esetben egyének, adott esetben csoportnak nevezünk.

Ezek az elméleti felismerések alapozták meg a csoportdinamika gyakorlati sikereit. A különböző csoportok vezetésének kérdései, a csoportok közötti konfrontációk kezelése, a csoportokban lehorgonyzott egyének gondolkodásának, véleményének megváltoztatása, nevelése stb. terén a csoportdinamikai irányzat jelentős sikereket könyvelhetett el a 40-es években.

A fenti három irányzat az ötvenes évekre már nem vált el egymástól, és virágkorát élte. A feltárt jelenségek és az azok természetét magyarázni kívánó elméletek légiónyira szaporodtak. Ezzel egyidejűleg azonban megszokasodtak a terméketlenség, a kiüttlanság, sőt az útvésztes jelei is (ez alól, ha kévsve is, de a szociálpszichológia egésze sem kivétel). A hamar "akadémiai" diszciplinává szerveződött csoportlélektannak megjelentek a reformátorai is. A laboratóriumokban kikísérletezett elvont modellek helyére a 60-as és 70-es években ad hoc szerveződő valóságos csoportok dinamikus, az önismeretet szervesen tételező és fejlesztő tanulócsoporthok, a személyes érzékenységet élező csoportok léptek.

FORMÁLIS ÉS INFORMÁLIS CSOPORTOK

A kiscsoport kategóriáját a nagycsoport kategóriájával szembeállítva vezettük be. Eljárásunk nem volt jogtalan, de elképzelhető más szempontú megközelítés is. Ki-ki a maga tapasztalatából elő tudja sorolni azokat a csoportokat, amelyek a társadalmi kiscsoport valamennyi sajátosságával rendelkeznek, azonban mégsem az, illetve nemcsak az. Talán egyetlen egy tekintetben különböznek igazán az általunk tárgyalt kiscsoportoktól, de az a különbség igen jelentős. A hivatalban, üzemben, a hadseregben, az iskolában, vagyis bármilyen társadalmi szervezetben, mely meghatározott társadalmi szükséglet kielégítése véggett hierarchikusan, (alá- fölrendeltség szerint) meghatározott munkamegosztáson alapuló hálózattal rendelkezik, a csoportok ugyanúgy egyének együttesét, sajátos csoportminőséget mutatnak, de lényegükhöz tartozik, hogy tagjaik akaratától független, társadalmi értelemben véve objektív léttel rendelkeznek. Ez azt jelenti, hogy létük nagyon sok tekintetben független az őket alkotó tagok sajátos tulajdonságaitól, sőt igen sok esetben — például az egyházban, a hadseregben — kifejezetten az a cél, hogy a személytelenség egyenesen uralkodó legyen. Ezeket a személytelen csoportokat nevezük formális csoportoknak.

A formális csoportok a társadalom fennmaradása szempontjából óriási jelentőséggel rendelkeznek, hiszen ezek révén tudja a társadalom mint egész, függetleníteni magát attól a sok véletlenadta kiszolgáltatottságtól, amely sajátos, megismételhetetlen individualitásunkkal és halandóságunkkal, esendőségünkkel függ össze. Egy olajozott működésű szervezet élettartama, egész működése és berendezése jóval meghaladja azokat a lehetőségeket, amelyeket a sors az egyes egyének számára kiszab.

A formális csoportokban a tevékenység logikájának megfelelően meghatározott pozíciókat találunk, és minden egyes pozícióhoz meghatározott, a szervezet által szankcionált viselkedésmód, úgynevezett szerep társul. A pozíciók, és így a szerepek is, egymással meghatározott alá-fölérendeltségű, illetve mellérendeltségű, de minden esetben kölcsönös viszonylatokat képeznek.

Azok a csoportok, amelyeknek sajátosságaival a csoportlélektan foglalkozik, olyan egyének együtteseiből állnak, akik önnön elhatározásuk folytán kerültek be és maradtak ott a csoportban, mintegy saját individualitásuk, kényük-kedvük, sajátos hajlamaik, Ízlésük stb. szabta keretként vállalják a csoport-hovatartozást. Egy hetente összejáró baráti kártyaparti, volt iskolatársak baráti köre, egy amatőr sportcsapat említhető tipikus példaként. Ezeket a csoportokat nevezzük informális csoportoknak. Ha a formális csoportok létfontosságúak a társadalom — mint egész — fennmaradása szempontjából, az informális csoportok létfontosságúak (sok egyéb tényező társaságában) az individuum — mint egész — tekintetében. Számos kóros viselkedési forma, beleértve a letragikusabbat, az öngyilkosságot is, megelőzhető volna, ha felfigyelnének az első jelek egyikére, az egyén kikopására informális csoportjából.

Ha szélsőségesen akarnánk fogalmazni, azt is mondhatnánk, hogy a formális csoportok az egyén társadalmilag jelentős tevékenységében (elsősorban a munka során), az informális csoportok pedig az egyén individualitása szempontjából jelentős tevékenységében (elsősorban a játékban) töltenek be kulcsszerepet. A társadalomtudományi gondolkodás egyre inkább tarthatatlannak tekinti a formális és az informális csoportok közötti merev szétválasztást. Az alapvető ok abban rejlik, hogy a formális csoport ideálisan tételezett, szabályzatokban leírt, a szervezetbe való bekerüléshez szükséges oktatás során ismertetett működése és a tényleges működés között szinte sosincs összhang. A formális csoportok aktuális hétköznapi sok tekintetben informális viszonyokká változnak, legalábbis a résztvevők tudatában. A tagok keresztneveikön, becenevükön

kön kezdik szólítani egymást, akarva-akaratlanul kiismerik egymás sajátos vonásait, van, aki rokonszenvet, van, aki ellenszenvet arat társai körében, mást észre sem vesznek, a sikereseket irigység, áskálódás vagy őszinte tisztelet "veszi körül" (melynek kialakulása típusos csoportfolyamat), aki kudarcot vall, azt sajnálják, esetleg kárörömmel figyelik és így tovább. A formális szervezet tehát bizonyos mértékben "lepusztul", töredezik az informális hatások következtében. Izgalmas kutatási feladat ennek a folyamatnak a nyomon követése, és egy-egy szervezet vezetőjének szempontjából az egyik legfontosabb dolog ennek a ténynek az ismerete.

Az informális csoportok sem a "tisztá szabadság" szinterei. A csoportlét, amennyiben valóban annak tekinthető, minimális szinten is feltételez bizonyos — az átélésben nem feltétlenül kényszerként jelentkező — formális mozzanatok, pl. szokásokat, konvenciókat, megszabott viselkedési módokat, amelyek mintegy csirái a formális csoportok merev előírásainak. Vegyük a farmernadrág példáját. A fiatalok informális csoportjaiban ez a viselet szinte ugyanannyira kötelező, mint a rendőrnök az uniformis. (Más kérdés, hogy mennyire hordanák szívesen a fiatalok a farmernadrágot, ha azt rendeletileg kötelezővé tennék.)

A csoportlélektani ismeretek tehát nagy mértékben átfedik egymást a formális és informális csoportok esetében. A szétválasztás ~ mint láttuk — nem is teljesen indokolt. Az a tény azonban, hogy az egyéni tapasztalatban annyira eltérő minőségként jelentkezik az informális csoporttagság (szubjektíve ezt kötetlennek éljük át, bármennyire is kötöttségekkel legyen terhes) és a formális csoporttagság (itt a helyzet éppen megfordítva áll, ezt szubjektíve kötöttségnek éljük át, legyen bármennyi jogos és jogtalan lehetőségünk a "kibúvóra"), indokolttá teszi ennek a megkülönböztetésnek a megtartását.

VONATKOZÁSI CSOPORTOK

A társadalmi nagycsoportok, valamint a formális csoportok futólagos említése után, még egy csoportfajtától el kell határolnunk a szűkebben vett kiscsoportot. Ez pedig a vonatkoztatási csoport.

Mióta az egyénnek lehetősége van a társadalomban nagyobbfokú változtatásokra, választhat például munkahelyet, választhat árut a piacon, dönthet — bár objektíve behatárolt korlátok között — személyes élete számtalan apró-cseprő dolgában, természetes az is, hogy az egyén ezt nem mindig teheti a maga kénye-kedve szerint. Ha cipőt vesz magának,

azt csakis a saját lábának sajátos — jóllehet tipizálható — alakja alapján fogja tenni. Itt semmi egyéb szempontot nem szabad, hogy figyelembe vegyen, ha 40-es lába van, nem vehet magának a hordás reményében sem 42-es, sem 38-as cipőt. Teljesen másként jön szóba azonban ez a kérdés, ha a cipő fazonjáról, színéről van szó. Az egyén dönt ugyan egy bizonyos fazon, sarokmagasságú cipő kiválasztása mellett, de valójában mások hasonló döntései után megy. Ha fiatal, akkor divatos cipőt fog választani, mégha kissé kényelmetlen is. Maga a fiatalság egy társadalmi nagycsoportot jelent. Ebben az esetben a mérceül, vonatkoztatási alapul vett csoporthovatartozás egybeesik a tényleges nagycsoportba való hovatarozással.

Kortünet, hogy a fiatalság divatja egyre inkább mérvadóvá válik más korosztályok szemében is. Ha egy negyvenéves férfi tizenkilencéves fia barátai ízlése alapján választ cipőt magának, akkor az illető vonatkoztatási csoportja már szemelláthatóan eltér a tényleges csoporthovatartozástól. Példánk meglehetősen banális volt. De ha figyelembe vesszük, hogy életünk mindennapjaiban mi mindenre van szükségünk, melynek kiválasztását ugyan személyesen magunk végezzük, de döntésünk józan, azt mondhatnánk, "takarékosági" szempontok alapján mások döntéseit követi, akkor belátjuk, hogy igen fontos társadalomlélektani jelenségről van szó.

A vonatkoztatási csoportok témája kívül esik a szűkebben vett társadalmi kiscsoportok lélektanán. Az egymásra rétegződő nemzedékek, az egymásra ügyelő társadalmi rétegek tagjainak viselkedése és cselekvése azonban a vonatkoztatási csoportok kategóriájának ismerete nélkül megérthetetlen. Sokszor kiscsoportképző elem is lehet a vonatkoztatási csoport, gondoljunk például a ma gombamódra szaporodó vadásztársaságokra, teniszkörökre, bridzspartikra, ezek mind arról tanúskodnak, hogy ezek a konkrét kiscsoportok társadalmilag determinált közegben léteznek, meghatározott értékek, viszonyítási sémák rabjaként.

A kiscsoportokra vonatkozó sajátosságok és törvényszerűségek abszolutizálásának veszélye a szélesebb értelemben vett történelmi-társadalmi meghatározottság kiegyensúlyozásával hárrítható el. Az utóbbi vonatkozás egyoldalú eltúlzása sem veszélymentes azonban, itt a konkrétság, az aktuálisan ható szociálpszichológiai működések jelzése az ellenszer. Az itt felvázolt Szkülla és Kharibdisz szem előtt tartásával vágjunk tehát neki a csoportlélektan vizeinek.

LÉTSZÁMPROBLÉMÁK

A lehető leggyakoribb probléma mindjárt az, hogy hány személy együttesét tekinthetjük kiscsoportnak? Az alsó létszámhatár megvónása könnyűnek látszik, nyilvánvaló, hogy Robinson, Caspar Hauser, hogy a világirodalom két ellentétes magányosa (az egyik "magában hordozta a társadalmat", a másik nyelvtől és társadalmi ingerektől megfosztottan sínylődött elzárva) semmiképpen sem tekinthető másnak, mint egyének. Valószínűnek látszik, hogy két egyén együtt, a pár semmit sem elővételezhet, mely alakilag csoportjelenségekre emlékeztet.

Véleményem szerint (és ez nem magánvélemény) a valódi csoportjelenségek zöme a három személyből álló együttesekben már előfordul. Itt ugyanis jelentkezik a csoportlét pszichológiájának egyik alapténye, a személyek alternatíváiban történő választási szabadság. Nevezzük képzetelebeli hármas csoportunk tagjait A-nak, B-nek és C-nek. Ha kezdetben egyik személy sem ismeri egymást, és feltételezzük, hogy a kölcsönös megismerés során egyenletesen kezdenek rokonszenvezni egymással, a hármas csoport kiegyensúlyozott képet mutat. De tegyük fel, hogy C idővel magához ragadja a kezdeményezést. Mi történt?

A és B engedelmesen elfogadja C irányítását, ebben az esetben a C iránti behódolásuk hasonlóvá teszi őket, melynek következménye a fokozódó összetartozás lehet, kölcsönös rokonszenzvé támadhat bennük. Ez a kölcsönös rokonszenzvé idővel szövetséggé fejlődhet, mely végső soron C neheztelését válthatta ki.

C tehát a szövetség megosztására tör, kedvez vagy A-nak, vagy B-nek. A és B együttműködése és kölcsönös rokonszenzvé ebben az esetben versengésre és elhidegülésre vált át. A vesztes fél nem nyugszik bele helyzetébe és talán ő akarja ezután kezébe ragadni az irányítást.

Ne soroljuk tovább a lehetőségeket, de az látható, hogy a három személyből álló csoport milyen széles körű lehetőségeket rejt magában akkor is, ha mindössze két változót, a vezetést és a rokonszenzvet veszszük figyelembe. A valóságban ható változók száma ennél természetesen jóval több, és így a hármas csoportokban zajlő dinamika is jóval gazdagabb.

Modellként tehát a hármas csoport megteszi, de ez nem ad választ eredeti kérdésünkre, hány személyből állhat az ideális kiscsoport? Akik a szociálpszichológiát a természettudományokhoz mérik, bizonyára megrökönyödve veszik tudomásul a választ, hogy nem tudunk pontos számot

megadni. Hozzávetőlegesen sejtjük, hogy 20-25 főn felül érdelemleges kiscsoportról már nemigen beszélhetünk. Ilyen létszámon felül a csoport felbomlik, de az már korántsem bizonyos, hogy két vagy három kiscsoport születik belőle, és a születő kiscsoportok létszámát sem tudjuk statisztikai alapon előre megjósolni.

A pontos szám nem is létkérdés. Fontosabb viszont az elv, mely a kiscsoportok létszámának alakulása mögött feltehetőleg ott lappang. Ez az elv a figyelem természetére vonatkozó kutatások eredményeként született meg. Az emberi figyelem információ-felvételi kapacitása véges. (Banális megfigyelés például, hogy azonos időben csak egy tevékenységre vagyunk képesek teljes kapacitással figyelni.) Egy időpillanatban csak korlátozottan vagyunk képesek a környezet ingereire, odafigyelni. Az ingerlést kiváltó ingerek száma nem lehet több mint 7 ± 2 . Ha most a figyelem számára kínáló ingereknek tekintjük a személyeket egy csoportban, kézenfekvő, hogy az optimális csoportnagyság is 7 személy körül kell hogy ingadozzék.

Parkinson szellemes könyveinek egyikéből származik az alábbi példa, mely egy formális csoport, az angol kormány összetételében mutatja ki ennek az elvnek a működését. "Kétségtelenül nehéz volna bizonyítani, hogy a kormány első megtestesülése — az Angol Koronatanács, ma a Lordok Háza — valamikor csupán öttagú volt. Mikor először hallunk róla, már elvesztette bensőséges jellegét: a létszám 29 és 50 körül ingadozik, a tagság örökletes.

A fejlődés melyik pontján jelent meg a belső bizottság a főnemesség méhében? 1257 körül, tagjait a Királyi Tanács Lordjainak nevezték és számuk tíznél kevesebb volt. 1378-ban is csak tizenegyen voltak és még 1410-ben is ugyanennyien. Ezután, V. Henrik uralkodásától fogva, sokasodni kezdtek. Az 1433:20, 1504:41-es összlétszám elérte a százhetvenkettőt, mielőtt a tanács végképp megszűnt volna ülésezni.

A Királyi Tanácson belül kifejlődött a kormány harmadik megtestesülése — a Titkos Tanács. Eredeti létszáma kilenc volt: 1541-ben húszra emelkedett, 1547-ben huszonkilencre, 1558-ban negyvennégyre.

A Titkos Tanácson belül kialakult a junta vagy Kormány tanács, amely 1615 körül kiszorította az előbbi. Nyolc tagja volt, mikor először hallunk róla, 1700 körül már tizenkettő és 1725-ben húsz. A Kormánytanácsot azután, 1740 táján kiszorította egy belső csoport, amelyet azóta egyszerűen kormánynak neveznek.

1939-től fogva igyekeznek megmenteni az intézményt, mint ahogy igyekeztek megmenteni a Titkos Tanácsot I. Erzsébet királynő alatt. A kormány 1940-ben hanyatlani látszott, s egy belső kormány (5-7 vagy 9 tagú) készen állt, hogy átvegye a helyét. A végkimenetel azonban még ma is bizonytalan."

A római birodalom hadseregének szervezeti sémája a 7-es számra épült. Számos más szervezet példáját is felhozhatnánk, mely mind azt igazolja, hogy tudva-tudatlan az emberi csoportokban általában alkalmazott elvről van szó. Nem mintha arról lenne szó, hogy az emberi személyiség mint észlelési feladat figyelemfelkeltő ingerrel volna azonosítható. De az igaz, hogy egy-egy személyről csak akkor állíthatjuk, hogy ismerjük, ha a maga történetében nyomon követjük sorsát, aktívan közrehatunk alakulásában, ha semmi sem közömbös nekünk sem, ami őt éri. Ilyen típusú érdeklődés bizonyos számú személyen túl — ha csak nem vezetünk kartotékokat, mint egyes szállodák törzsvendégeik névnapjáról, szeszélyeiről stb. — törvényszerűen nem tartható fenn az őszinteség károsodása nélkül. Valószínű, hogy ezt a határt jelöli a 7 körüli szám.

Más kérdés, hogy az életben számos kiscsoportot találunk, mely meghaladja ezt az optimumot. Ezekben a csoportokban olyan tartós alakzatok, alcsoportok találhatók, amelyek a csoport többi tagjának a szemében egyetlen egységnek minősülnek. Ily módon a csoport mint egész biztosan áll a lábán, de természetesen gyengíti a személyeséget a csoporton belül. Egy három személyből álló alcsoport tüzetes nyomon követése és ismerete semmiképpen sem lehet azonos a három személy külön-külön vett ismeretével, de kiindulópontnak megteszi.

Leonardo da Vinci Utolsó vacsora című festményén a tizenkét apostolt mint csoportot Leonardo nemcsak külön-külön a maguk individualitásában jelenítette meg, hanem talán a fentebb megfogalmazott elv figyelembevételével, hármass csoportokra tördelve állította a néző elé. Így a csoport vezetőjével, Jézussal együtt, őt egységre tagolódik, és ez a szerkezet ideális támpontot biztosít a csoport mint egész áttekintésére, de egyben kulcs az egyes apostolok személyiségének a megértéséhez is.

A CSOPORTLÉT

A csoportosítás mint észlelési alapelv az általános pszichológiából jól ismert jelenség. Az alaklélektani irányzat szerint különböző egységeket akkor észlelünk csoportszerűnek, ha azok a térben egymáshoz közel helyezkednek el, ha hasonlítanak egymáshoz, ha együtt mozognak, ha ki-

emelkednek a háttérből, vagy ha "jó folytatást" kínálnak a szemnek.

Felvonulásokon, szpartakiádokon többnyire ezeknek az elveknek a segítségével hozzák létre a szemnek gyönyörködtető csoportos alakzatokat. De a mindennapi életben is sokszor együvértartozónak érzünk egy sokaságot, mert egymás szoros közelségében tartózkodnak, vagy hasonló öltözéket viselnek. Bármilyen jegy alapján is észleljünk egy csoportot, szembekerülünk azzal a jellegzetes problémával, hogy tulajdonképpen mi is az egyén helyzete ezekben a csoportokban. Sokszor ugyanis az a határozott benyomásunk, hogy egyéneket meg sem tudunk különböztetni ezekben a csoportokban, mintha egy eleven organizmus sétálna közöttünk a csoport képében. Ugyanakkor, ha egy-egy csoporttaggal külön találkozunk, egy perc kétségünk sem fér ahhoz, hogy individuális lényel állunk szemben. A régi rómaiak mondták, hogy a "szenátorok bölcs emberek, a szenátus csöcselék".

A magyar irodalomban Karinthy Frigyes ragadta meg tökéletesen a csoportlétnék ezt a paradoxon át, hogy mennyire mások ugyanazon egyének akkor, ha csoporthelyzetben találkozunk velük:

"És így mentek tovább, és egyre több béna és sánta és nyomorult bélpoklos csatlakozott hozzájuk, akiket Barabbás tönkretett. És mindegyik, külön-külön zokogva verte mellét és könyörgött neki, hogy intsen majd, ha kiáltani kell: 'A názáretit!' mintha azt kiáltanák: 'Békesség! Békesség! Békesség a földön!' Estére pedig megérkeztek Jeruzsálembe, Pilátus háza elé. Pilátus a tornácon ült, és estebédjét költötte Barabbással, a gyilkossal.

Kövéren és fénylő arccal ültek ott, nehéz borokat ittak, és drága ételeket ettek arany edények fenekéről: skarlátpiros palástjuk meszsze világított.

A názáreti pedig, élén a sokaságnak, mely követte őt, a tornác elé járult, és felemelvén átszegezett kezeit, szelíden szólni kezdett:

— A pászkák ünnepe nem múlt még el, Pilátus. Törvény és szokás, hogy húsvétkor az egyikét az elítélteknek elbocsássad, úgy, ahogy a nép kívánja. A nép Barrabást kívánta, s engem megfeszítettek — de vissza kellett térnem halottaimból, mert láttam, hogy a nép nem tudta, mit cselekszik. E sokaság mögöttem megismerte Barabbást, és most új törvényt akar — kérdezd meg őket újból, amint a törvénykönyveinkben meg vagyunk írva —.

Pilátus pedig gondolkodott, aztán vállat vont, s kiállván a tornác szélére, csodálkozva nézett végig a sokaságon, és szólt: – Hát kit bocsássak el mármost, Barabbást vagy a názáretit? És akkor ő intett nekik. És ekkor zúgás támadt, s mint a mennydörgés zengett fel a sokaság. És a sokaság azt kiáltotta: Barabbást! És rémülten néztek egymásra, mert külön-külön mindegyik azt kiáltotta: 'A názáretit!' "

Ez a művészi megfogalmazásban oly mély paradoxon a novella születési idejekor (1916) dívó tömeglélektan egyik alaptétele volt. Abban az időben akadtak, akik határozottan érveltek a "csoportlélek" mellett, mely az egyéni lélektől függetlenül él, és szól a csoportosult egyének szájából.

A csoportlélek fogalmát a szociálpszichológia kísérleti alapokon megindult fejlődése tessékelt ki végül a tudományból. (Külön tanulmányt érdemelne, hogy az imént olvasott Karinthy novella gondolati anyaga mondjuk Farkas Geyza hasonló korban született szociálpszichológiai monográfiájában ma miért hat kuriózumnak, nevetséges agryrémnek, szemben a novella megrázó drámaiságával.)

A kísérleti szociálpszichológia egy előre kialakított feltevés rabjaként nem azt kérdezte, hogy miért más a csoport, mint az egyén, hanem egyszerűen azt kérdezte, hogy milyen különbség van az egyéni viselkedés és a csoportos helyzetben mutatott viselkedés között.

A csoportos helyzetet egyelőre a más személyek jelenléte értelmében definiálták. Így derült fény az utóbb szociális facilitációnak nevezett jelenségre, mely abban nyilvánul meg, hogy más egyének társaságában minden egyes személy feladatvégző tevékenysége módosul. Az izomműködést igénylő mozgásos feladatvégzés általában jelentős javulást mutat (gondoljunk a sportversenyeken elért sikerekre), kivételek személyes okok folytán (pl. lámpaláz) illetve akkor fordulnak elő, ha kevésbé begyakorlott tevékenységről van szó. Az intellektuális, gondolati típusú feladatvégzés általában romlik csoportos helyzetben, különösen az alkotó jellegű feladatok esetében (többek között ez a tényező is magyarázhatja a szellemi olimpiák kudarcát).

Messzi azonban az út a más személyek jelenlététől a tényleges csoporthelyzetig. Kürt Lewin dolgozta ki végül azt a csoportelméletet, mely mai szemmel nézve is megállja a helyét. Ez az elmélet a csoporttagok

kölcsönös függésére helyezi a hangsúlyt, és nem állítja azt a lehetetlenséget, hogy a csoport "lelke" vagy "tudata" a csoportot alkotó egyénektől független minőséget képez. A kölcsönös függés tétele azt fejezi ki, hogy a csoportban a tagok egymással olyan kapcsolatokra lépnek, melyek során terem lehetőség tulajdonképpen vett egyéni létük kifejezésére is, és ezeknek a kapcsolatoknak az összessége az, amit csoportnak nevezünk.

Lewin elmélete nem a köznapi csoportészlelés egyéntelenítő tapasztalata nyomán indul el, de azt nem fogadja el, hogy a csoport mindössze egymás mellé rendelt egyének pusztja összege lenne. Ehelyett kapcsolatrendszert tételez föl a csoport tagjai között. Ennek a kapcsolatrendszernek a léte végső soron természetesen az egyének szükségleteiben gyökerezik, azonban fontos hozzátenni, hogy Lewin szerint az egyének szükségleteit messzemenően meghatározzák a csoporthelyzet sajátosságai is. A megoldás tehát velejéig dialektikus.

A CSOPORTLÉT RÉTEGEI

A csoport lewini felfogását a marxista szociálpszichológia messzemenően méltányolja és szűkebb értelemben véve (eltekintve a csoportok társadalmi beágyazottságáról vallott különbségtől) csak egy pontban, a tevékenység tekintetében módosít rajta.

A marxista felfogás értelmében a csoporthelyzet objektív létalapja a konkrét tevékenység, mely a maga logikájának megfelelően kifejleszti a *csoport* interakciós* rétegét. Ez a csoportlét dinamikájának bázisa.

A tevékenység mineműségét közelebbről nem tudjuk meghatározni. A tapasztalat azt mutatja, hogy a csoportok interakciós hálózatát tételező tevékenység a csoporttagok bizonyos szükségleteinek a kielégítésével kapcsolatos. A probléma ezáltal nemhogy megoldódott volna, hanem végletesen összegubancolódott, hiszen a marxista emberfelfogás egyik sarkatétele, hogy az emberek egymással meghatározott társadalmi viszonyokba lépve többek között szükségleteiket is termelik. Vannak

*Az interakció a társas viselkedés alapegysége, melynek során a személyek viselkedését más személyek tényleges vagy vélt jelenléte befolyásolja.

olyan csoportok, ahol a "szükségletkielégítő" funkciót ellátó tevékenység a mi kultúránk keretei között mozgó hétköznapi ész határain jóval kívül helyezkedik el. Vegyük példaként a karthauziak örök némaságát vagy a japán kamikazék önpusztító fanatizmusát.

A csoport tényszerű alapja ugyan a tagok szükségleteit kielégítő tevékenységre alapuló interakciós hálózat, ez azonban egyáltalán nem független a csoportlét egyéb hálózataitól vagy rétegeitől, melyek a valóságban együttesen határozzák meg a csoport arculatát, biztosítják, ahogyan Mérei Ferenc mondja, az "együttes élményt".

Az interakciós hálózat gyors és pontos működését biztosítja a kommunikációs réteg, melynek szerkezete és a benne áramló jelentések is sajátos csoportvonásokat mutatnak. Mindazonáltal a kommunikációs hálózat tapad leginkább a többihez, ez a hálózat szemlélfelhető önállóan a legkevesebb jolon.

A csoport tagjai között idővel meghatározott személyközi kapcsolatok alakulnak ki, melyek színezete és intenzitása (erőssége) egyénenként messzemenően változó. Törvényszerűen adódnak innen a személyek közötti vonások, választások, taszítások, féltékenységek és megadó nosztalgikák, melyekben az egyén társ iránt jelentkező eredendően társadalmi jelentőségű szükségleteinek megnyilvánulását kell látnunk, bár paradox módon ez a szükséglet kifejezetten individuális formában jelentkezik. Társ nélkül nem tudunk élni, de azzal a társsal sem tudunk élni, akit nem akarunk. Ez bizonyára egy hosszú civilizációs fejlődés fejleménye, de aligha valószínű, hogy visszatér valaha a leányvásárok, az egymáshoz láncolt rabokkal zsúfolt gályák kora.

Egy csoport nemcsak arra ad alkalmat, hogy együtt tevékenykedve szert tegyünk valamire, melyet egyedül vagy nem, vagy másként tudnánk csak megszerezni, és az sem meríti ki a csoport lényegét, hogy választott társakra találunk benne. Mindezek mellett a csoporthoz tartozás ad valami megfoghatatlant is.

"Holdfény alatt járom az erdőt.
Vacog a fogam s füttyörészek.
Hátam mögött jön tíz-öles
Jó Csönd-herceg
És jaj nekem, ha visszanezek.

Óh, jaj nekem, ha elnémulnék,
vagy fölbámulnék, föl a Holdra:

Egy jajgatás, egy roppanás,
 Jó Csönd-herceg
 Nagyot lépne és eltiporna."

A csoport eltépi a magánynak ezt az iszonyatát, amit Ady versében érzünk. Megszabja létünket, körülkeríti a valóságnak azt a szegletét, melyet ismerősnek, otthonosnak tarthatunk. Norma- és értékképző rétegnek nevezzük a csoportlétnek ezt a vetületét.

A fentiek alapján könnyen az a benyomás támadhatna — főleg egy Marslakóban, aki sosem vett még részt emberi csoportban —, hogy a csoportlét előbb ismertetett dimenziói automatizmusként működnek. Valójában ez koránt sincs így, még akkor sem, ha a csoporttagok szükségletei, motívumai kivételesen egyöntetűek, érdekeltségük a csoportban való részvételre egyaránt magas szintű. Valamiféle irányításra és szervezésre minden körülmények között szükség van a csoportokban, és ezeknek a funkcióknak az együttesét nevezzük vezetésnek. Ez a legszembetűnőbb csoport (és társadalmi) jelenség és a történelem során mindig is kitüntetett figyelem tárgya volt, azonban általában csak a vezetőt figyelték s nem a vezetetteket. A kettő pedig szerves egységet képez.

AZ INTERAKCIÓS RÉTEG

Képzeljünk el egy hajót. Ne valami hatalmas óceánjáróra gondoljunk, hanem egy vitorlásra, melyet 8-9 ember eligazgat. Ha ez a 8-9 emberből álló csoport mondjuk Balatonfüredről el akar jutni Siófokra (és ért a vitorláshoz), már adott az a szükségleti alap, melynek folyamánnyaként megindulhat a vitorlázás mint tevékenység. Ezt a tevékenységet csak csoportba szerveződve lehet elvégezni. A szerveződés a munkamegosztás elvén kell hogy alapuljon (ha mindenki kormányozni akar vagy senki sem ér rá az elővitorlával foglalkozni stb., elsüllyed a hajó). A munkamegosztás azt jelenti, hogy a tevékenység logikájának megfelelően munkakörök, pozíciók alakulnak ki, melyek betöltése meghatározott szakértelmet és meghatározott viselkedést (cselekvést) követel.

A vitorlás akkor fog Füredről Siófokra eljutni, ha a munkamegosztási rendszer minden egyes pozíciójában megfelelő csoporttag van. Egy csoporttag sem pótolhatatlan, hiszen mindenki csak önmaga bizonyos részét adja az egészhez. Ennyiben formális csoportról is beszélhetnénk,

és valóban, ez a munkamegosztási szisztéma a formális csoportok alapja.

A társadalmi kiscsoportok interakciós (érintkezési) szerkezete általában nem ad lehetőséget olyan világos és egyértelműen elkülöníthető pozíciók és szerepek megállapítására, mint azt a példánkban láttuk. Amennyiben tartós és a tagok szempontjából fontosnak tartott tevékenység végzéséről van szó, a pozíció- és szerephálózat feltétlenül kialakul. Más esetekben, ha a kiscsoport tevékenysége alkalmi, és inkább társas motívumok kielégítését szolgálja, a szerepképződés spontánabb, nem kötődik meghatározott pozíciókhoz, inkább egy-egy személyiség és egy-egy szituáció összetalálkozásának eredménye.

Érdekes ezekről a spontán szerepekről (előre nem látható rendszerességgel jelentkező viselkedési módzatokról) beszélni, mert előfordulásuk igen gyakori. Megkülönböztethetünk közöttük konstruktív és destruktív szerepeket. A konstruktív szerepek betöltői a tevékenység előmozdítói, a destruktív szerepek betöltői értelemszerűen a tevékenység hátráltatói.

A csoportok konstruktív spontán tevékenységi szerepei a következők lehetnek:

- kezdeményező: változtat, újításokat vezet be, variációk után néz;
- véleménynyilvánító: megtöri a csendet, beleszól, vitatkozik, véleménye mellett kitar, fontos kommunikációs szerep;
- kérdező: információra éhes, mindig minden részlettel kapcsolatosan okkal vagy ok nélkül felvilágosítást követel;
- informátor: szerencsére a csoportok kitermelik a kérdező méltó párját, aki készséggel kielégíti az információs (ál)igényeket;
- szabályalkotó: igen fontos konstruktív szerep, hiszen a szabályok, normák, értékek, lényegi csoportdimenziót képeznek, és sokszor kimondásuk nélkül nem hatnak;
- általánosító: igazi csoporthoz kötött szerep, betöltője azt a feladatot vállalja magára (többnyire nem is tudva róla), hogy összefoglaljon, tisztázzon bizonyos kérdéseket a csoport előtt (sokszor az informátorra bízva a terjesztést);
- engedelmeskedő: passzív, de fontos szerep, nem ideális, ha egy csoportban túl gyakori (más szerepekkel való kombináció híján).

A destruktív tevékenységi szerepek közül a következőket említhetjük meg:

- akadémikuskodó: többnyire a véleménynyilvánító szerepének eltorzítója (esetleg a kezdeményezőé), túlzásba vivője;
- vetélkedő: a buzgó engedelmeskedő túlbuzgalmában vetélkedővé válhat, de a csoportban elfoglalt helyzetükkel elégedetlen csoporttagok szerepe is lehet;
- mindent tudó: az általánosító szerepének túltengéses változata;
- hírharang: nemcsak informál, hanem dezinformál is (rémhíreinek terjedéséért persze nem ő tehet, sőt többnyire nem is ő találja ki azokat).

A KOMMUNIKÁCIÓS RÉTEG

Az interakciós hálózat egymás mellé, illetve alá és fölé rendelt szerepekből álló együttese nem nélkülözheti a megfelelő kommunikációs hálózatot. Az interakciók a kapcsolatok viselkedésbeli (és érzelmi), vagyis tartalmi oldalát, a kommunikáció pedig a kapcsolat formai oldalát realizálja. (Bár meg kell jegyeznünk, hogy az utóbbi időben kérdésé vált ennek a szétválasztásnak a jogossága. Elég, ha az olyan beszédi aktusokra utalunk, melyek önmagukba sűrítik mind a kommunikációt, mind az interakciót (pl. a szóbeli sértések.)

A csoporton belüli kommunikáció a maga elvontságában kevésbé tekinthető önálló csoportalkotó tényezőnek (bár annak tűnhet). Egy-egy csoportkommunikációs típus csak jelzi a csoport állapotát, kiegyensúlyozottságát, feldaraboltságát vagy bomlását. A kommunikációs minta ismerete támpontot adhat a csoport tevékenységi színvonalának a megállapítására is. Többféle típust különböztethetünk meg a kommunikációs alakzatok között. ABSZOLÚT-típusnak nevezhetjük azt, amikor a csoport minden egyes tagja minden mással kommunikációs kapcsolatot tart fenn. Ez lehet a csoport teljes struktúrátlanságának a jele is, de lehet a csoport sajátos tevékenységi szervezetének a tünete. Beszélünk KÖR-ről, melyben minden csoporttag két másik csoporttaggal tart fenn kétoldalú kommunikációs kapcsolatot, senkinek sincs hírmonopóliuma. Az ilyen csoportokban elkülönült vezető sincs (már vagy még).

A LÁNC-ban a két végponton lévő csoporttag hátrányos helyzetben van, mivel csak egyetlen partnerrel léphetnek kommunikációba. Az Y alakzat centralizált kommunikációt hoz létre, a központi személy három személlyel is kommunikálhat, az összes többi csak egy személlyel (vele vagy egyik közvetítőjével.) Az X alakzat még centralizáltabb forma, itt a központi személy (aki az X közepén található), a másik négy sze-

mély mindegyikével közlési kapcsolatra léphet, de azok csak vele, illetve rajta keresztül közölhetnek bármit is. Tiszta esete ez az alakzat a hírmonopóliumnak. Nem kedvez a csoporton belüli demokracizmusnak. Hatékony eszköz a csoport manipulációjára.

Bár tanácsos óvakodnunk még ezzel a következtetéssel is, hiszen a kommunikációs rendszert kiszakítva könnyen megcserélődhet az ok és az okozat viszonya. Ha valahol X alakzatot találunk, nem árt természetesen a kommunikációs minta megváltoztatásán is gondolkoznunk, de előbb azért töprengenünk kell azon is, hogy milyen nyomósabb érdek okozta az X-et (mely azután csak továbbgyűrűzte negatív hatását). De általánosságban nem tehetjük le a voksot egyik alakzat mellett sem.

A TÁRSAS-VONZALMI RÉTEG

Napjainkra a csoportok társas-vonzalmi rétege annyira jelentőssé vált, hogy a kiscsoportok meghatározásakor szinte kísérti az embert ennek a rétegnek a túlhangsúlyozása. Mert valóban, életünk javarésze formális csoportokban telik le, ahol az informális többnyire csak menekülés, a formális csoportokba való tartozás kötöttségeinek, fárasztó terheinek ideig-óráig tartó ellensúlya, és igazi kikapcsolódásnak azt érezzük, mikor magunk választotta társakkal elmerülhetünk valamilyen kedvünk szerint való tevékenységbe. Kevés ember van azonban olyan szerencsés helyzetben, mint Péter Brook és szintársulata, akiknél a csoportlét a lét is egyben, lévén a színház megélhetésük forrása, személyiségük megeremtésének valódi terepuma.

Mi indokolja vajon az informális csoportok vonzerejét? A kérdés bárgúnak tűnhet, hiszen ugyanilyen erővel kérdezhetjük, hogy mi indokolja a szabad idő vonzerejét, vagy azt, hogy miért szeretünk nagyobb fizetést kapni, mint kisebbet? Bár a szociálpszichológiától nem idegenek az ilyen jellegű kérdésfeltevések sem, most másról van szó. Ugyanis történelmileg és társadalmilag típusos problémával állunk szemben, melynek gyökere a bevezetőben már feszegetett közösségvesztés. Társadalmunk magasán szervezett munkamegosztásában dirib-darabra törünk, legtöbbjüknek csak valamilyen banális képességét hasznosítja a társadalom (mondjuk azt a képességünket, hogy egy kart egy piros lámpa felgyulladásakor megrántunk). Bár jobban nyilván vagyunk tartva, mint bármikor, sokszor elfog bennünket a kétely, hogy valóban szükség van-e ránk?

A hajdan volt közösségi állapotok sok tekintetben tűrhetetlen állapotoknak voltak a melegágyai, de a maguk tűrhetetlen és emberellenes volta mellett a bennük élő emberekből hiányoztak azok az egzisztenciális szorongások, melyek ma annyira fogékonnyá tesznek bennünket a társak, a vonzalmak irányában. Sok példát lehetne említeni, most csak egyet veszek, a halált. A régebbi társadalmakban a halál (miként az élet is) természetfölötti elhatározás függvényének tűnt, nem valaminek a vége, hanem valaminek a kezdete volt. Az életet lépten-nyomon ott kísérte (és nem kísértette) a halál. Ha valaki meghalt, az közösségi esemény volt, mi mellett személyesen tanúskodhatott mindenki. Az életben nem voltak olyan bőségben anyagi értékek, melyek siratnivalóvá tették azok elvesztését. A halál egyedül a visszamaradt társakban keltett fájdalmat, azok számára viszont a többiek adtak vigaszt.

Ma az egyén mitől sem retteg jobban, mint a haláltól. A természetfölötti hiedelmektől megszabadulva szinte cinikusan tudja, hogy nincs maradása. Mások halála nem a szeme előtt zajlik, erről külön szervezet gondoskodik, miként az eltemetésről is. Bizonyosság csak egy van tehát számunkra a földön, hogy el kell vesznünk. Ezt a bizonyosságot azonban minden lehető módon kiirtjuk tudásunkból, az életet az öröklét illúziójában éljük. Önmagunknak és az önmagunk által élvezhető javaknak élvén másokra is csak úgy van szükségünk, mint élvezeti cikkekre. Ez a használati viszony természetesen megbosszulja magát, mert saját személyünk is használati cikké változik mások keze közt. Mit tehetünk? Sóvárgunk az érzelmek, a társak, a vonzalmak után.

Elgiccседett, romantikus ideákkal átszótt tudásunk mit sem ér a társakkal folytatott érdekelvű csereügyleteink szempontjából, arra azonban jó, hogy a "szeretet", a "bizalom", a "rokonszenv" illúziójában ringason bennünket.

Nincs tehát rokonszenv és ellenszenv? A lelkek piacán a szociometria hamis pénzzel ér fel? Valószínűleg nem erről van szó. A csoportok tagjai valóban ellenszenvet, rokonszenvet vagy közömbösséget éreznek egymást iránt, de tudnunk kell, hogy ezek az érzések nem öröktől valók, hanem meghatározott társadalmi körülmények között ható társas funkciók. Valóságosak, de a valóság pótlékai is egyben.

Egy csoportot akkor mondunk kiegyensúlyozott, boldog és békés együttesnek, ha mindenki "szereti" egymást benne, azaz a különböző szociometriai kérdésekre (pl.: Kitől kérnél kölcsön a csoportban kisebb összeget, ha rászorulnál? vagy Kinek mondanád el a csoportban egy személyes titkot, mit eddig senkinek sem mondtál el?) a csoport minden

egyek tagja egyenlő eséllyel választhatja egymást. Ez azonban sosem fordul elő. A "szeresd felebarátodat, mint tenmagadat" eszmény gyakorlatilag elérhetetlen, egyes felebarátainkat jobban szeretjük, mint másokat. Általában már elégedettek vagyunk egy csoporttal, harmonikusnak nevezzük, ha a csoportban több központ található, vagyis egy-egy személy a választások (a kérdésekre adott válaszok) relatív többségét kapja meg. (Ha a csoportban csak egyetlen központ van, az nem egészséges, "sztár" vagy "zsarnok" jelenlétére enged következtetni.) A harmónia jele az is, ha az egyes kérdésekre adott válaszok alapján felrajzolható kapcsolati háló zöme zárt alakzatot rejt magában, kevés a magányos és a láncszerűen egybekapcsolódó ember.

Szociometriai vizsgálatot így kezdünk, hogy a csoport tagjainak szóban vagy írásban kérdéseket teszünk fel. A kérdésekben azt akarjuk felderíteni, hogy különböző helyzetekben a megkérdezettek kit választanának társul. Feltétlenül ügyelnünk kell arra, hogy a kérdésekben szereplő helyzetek konkrétak legyenek, a csoport tevékenysége szempontjából reálisak (OTP fiókban dolgozó hölgyektől tehát ne azt kérdezzük, hogy kivel szeretnének egy holdrakétában utazni) és lehetőleg következményekkel terhesek legyenek (vagyis ténylegesen átrendezés kövesse a vizsgálatot). Nem sokra megyünk az olyan kérdésekkel, mint "Ki a barátod?", "Kit utálsz legjobban a csoportban?". A negatív választások általában többszörösen alulmúlják a pozitív választások gyakoriságát. Vizsgálati helyzetben az emberek nem szívesen nyilatkoznak társaikról negatívan. Amikor negatívan nyilatkoznak, akkor meg nincsenek vizsgálati helyzetben. A pozitív választások szisztematikus hiánya azonban árulkodó lehet.

Tíz-tizenöt főnél népesebb csoportokat ne nagyon kérdezzünk, hiszen az ilyen csoportok már eleve alcsoportokra oszlanak. Főösleges a kérdések számát szaporítani (ez a céltól is függ), négy-öt kérdés elég (ha jól fogalmazzuk meg őket). Két-három személyre korlátozhatjuk a válaszokban megadott személyek (a válaszoltak) számát.

A választások nyomán az egymást kölcsönösen választó (hogyan hányadik helyen fordultak elő egymás válaszaiban, azt el lehet hanyagolni) személyek között felrajzoljuk a kapcsolatokat. Ugyanúgy felrajzoljuk az egyirányú, nem viszonzott kapcsolatokat. Minél több kölcsönös kapcsolat találunk egy csoportban, annál kedvezőbb a csoport helyzete. Külön be-rajzoljuk (ha találunk) a kölcsönös vagy egyirányú negatív választásokat is. A választások minőségét színek segítségével jelölhetjük (pl. piros=szeretet, fekete=ellenszenv, vékony vonal=egyszeres kapcsolat, vas-

tag vonal=kölcsönös kapcsolat). Egyirányú választás esetén nyilat használunk az irány jelölésére.

A felrajzolt kapcsolatokat nevezzük szociogramnak. Egy-egy szociogram összeállítása (az adatfelvétellel együtt) a közhittel ellentétben igen nehéz és nagy tapasztalatot igénylő feladat. Tanácsos eleinte kisebb csoportokon gyakorlatozni, és sokat kell próbálgatni a kérdéseket is. Érdeemes a kapott adatokat más forrásból is ellenőrizni. Ha már tudunk szociogramot csinálni, időről-időre érdemes azt azonos csoporton belül újra felvenni.

A következő jellegzetes alakzatokat találhatjuk egy-egy szociogramon:

- PAR - két személy kölcsönös választása úgy, hogy másokat nem választanak. (Őket természetesen választhatják. Ebben az esetben vonzó párról beszélünk.)
- HÁRMAS - három személy kölcsönös kapcsolata. Rendszerint klikkesedésre utaló jegy.
- ZÁRT NÉGYZET - négy személy hat kölcsönös kapcsolata. Süni csoportosulás, maga a megtestesült klikk.
- CSILLAG - a kommunikációs alakzatok közül jól ismert X variációja a társas-vonzalmi szférában. Egy személynek több kölcsönös kapcsolata van, de azok között, akik hozzá kötődnek, nincs kapcsolat. Rendszerint számos egyirányú kapcsolat is irányul még a "sztár" (a központi figura) felé.
- LÁNC - nem lezárt párok egymáshoz kapcsolódása.
- PEREM - legsúlyosabb esete a magány, amikor az illető se nem választ, se őt nem választják. Nem sokkal jobb a helyzet, ha ő választ, de őt nem választják. Előfordulhat, hogy őt választják, de ő nem viszonozza a választást. Egyik eset sem tekinthető előnyösnek a csoport egésze szempontjából.

Hátra van az a kérdés, hogy mitől függenek a szociometriai választások? "Ellentétek vonzzák egymást."; "Hasonló a hasonlóknak örvend.";

"Holló a hollónak nem vájja ki a szemét." Ennyire futja hétköznapi bölcsességünkben.

A szociálpszichológia rendkívül összetettnek látja a feleletet. Valószínű, hogy az elszigetelt vizsgálat (ezt különben valamennyi csoportréteggel való ismerkedés esetében szem előtt kell tartanunk) nem sokat ér, csak szempontokat adhat.

Az egyik szempontot a pszichoanalitikus felfogás adja. Ismeretes, hogy ez a felfogás nagy jelentőséget tulajdonít az elfojtásnak, a tudattalan működésnek. A rokonszenvet többnyire az azonosítás válfajának tekintik, mely pótolni hivatott valamilyen hajdan kiesett fontos személyközi kapcsolatot (pl. az apa, anya, fiú, lány mátrix mentén létrehozható kapcsolatok valamelyikét). Az ellenszenv indulatáttétel eredménye lehet, valaki olyan bűnéért lakol, melyért nem is ő felel, de mi így szabadulunk meg büntudatunktól (pl. amikor az egyik fiú gyűlöli a másik fiút, mert tudattalanul féltékeny rá a lányok körében élvezett sikerei miatt).

Nincs arról szó, hogy valamennyi kapcsolatban és választásban az azonosítás vagy az indulatáttétel után nyomozunk, de nem árt ismerni ezeket a folyamatokat, hogy a rokonszenvi és ellenszenvi kapcsolatok hétköznapi ésszel (ez a hétköznapi ész sokszor csak a romantikából örökölt elgiccsesedett felhám) feltételezett irracionálisága veszítsen magyarázó értékéből.

A tapasztalati valósághoz minden bizonytalansággal közelebb jár a behaviorista felfogás által nyújtott szempont. Eszerint a választásokat személyes érdekek motiválják. Az lesz rokonszenves számunkra, aki kielégíti szükségleteinket, megadja nekünk azt, amire vágyunk. Ellenszenvünkre pedig az számíthat, aki gáncsol, akadályoz bennünket, aki kárt okoz nekünk. A magyarázat nagyon józan, és sokszor valóban ésszerűtlen lenne egyéb szempontok után keresgélni, mert a behaviorista nézőpont megfelel. Érdekházasságról például már mindenki hallott (esetleg éppen abban él). Ám egy kapcsolat által nyújtott előnyök és hátrányok rend-

* Behaviorizmus – amerikai lélektani irányzat, mely I. Pavlovval egy időben a külső ingerek szerepét hangsúlyozta a viselkedés létrejöttében és szabályozásában, szakítva a szubjektivistikus felfogásokkal. Jelenős hatást gyakorolt a szociálpszichológiára is.

kívül széles körben szórnak, és tényleges előrejelzést csak akkor tehetünk, ha ismerjük a kapcsolat résztvevőinek értékrendszerét, vagyis azt, hogy mit minősítenek előnyösnek vagy hátrányosnak a maguk szempontjából.

Az alaklélektani felfogás szerint a választások valamilyen egyensúlyra, kiegyenlítődésre törekszenek. Ha Baudelaire szociálpszichológus lett volna, bizonyára a kapcsolatokban leledző "korrespondenciákról" (megfelelésekről) beszélt volna. Tény, hogy a választást nagyban befolyásolhatják hasonlósági szempontok. A különböző társadalmi rétegekben folytatott szociológiai vizsgálatok arról tanúskodnak, hogy az azonos társadalmi rétegeken belül jóval gyakoribb a barátkozás, az összejárás és a házasodás, mint "kifelé". De nemcsak erről a "kemény" értelemben vett hasonlóságról beszélhetünk. Sok személyes vonzalom oka az izlésbeli hasonlóság, a gondolkodásbeli hasonlóság, az érdeklődés hasonlósága.

De mi a helyzet az önértékelés és a mások által adott értékelés hasonlósága esetén? Önmagunkat többnyire pozitívan értékeljük, szeretjük magunkat. Ha azt tapasztaljuk, hogy valaki szeret bennünket (és nem hizeleg, legalábbis nem vesszük észre rajta), rendszerint bennünk is szeretet (legalábbis rokonszenv) ébred az illető iránt. Így az elmélet. A valóságban ez csak akkor történik így, ha az észlelt rokonszenvhez egyéb előnyforrások észlelése is társul. De mi van akkor, ha kisebbségi érzésünkben önmagunkhoz való viszonyunk nem pozitív, hanem negatív? Gyűlöljük magunkat. Mire számíthat az, aki tetszését nyilvánítja irántunk? Vagy azt fogjuk szeretni, aki megvet bennünket? Ezek érdekes kérdések, de sajnos egyetlen dimenzióban nem válaszolhatók meg. A fontosság dimenzióját feltétlenül figyelembe kell vennünk. Önmagunkról alkotott képünk, akárcsak a másokról alkotott képünk nem egyseges, egyes elemei fontosabbak és lényegesebbek számunkra, mint a többi elem. Rendszerint akkor ébred két ember között kölcsönös rokonszenv, ha a számukra fontos dimenzióban van közöttük hasonlóság.

Bizonyos esetekben a különböző pszichológiai felfogások egymásnak ellent is mondhatnak. Behaviorista felfogás szerint a diáknak, akit megbuktatott a tanára, gyűlölnie, félnie kellene a tanárt. Többnyire így is történik. De nem mindig. Előfordulhat például az, hogy a diák még jobban szereti tanárát, mint annak előtte. Azonosíthatja például tanárát apjával, és egyenesen el is várja ebben az esetben a bukást. De az is lehet, hogy az elszenvedett kudarcot a következő módon magyarázza meg magának: "ha ilyen kitűnő képességekkel rendelkező diákat, mint én, ez a tanár megbuktatott, akkor még nálamnál is kiválóbbnak

kell lennie. Ilyen tudású embernél megbukni nem szégyen". Ezt nevezi többek között León Festinger az 50-es évek legnagyobb hatású szociálpszichológusa kognitív-disszonancia redukciónak. És tényleg, sokszor előfordul, hogy nagyobb becsben részesítjük azokat az embereket, akik miatt szenvednünk kell, mint azokat, akiken akadály nélkül keresztül gyalogolhatunk.

Egy-egy szociometriai választás értelmezése tehát gondos mérlegelést igényel, főleg a választás motivációjával kell tisztában lennünk.

A társas-vonzalmi kapcsolatok típusai, valamint a jellegzetes csoporton belüli kommunikációs alakzatok hasonlósága feltűnő. És valóban, a társas-vonzalmi kapcsolathálózat többnyire intenzív kommunikációs kapcsolatokra is enged következtetni. Az összefüggés azonban meglehetősen formális (túl azon, hogy igen magától értetődően hangzik), mivel mit sem mond a kommunikáció témájáról. Van ugyanis a kommunikációnak egy "kenőolaj" funkciója, teljesen idegen emberek is órákig el tudnak egymással beszélgetni (főleg, ha azonos társadalmi rétegből származnak) konvencionális, információt nélkülöző témákról. A társas-vonzalmi kapcsolatokkal párhuzamosan futó kommunikációs kapcsolatok nyilván nem ilyenek. Az itt folyó kommunikáció igen intenzív, a partnerek személyes érdeklődésébe vágó témák keringenek, az információáramlás folyamatos. Nem szabad azonban azt hinnünk, hogy pusztán a kommunikációs szint megjavítása ír a csoporton belül előforduló egyéb problémákra. Ezért olyan kényszeredettek a különböző ad hoc szervezett ismerkedési estek, barátinak hirdetett találkozók. A csoportépítés biztosabb módja a tevékenység felől vett kiindulás, és ha már van közös élményalap, biztosított a közös motiváció, akkor érdemes kísérletezni a kommunikációs szint javításával.

A CSOPORT NORMA- ÉS ÉRTÉKTEREMTŐ VILÁGA

Ha mondjuk valaki vitatkozni kezd velünk azon, hogy az üveg törékeny-e vagy sem, a vitát könnyen eldönthetjük. Kalapáccsal rávágunk az üvegre, és a gyakorlat megadja a feleletet. Mit teszünk azonban akkor, ha megnézvén egy Jancsó filmet, vitatkozni kezdünk azon, hogy a látott film jó volt-e vagy rossz?

Világunk egyre több olyan ingerrel szolgál számunkra, ahol a közvetlen tapasztalás révén mit sem érünk el, a bizonyosság, a véleményünk igazába vetett hit másoktól függ. A csoporthoz való tartozás egyik leglényegesebb következménye a másoktól kapott bizonyosság birtoklása,

melyért cserébe mi hasonlót nyújtunk. A csoporthoz való tartozás hatására a tagok a csoport tevékenységének tengelyében vagy ahhoz közel álló dolgok tekintetében egységesülni kezdenek. Az egységesülés mind a viselkedés, mind a gondolkodás, mind az érzelmi világ terén megragadható.

Muzafer Sherif, a török származású amerikai pszichológus végezte el a 30-as években azt az azóta sokszor megismételt kísérletet, mely gyönyörűen illusztrálja a csoport egységesítő hatását az egyénre — egy egyszerű észlelési feladat esetében. A feladat az volt, hogy egy elsötétített helyiségben látható fehér pontra kellett odafigyelni. Ilyen helyzetben jellegzetes illúzió keletkezik, mintha a pont mozogna. Mindenki egyéni módon látja a pont mozgásának irányát, nagyságát. Miután megfigyelték, hogy a kísérleti személyek külön-külön milyen mértékben esnek áldozatul ennek az illúziónak, csoporthelyzetben is megismételték a kísérletet. Most a kísérleti személyek egymás társaságában voltak, és mindegyik hallotta, ahogy a másik hangosan megbecsüli a fénypont elmozdulásának irányát és mozgását.

Több ismétlés után a kísérleti csoport tagjainak becslései egységesülni kezdtek, és végül egységes észlelési norma alakult ki: minden kísérleti személy azonos irányban, azonos távolságra "látta" elmozdulni a valójában nem mozgó fénypontot. Amikor a kísérleti személyek egy későbbi alkalommal külön-külön vettek részt a kísérletben, a korábban egységesült norma továbbra is érvényesült, egyéni eltérések már nem voltak.

Bármilyen művinek is tűnik ez a kísérleti helyzet, valójában modelljeként kívánkozik az élet bonyolultabb helyzeteiben megfigyelhető egységesülési tendenciáknak. A csoporthoz tartozás hatására megjelenő egységesült normák funkciója kettős: egyrészt növelik a csoportnak mint egésznek a hatékonyságát, másrészt a csoporttagoknak mint egyéneknek megkönnyítik a világ értelmezésének, észlelésének a feladatát.

A hatékonyság növekedése megfigyelhető például kommunikáció tekintetében is. Az összeszokott csoportok kommunikációs rendszere már magában véve elkülönülésre, fokozott belső hírcserére ad lehetőséget. (Egy amerikai nyelvész a nyelv kialakulását csoportlélektani szempontból magyarázza. Szerinte az eredetileg egyetemesen érthető nyelvrendszer azért váltotta fel a beszélt nyelvet, mert az egyes csoportok el akarták titkolni közleményeiket a többi csoport előtt. Persze nyilván nem kis-csoportokra kell elsősorban gondolnunk.) A kommunikáció közössége és egységesülése következtében nőhet a csoport tevékenységének hatékony-

sága is, fokozódhat a csoport társas-vonzalmi kapcsolatainak kölcsönössége.

A csoport tagjait érő eseményekre vonatkozó közös értelmezéseket jelentéseknek nevezzük, melyek összessége a csoport minden egyes tagjának sajátja. G. H. Mead századunk 20-as, 30-as éveiben ebből a közös jelentéskincsből kiindulva építette fel szociálpszichológiai elméletét.

A csoport normaképző funkciója természetesen nem minden csoportban érvényesül egyformán. Számos egyéb szociológiai és szociálpszichológiai tényező hat itt közre, de tény, hogy csak akkor beszélhetünk kialakult, erős csoportokról, ha egységesülés mutatkozik a csoporttagok között.

Az egységesülés hatásait a társadalmi össze hasonlítás jelenőségével mérhetjük. Társadalmi összehasonlításról akkor beszélünk, amikor az egyén a maga képességeit vagy véleményeit, mások képességeivel vagy véleményeivel hasonlítja össze. Az összehasonlításra azért van szükség, hogy az egyén értékelni tudja önmagát. A csoportba való tartozás jelentős mértékben megkönnyíti a társadalmi összehasonlítást, hiszen a csoport a maga normái révén eleve megszabja, hogy a tagok milyen pozíciókat foglalnak el képességeik tekintetében a csoporton belül, és egységesíti a véleményeket is. (Nincs szó persze a képességekről vagy a véleményekről általában, hanem csak a csoport tevékenysége szempontjából fontos képességekről és véleményekről.) Minél intenzívebben vállalt csoportvontartozásról van azonban szó, az egységesülés annál szélesebb körű.

A Jancsó film példájánál maradva, ha valaki egy adott csoport tagja, és a csoportnak már egységesült véleménye van ebben a kérdésben, mások véleményét a csoportvéleményhez fogja mérni. Saját véleményeként védelmezi ugyan azt, amit mond, de jó, ha tudjuk, hogy egy csoport véleménye van mögötte. Minél erősebb az illető csoport, annál biztosabb lesz az egyén a maga véleményében.

Önmagunkról alkotott képünket is csoportképződményként foghatjuk fel, hiszen azt, hogy mit érünk, mások visszajelzése útján tudjuk meg (sok-sok, rendszerint pozitív irányú torzítás útján). Általában minél kevésbé vagyunk bizonyosak önmagunkban (és valamilyen mértékű bizonytalanságra bizonyos területeken valamennyiünknek oka van), annál inkább rászorulunk mások, a sajátunknak tekintett csoport támogatására. Amit konformizmusnak neveznek, az lényegében a csoporttámogatás iránti szükséglet kifejeződése.

S. Asch nevéhez fűződik ennek a gondolatnak a kísérleti bizonyítása. Kísérleti személyeinek egyszerű észlelési feladatokat adott. Arról volt szó, hogy egy kártyán felmutatott három vonal közül kellett eldönteni, hogy melyik vonal hosszúsága felel meg egy negyedik vonal hosszúságának.

A csoportban nyolc egyén volt. Mindegyik tag nyilvánosan közölte ítéletét. Az egyik kísérleti személy egyszerre csak azon vette észre magát, hogy teljes ellentmondásba került a csoport összes többi tagjával. (A nyolcból hét személy ugyanis előzetesen megadott instrukciók alapján felelt.) A naiv kísérleti személy ebben a helyzetben a többség ítéletével került szembe olyan inger esetében, amikor kétségtelenül el lehetett dönteni a helyes választ. Mit tettek a kísérleti személyek ebben a helyzetben? Nagyobbik részük, 68 % független maradt.

A függetlenek három típusba voltak sorolhatók:

1. Magabiztos: energikusan szembeszállt a többség véleményével, és volt ereje küzdeni a konfliktussal úgy, hogy sosem engedett a maga igazából.

2. Individualista: o elvből ügyet sem vetett a többség véleményére, mert úgy véli, hogy "neki mindig igaza van".

3. Lelkiismeret furdalásos: számára a konfliktus jelentős, kételkedik ítélete helyességében, de nem enged.

Az engedékeny vagy konform kísérleti személyek típusai a következők voltak:

1. Viaszember: önbizalma annyira alacsony, hogy ténylegesen helyesnek látta a többség ítéletét.

2. Önmagában bizonytalan: nem bízott meg a maga ítéletében és ezért csatlakozott a többséghez.

3. Kisebrendűségi érzéstől gyötört: teljes tudatában annak, hogy mit tesz, megszavazta a többség álláspontját, mert nem tudta volna elviselni, hogy a csoport szemében fogyatékosnak mutatkozik.

Más kísérletekben nemcsak azt vizsgálták, hogy a többségi nyomás mi-ként hat észlelésbeli Ítéletekre, hanem azt is, hogy véleményekre mi-ként hat. Úgy találták, hogy a konformitás tendenciája igen erősen érvényesül az utóbbi esetben, amikor személyes tapasztalati támpont nincs.

Mindamellett helytelen volna valamiféle abszolút különbséget feltételezni az úgynevezett "konform" és "önálló" személyiség között. Feltehető ugyan, hogy léteznek egyéni sajátosságok ezen a téren is, de az önértékelés adott szintjét, az önbizalom meglétét vagy hiányát nem tekinthetjük veleszületett tényezők folyam anyának. Nagy szerepet játszhat itt a nevelés, a megelőző tapasztalatok. A személyiségtényezőnek tűnő konformitás egyik forrása lehet például az a nevelési rendszer, ahol kizárólag a siker-kudarccal mentén bírálják el az egyéneket egyes elszigetelt teljesítmények tekintetében. Ép, normális fejlettségű emberek esetében nem feltételezhetjük, hogy létezik univerzálisan képességihiányos egyén. A nevelés során tehát nagy súlyt kell fektetni arra, hogy ha valaki adott teljesítménydimenzióban kudarcot vall, akkor keressünk más teljesítménydimenziót, ahol sikereket arathat. (Ha nem a nevelő keresi meg ezeket az alkalmakat, az illető keres magának úgyszólván.)

Számos társadalomellenes tevékenység forrása az ilyen kárpótlást nyújtó alkalmak keresése, mely rendszerint nem magányos, hanem társas, csoportos keretek között zajlik. Ha bizonyos tekintetben önbizalomhiányos egyének csoportba szerveződnek, az eredmény nagyon is fejlett önbizalom lehet — éppen a csoport normaszervező funkciójára.

Amikor helyesről és helytelenről beszélünk, akkor nemcsak arra utalunk, hogy a csoport kitermeli azokat a normákat, amelyek mentén minősíteni lehet az egyéneket, hanem egyúttal arra is gondolunk, ami ezeknek a normáknak a mélyén lappang. A csoport értékteremtő funkciójára gondolunk. A világhoz való viszonyunkat nagy mértékben meghatározza, hogy mit tartunk jónak és mit tartunk rossznak. A jó és a rossz dolgokkal kapcsolatos előfeltevések rendszerét nevezzük értékrendszernek. Sok útja és módja van annak, hogy értékekre tegyünk szert, hiszen a társadalomba való belenövés során, a családban, az iskolában, a velünk egykorúak csoportjaiban, majd később a baráti csoportokban végső soron értékeket sajátítunk el.

Az értékelés sajátítás folyamatát itt nem érintjük, de az nyilvánvaló, hogy a magunkkal hozott értékek egy része aktuálisan már nem érvényes, új körülmények merülnek fel, melyekkel kapcsolatban új értékekre van szükség. Ezekben az esetekben a csoportot tartozás szerepe óriási. Az egyes csoportok értékei a csoportok tevékenységének függvényében különbözhetnek. Általában a csoport értékeinek természete dönti el, hogy mit tartunk társadalmilag fontos, hasznos funkciót betöltő csoportnak, közösségnek, és mit káros, destruktív emberi együttesnek. Az értékek skálája széles, miként a csoportoké is az. Fekete-fehér skatulyázással semmire sem megyünk. Társadalmunk mai fejlettség-

gi foka mellett számolnunk kell azzal a ténnyel, hogy a különböző (formális és informális) kis- és nagycsoportok léte egyúttal társadalmilag is indokolt, ami az egyes csoportok érdekeinek ellentétességével is magyarázható. Ez igen sok áttétellel jelentkezik a szociálpszichológiai mezőben, de mindenképpen óvatosságra int a csoportok értékeinek minősítésekor.

Különösen óvatosan kell eljárunk a deviáns, a társadalmilag elfogadott normáktól (és értékektől) eltérő csoportok esetében. Nem a rablógyilkos bandák védelmében mondjuk, de sokszor előfordul, hogy egy formális vagy informális, nagy- vagy kiscsoport a maga értékeit a kizárólagosság igényével hangoztatja, és ezáltal másokban a deviancia, a büntudat, a kisebbség érzését kelti. Volt idő, amikor a fiatalok ruhaviselete főleg politikai aggodalmakat keltett (ez egy-egy munkahelyen, iskolában konkrét csoportfolyamatokban is megnyilvánult), de ma is megnyilvánul számos csoporttal szemben a türelmetlenség. Ez azonban már a csoportközi viszonyok területére vezet át, melyre az adott keretek között nem foglalkozhatunk.

Ami a csoporton belüli devianciát illeti, a csoportok éppen az egységesülési tendencia veszélyeztetése folytán, rendkívül hevesen reagálnak erre. Kísérletileg előidézett helyzetekben azt tapasztalták, hogy a normasértő viselkedés a csoporton belül interakciót és kommunikációt eredményez a normasértő egyén irányában. A folyamat azonban — amennyiben a deviáns makacs — egy bizonyos ponton megszakad, és a deviáns kikerül a csoportból. Többnyire persze itt nem pusztán individuális problémáról van szó, hanem egyéb, a deviáns tag és a csoport egészét érintő problémákról (pl. a deviáns tag nem tartja elég vonzóknak a csoportot, elégedetlen, mert a csoporttagságért viselt hátrányok nincsenek összhangban az előnyökkel).

Az érték-probléma kapcsán jól szemléltethetjük a csoportlét különböző dimenzióinak az egymásra utaltságát. A társas-vonzalmi hálózat sztráfigurája a csoport értékeinek legfőbb hordozója, vonzereje innen adódik. A csoport értékeinek természetét viszont tevékenységi bázis szabja meg. Sherif nevéhez fűződik ennek a tételnek a gyakorlati bizonyítása. Különböző társadalomellenes, tehát a lakosság, a hatóság szempontjából deviánsnak minősülő csoportok átnevelése volt a probléma. Az ilyen csoportokban rendszerint igen befolyásos, a többség bizalmát élvező személyek találhatók, kik a különböző betörésekben, rablótámadásokban irányító szerepet is töltenek be. "Szakértelmük" folytán ezek a személyek igen népszerűek a csoportban. Nyilvánvaló, hogy ezeknek a személyeknek a befolyását valamiképpen meg kell szüntetni. A legegyszerűbb meg-

oldás persze az eltávolítás, de ez nem lenne biztosíték arra, hogy a csoport nem tudna-e kitermelni még egy hasonló figurát.

Sherif ehelyett a javarészt fiatalokból álló, magyar műszóval élve, galerik átnevelésére egy teljesen más módszert tanácsolt. Kórsárlabdatornát indítványozott indítani közöttük, ahol a győztesek vonzó díjakat kapnak. Javaslatát megvalósították, és az eredmények arról tanúskodtak, hogy az ötlet bevált. Nem arról volt szó, hogy a galerik egyik napról a másikra megszelídültek volna, de annak arányában, hogy a játék- és a versenyszellem egyre fontosabb szerepet kezdett közöttük betölteni, az átalakult tevékenység-struktúra az értékek átalakulását is magával hozta. Nem a betörői szakértelem vagy a vak agresszivitás számított már többé első számú csoportértékeknek, hanem a gyors helyzetfelismerés, a jó labdaérzék. Ennek következtében a korábban népszerű személyek csillaga lehangyatlott a csoportokban, és azok lettek az új sztárok, akik birtokában voltak az újonnan létesült csoportértékeknek.

VEZETÉS

Az utóbbi példa egyúttal egy újabb csoportdimenziót, a vezetést is bevonja a tárgyalt csoportjelenségek körébe. Mielőtt a vezetést mint csoportjelenséget értelmeznénk, időzzünk el egy pillanatra a vezető személyének problémájánál. Az első világháború idején nagy divatja lévén a tesztvizsgálatoknak, mindent elkövettek, hogy a jó vezetőt mint személyiséget tudják jellemezni, és megadott jegyek alapján azután adott populációból eleve vezető személyiségeket tudjanak kiválasztani.

Az eredmények kiábrándítóak voltak. Hiába születtek az újabb és újabb tulajdonságlisták, hiába finomodtak a mérőmódszerek, a tesztek segítségével kiválasztott vezetők semmivel sem voltak jobbak, mint azok, akik semmiféle pszichológiai szűrőn nem mentek keresztül előzetesen.

A második világháború tiszti tanfolyamairól kikerült amerikai tisztokről megállapították, hogy a különböző vezetői teszteken elért eredményeik és a frontokon történő bevalásuk között alig van összefüggés. (Jól előrejelezték a tesztek viszont a tanfolyamon később kapott osztályzatot.) Egy-két hetes fronttapasztalat azonban már elegendő volt, hogy a harcoló katonák maguk megállapítsák, hogy ki a jó tiszt (azaz vezető). A front annyiban speciális helyzet, hogy az eredménytelenség elég világosan észlelhető (aki kudarcot vall az meghal, megsebesül, illetve fogságba esik).

Ha mindenáron vezetői tulajdonságokat akarunk emlegetni, akkor kénytelenek vagyunk megelégedni a következő (üres) általánosságokkal:

1. Rátermettség: az a képesség, melynek révén az egyén képes eredményesen részt venni a csoport életében.
2. Önbizalom: ez mint láttuk, egyáltalán nem "tulajdonság", hanem bizonyos körülményekre adott (és rögzült) reakció.
3. Alkalmazkodás: a csoport szabályainak és szokásainak elfogadása.

A vezetőt valószínűleg képtelenség önmagában, kiszakítva a csoportból vizsgálni, és még kilátástalanabb "vezetői tulajdonságokat", valamint azok "mérésére" szolgáló eszközöket konstruálni. Hofstatter, nyugat-német pszichológus szerint a legtanácsosabb módszer a vezetőt ott vizsgálni, ahová tartozik, a vezetettek körében. Ez a tanács arra a megfigyelésre támaszkodik, hogyha öt-hat ember valamilyen kérdésről elkezd vitatkozni, vagy valamilyen közös akcióba kezd, óhatatlanul kialakít egy vezetői szerepet, mely betöltőjét is megtalálja. Ezt nevezük spontán módon felmerülő vezetői szerepnek. Kiscsoportok vezetési problémáinak megoldására a módszer nálunk is ajánlatosnak látszik. Nyilvánvaló, hogy nagyobb szervezett egységek, formális csoportok vezetése így nem oldható meg. De ott is számolni kell e vezető pszichológiai törvényességével, vagyis azzal, hogy a csoport értékeinek bizonyos mértékben letéteményese legyen.

A vezető és a vezetettek kölcsönhatása képezi a vezetés lélektanának kulcsát. Nem mindegy azonban, hogy ez a kölcsönhatás milyen "társas klímában", milyen vezetési stílus szerint megy végbe. A vezetési stílus fogalma Kurt Lewintől származik. Lewin a fasizmus rettenetével az idegeiben hajózott át Amerikába. Az alaklélektanból leágazó sajátos, dinamikus pszichológia felfogása itt érett szociálpszichológiává. A náci Németországból Amerikába érkeve nem meglepő, hogy Amerika polgári liberális demokráciája lenyűgözte. Úgy vélte, hogy a németországi viszonyok szociálpszichológiai szempontból nézve, elsősorban a tekintélyen alapuló vezetési stílussal jellemezhetők. Ezzel szemben az amerikai viszonyokban a demokratikus vezetési stílust látta érvényesülni. Harmadik vezetési stílusként pedig az anarchikus módszert vette fel (mely szintén nem volt társadalmi-történelmi előzmények nélkül).

A Lewin által felvett vezetési stílusok társadalmi-történelmi viszonyok szociálpszichológiai absztrakciói, és mint ilyenekből hiányzik már mind a társadalmi szempont. Ez azonban nem tekinthető fogyatékoság-

nak, ameddig nem akarjuk illetéktelenül túláltalánosítani a lewini szempontok alapján nyert szociálpszichológiai eredményeket. A kicscsoport és a kisebb közösségek esetében feltétlenül haszonnal érvényesíthetők a vezetési stílussal kapcsolatos kísérletek tanulságai.

A kísérleteket szabadidő-klubok résztvevőivel folytatták le, akik mit sem tudva arról, hogy kísérleteznek velük, három csoportba osztva folytatták tevékenységüket (játék, szórakozás).

Az első csoportban tekintélyelvű vezetés volt (a vezető személye mindegyik csoportban azonos volt, hogy a személyi sajátosságokkal összefüggő tényezők hatása semleges legyen). A tekintélyelvű vezetés követelményei a következők (szociálpszichológiai szempontból):

1. Minden fő irányelvet a vezető határoz meg, a csoport nem szólhat bele a vezető döntéseibe. (Parancsolás.)
2. A tevékenység későbbi menete mindig bizonytalan, mert a vezető visszatartja az egészre vonatkozó információkat.
3. A vezető rendszertelenül utasít és jelöl ki személyeket egyes feladatok elvégzésére.
4. A vezető önkényesen büntet és dicsér.

A második csoportban demokratikus vezetés volt. A demokratikus vezetési stílus a következő jegyekben nyilvánul:

1. Minden közérdekű kérdésben vita után a csoport dönt, a vezető csak kezdeményez, és kezdeményezéséhez támogatókat szerez, "közvéleményt" teremt.
2. A tevékenység egésze, a perspektíva vita folyamán alakul ki. A csoportcélhoz vezető fő lépések világosak. Ha a vezető tanácsára van szükség, a vezető mindig alternatívát állít fel, melyen belül választani lehet.
3. A csoport tagjai szabadon választják meg, hogy az egyes feladatokon kikkel akarnak dolgozni, a munkát a csoport osztja fel.
4. A vezető dicséretei és bírálati "objektivitásra" törekednek, figyelembe véve a csoport véleményét is.

A harmadik csoportban a vezető mindent ráhagyott a csoporttagokra. Ezt az anarchiára építő vezetési stílust a következő jegyek jellemzik:

1. A csoportban az egyének egyedül, illetve csoportosan dönthettek bármiben, a vezető minimális mértékben vesz csak részt ebben.

2. A vezető ellátja a csoportot a tevékenység végzéséhez szükséges anyagokkal és közli, hogy ha kérdezik, hajlandó válaszolni. A vitát ráhagyja a csoportra.

3. A vezető egyáltalán nem törődik a szervezéssel.

4. A vezető nem avatkozik be a munkafolyamatba, nem tesz kísérletet értékelésre. Nem dicsér, nem bírál.

10 éves fiúk tartoztak az öttágú csoportokba. A kísérlet résztvevői a társas vonzalmi hálózatban elfoglalt hely típusa, intelligencia, testi fejlettség, személyes tulajdonságok illetve szülei társadalmi-gazdasági helyzete tekintetében azonos kategóriába tartoztak. A csoportok viselkedésében létrejött különbségek tehát egyes-egyedül a különböző vezetési stílusnak voltak tulajdoníthatók (hiszen a vezető személye is azonos volt). Természetesen háromnál jóval több kísérleti csoport volt (ez az eredmények szignifikanciájának* megállapításához kellett).

Legkevesebbet az anarchikus vezetési stílus alatt dolgoztak a fiúk. (33 % konstruktív munka az összes rendelkezésre álló idő százalékában.) Rossz volt a végzett munka minősége is. A fiúk érdeklődése minimális volt, többnyire játszottak, beszélgettek egymással. A dologtalanság könnyen vezetett játékos agresszióra. Egészében véve nem érezték magukat jól a fiúk ebben a csoportban.

A demokratikus vezetési stílus körülményei között a munkavégzés a teljes rendelkezésre álló idő 50 %-át tette ki. Igen erős volt a munka iránti érdeklődés, ami abban is megmutatkozott, hogy a fiúk akkor is nyugodtan dolgoztak tovább, amikor a vezető elhagyta a helyiséget. Nagyfokú kreativitás és eredetiség jellemezte a demokratikus körülmények között végzett tevékenységet.

A demokratikusan vezetett csoportokban a résztvevők kevésbé gyakran használták az "én" személyes névmást. Nagyobb fokú volt a csoporttal való törődés ("mi", "miénk"). A csoport társas-vonzalmi szerekezeté kiegyensúlyozottabb volt a többi csoporthoz képest. Nagyobb volt a készség a csoporttulajdon kiemelésére is.

A tekintélyelvű csoportokban a munkavégzés kimagaslott (74 % az összes rendelkezésre álló idő százalékában.) Ezért az eredményért

* Szignifikancián azt értjük, hogy az illető eredmény nem a véletlen műve, hanem valamilyen törvényszerűséget tükröz.

azonban drágán kellett megfizetni. Mindenekelőtt az agresszív légkörrel. Hatalmaskodás, szitkozódás, hencegés, rombolás, bűnbakállítás kísérte a megnövekedett munkateljesítményt. Mindez azzal függ össze, hogy a tekintélyelvű vezetés óhatatlanul meghíúsítja egy sereg szükséglet kielégítését, szabályokat és korlátokat állít az egyén elé, aki agresszív viselkedéssel vezeti le a benne felhalmozódott feszültségeket. Mindamellett a tekintélyelvű vezetés bizonyos szükségleteket azért kielégít. Kielégülést jelenthet a passzivitás, az, hogy a csoporttagok azonosíthatják magukat (irreális szinten) egy erős, talán az apa mintájára elképzelt hatalmas vezetővel.

Csalóka a munkateljesítmény növekedése azért is, mert nem tükröz valódi érdeklődést. Amint a vezető kiment a szobából, az autokratikusan vezetett csoportokban visszaesett a teljesítmény (74 %-ról 29 %-ra).

Az egyes csoportok nem egyformán reagáltak a tekintélyelvű vezetési stílusra. Voltak behódoló csoportok (itt nyilván az említett regresszív szükségletek domináltak), és voltak ellenszegülő csoportok (itt a frusztrációs élmény* hevesebb agressziót eredményezett). Általános megfigyelés volt, hogy a tekintélyelvű csoportokban nivellálódtak az egyének közötti különbségek. Általános nyomottság uralkodott, a fiúk természetes életkedve eltompult.

Mint mondtuk, a csoportlélektan vezetésfelfogása a vezetettekre fordított figyelemben gyökerezik. Mérei Ferenc végezte hazánkban a felszabadulást követő esztendőben a szociálpszichológia egyik alapkísérleteként emlegetett vizsgálatot, mely ezt a figyelmet tökéletesen beigazolja. Két megfigyelő jegyzőkönyvezte több tucat 4-11 éves korú gyermek viselkedését egy óvodában két héten keresztül naponta egy órán át. Ezeknek az adatoknak az alapján 12 csoportot állítottak össze (egy-egy csoportban 3-6 gyermek volt). A csoportokat igyekeztek ugyanúgy homogenizálni nem, életkor, vérmérséklet stb. alapján, mint azt az előbbi kísérletben is láttuk.

Az így kialakított csoport ezután naponta egy óráig együtt játszhatott. Pár nap múlva a csoportokban kialakultak azok a csoportélettel kapcsolatos

* Frusztrációs élménynek nevezzük valamely kitűzött, de el nem ért cél következtében előadódó lelkiállapotot, amelyet az egyén kudarcként, meghíúsulásként él át.

latos dimenziók, melyeket az eddigiek során áttekinthettünk. Rögzült az ülésrend, kialakultak a játszási szokások, normák születtek. Sajátos csoportzsargon jelent meg, ez a csoporton belüli kommunikációt javította.

Miután a csoportok ily módon stabilizálódtak, mindegyik csoportban megjelent egy új tag, aki a csoport tagjainál idősebb volt. Az új tagok a kezdeti megfigyelési szituációban különösen energikusnak, magabiztosnak, öntudatosnak mutatkoztak. A kérdés az volt, hogy ez a nyilvánvalóan vezetésre termett új tag milyen pozícióra fog szert tenni a csoportban.

Első reakciója az volt, hogy a csoportot a maga akaratának megfelelően akarta irányítani. Ez megtört a csoport egyértelmű ellenállásán. A kísérlet eredményei azt mutatták, hogy a vezetői ambíciókat tápláló gyermek interakciós és kommunikációs képesség tekintetében a csoport bármely tagját felülmúlja ugyan, de a csoporttal, mint egészszel szemben ő a gyengébb fél. Az újonnan bekerült vezető és a csoport viszonya a következő típusok szerint alakult:

1. A vezető elvesztette társas hatékonyságát, és beleolvadt a csoportba (ez ritkán fordult elő).

2. A vezető követte a csoport hagyományait, szokásait, tehát a csoport által teremtett normákhoz viszonyítva gyengének bizonyult, de a normák alapján eredményesen utasította a gyermekeket, tehát hozzájuk képest erős volt.

3. A vezető alkalmazkodott a csoportnormákhoz, de a felvett normákat új módon kombinálta egymással. Kerülő úton érvényesítette akaratát.

4. A vezető alkalmazkodott a csoport tagjaihoz, de eközben kisa-játította a csoport tulajdonában lévő játéktárgyakat, melyeket ezután már ő osztott ki a csoport tagjainak (különbösen mindegyik gyermek ugyanazt a játékot kapta, mely korábban az ő "tulajdona" volt. Lényegileg tehát semmi sem változott).

5. A vezető elsöpörte a csoport hagyományait, normáit, szokásait, és újakat teremtett helyükre. (Ez mindössze egyetlen esetben történt így.)

A CSOPORT ÖSSZETARTÁSA

A csoportok összetartása valamiképpen az eddig tárgyalt csoport-dimenziók együttesének függvénye. A tevékenység által szabályozott interakci-

ős rendszer, a kommunikációs rendszer, a társas-vonzalmi kapcsolatok rendszere, a norma- és értékstruktúra, valamint a vezetés a tagokra a csoportélmény bélyegét nyomja, melynek egyik jellemzője az úgynevezett "mi-tudat". A "mi-tudat" a saját csoport élményének pszichológiai jegye, mely a személyes "én" fölébe helyezi a csoport, a többiek jelentőségét. Pontosabban írjuk le ezt a folyamatot, ha nem "förlébehelyezésről" beszélünk, hanem a személyes "én" határainak kibővüléséről. A társas kiscsoport jellemzője, hogy tagjait nem hagyja közömbösen az, ami a többiekkel történik, miként senkit sem hagy közömbösen az, hogy vele történik valami. Az empátia, a mások helyzetébe való őszinte bele helyezkedés képessége vált igen intenzívra az összetartozó csoportokban.

A "mi-tudat" és közvetve a csoportösszetartás (csoportkohézió) erősségéről empirikusan úgy tudunk meggyőződni, hogy a csoporttagok viselkedését figyeljük. Miként a személyközi kapcsolatok erősségét is úgy mérhetjük, hogy milyen mértékben képesek más vonzó alternatívák csábítását ellensúlyozni, ugyanúgy a csoportösszetartás erejét is az "átcsábítás"-sal szemben mutatott ellenállással mérjük.

Szem előtt kell tartanunk az értékek összetettségének problémáját. Igen ritka az a csoport, mely csak egyetlen szempontból lenne értékes és vonzó a csoport tagjainak szemében. Világos, hogy minél több szempontból vonzó egy csoport, annál nehezebben szánja el magát valaki a csoportváltoztatásra vagy a kilépésre. Többnyire olyan csoportoknak vagyunk tagjai, ahol a bennmaradás a vonzások és a taszítások dinamikusan felfogott arányától függ. Nem sokat jelent tehát az a kézikönyvekben olvasható csoportlélektani "igazság", hogy a csoportösszetartást a csoport vonzerején mérhetjük le, ha nem tudjuk, hogy pontosan milyen értékek folytán tűnik egy csoport vonzónak vagy taszítónak.

A csoportot mint egészet is alávethetjük empirikus ellenőrzésnek a csoportösszetartás mértéke szempontjából. A társas-vonzalmi kapcsolatrendszerre gondolunk. Emii tettük, hogy minél több kölcsönös rokonszenv! kapcsolat van egy csoporton belül, annál harmonikusabb, egységesebb, összetartóbb csoportról van szó. Az előbb kifejtett vonzás-konció alapján ez logikus, hiszen egy-egy jó személyközi kapcsolat igen fontos szempont lehet a csoportban való maradás mellett (elképzelhető összetartó csoportok rossz személyközi kapcsolatrendszer mellett is, ezek az esetek azonban ritkák és semmiképpen sem tarthatók ideálisnak).

Többféle matematikai lehetőség áll rendelkezésünkre a csoportösszetartás mértékének megállapítására. Ezek közül kettőt említünk:

Kölcsönösségi index. Ez azt fejezi ki, hogy a csoporttagok hány százaléka rendelkezik kölcsönös kapcsolattal. Ritkán elérhető optimum a 100 %, mely azt bizonyítja, hogy mindenkit fűz valakihez a csoportban legalább egy kölcsönös kapcsolat (tartozik hozzá valaki, és ő is tartozik valakihez). Az átlagérték 85-90 % körül van. 75 % alatt a csoport szétesésére lehet következtetni, 55 % alatt pedig már nem beszélhetünk csoportról.

Kohéziós index. Ez azt fejezi ki, hogy a csoportban elméletileg lehetséges kölcsönösségi kapcsolatoknak hány százaléka realizálódott. A csoportban lehetséges kapcsolatok számát a következő képlet segítségével számíthatjuk ki:

$$\frac{n(n-1)}{2}$$

A képletben az n a csoport tagjainak számát jelöli. A kohéziós indexet úgy kapjuk meg, ha kiszámítjuk, hogy a megvalósult kölcsönös kapcsolatok hány százalékát teszik ki az elméletileg lehetséges 100 %-nak.

A kohéziós index átlagértéke 10-13. Ha 15 fölé emelkedik, már magas fokú csoportösszetartásról beszélhetünk. Ha 10 alá süllyed, a csoport szétesőfélben van.

CSOPORTEFFEKTUSOK

Véget nem érő viták folytak a csoportlélektanban arról, hogy az egyéni teljesítmény vagy a csoportteljesítmény ér-e többet. Kimondva kimondatlanul ezekben a vitákban' a csoportot lebecsülő, illetve a csoportot felmagasztaló nézetek viaskodtak egymással. Az eddigiek alapján már beláthatjuk, hogy a kérdésfeltevés önmagában hibás: hiszen a csoport se nem jobb, se nem rosszabb, hanem egyszerűen csak más minőséget képvisel, mint az egyén.

Ennek a másságnak van egy statisztikai alapja is, mely az úgynevezett "álcsoporteffektusra" ad magyarázatot. Arról van szó, hogy ha valamilyen becslési feladatban egyének egymástól függetlenül kell hogy becsléseket tegyenek, külön-külön sosem fognak olyan tökéletes becslést tenni, mint becsléseik átlagában. 1931 májusában a bécsi rádióban 9 be-

mondó (életkoruk 12 és 58 év körül volt) egymás után felolvasott egy azonos szöveget. A rádió hallgatóságát felkérték, hogy a nagyjából két és fél percig tartó beszédpróba alapján határozzák meg a bemondók életkorát. 2700-an küldték be becslésüket. Kiderült, hogy a hallgatók minden egyes bemondónak csaknem pontosan eltalálták az életkorát. Ez nem azt jelenti, hogy sok volt a helyes becslés, hanem azt, hogy a hallgatók becsléseiben elkövetett torzítások kiegyenlítették egymást. Ebből az a demokratikusnak tűnő következtetés vonható le, hogy az egyének csoportjai törvényszerűen csalhatatlanabb Ítéleteket tudnak hozni, mint az egyének külön-külön, hiszen az egyének által elkövetett hibák a csoportítéletben összegeződve kioltják egymást. Arisztotelész is ezen a véleményen volt: "Éppen ezért a sokaság pontosabban ítéli meg a zenei és költői műveket, mint az egyedi emberek, nevezetesen az egyik az egészből ezt a részt és mindannyian együtt pedig az egészet".

Sajnos azt kell mondanunk, hogy Arisztotelész egy zseniálisan felismert elvet vitt túlzásba. Hiszen a kölcsönös hibakiegyenlítés csak akkor áll elő, ha az ítélkező egyének között nincsenek olyanok, akik semmit sem tudnak az ítélet tárgyáról, modern kifejezéssel élve nincs kompetenciájuk. Az arisztotelészi felismerés tehát csak kompetens egyének sokaságában történő Ítélezés esetén állja meg a helyét.

A társadalmi összehasonlítás folyamatának tárgyalásakor már érintettük azt a kérdést, hogy világunk számos tekintetben nem teszi lehetővé, hogy mindenki mindenben kompetens legyen, így a csoportfőlény sok esetben statisztikai alapokon nyugvó társadalmi utópia marad csupán. Különösen élesen jelentkezik ez éppen a "zenei és költői művek" terén, ahol modern művek esetén az aktuális közönség kompetenciája hiányzik, és ez magyarázza sok korszakos zseni kisémmizettségét, értetlenségbe fulladt halálát, majd "feltámadását".

Hasonló a helyzet a tudományban is, ahol az újításokat sok esetben nem az önzés vagy a butaság, hanem a kompetencia-hiányos többség elmarasztaló ítélete gáncsolja el. A sok kínálkozó példa közül csak egyet idézünk, a neandervölgyi ember csontmaradványainak felfedezését, melyet a "szaktekintélyek" sora évtizedekig nem ismert el, egy napóleoni háborúból visszamaradt csontváznak nézve a több százezeréves leletet.

Ha most eltekintünk a kompetencia-problémától, és csak formálisan vizsgáljuk a tényleges csoporteffektusok problémáját, a következőket állapíthatjuk meg: a csoport tagjainak véleménye a csoporthelyzetben sajátos torzuláson megy keresztül. Két egyaránt valószínű tendenciát ismerünk:

a vélemények polarizációjáról akkor beszélünk, ha a csoport tagjainak véleménye csoporthelyzetben szélsőségesebb lesz, mint a vélemények pusztá átlaga. Egyesek a véleményeknek ezt a szélső irányba történő kilengését azzal magyarázzák, hogy az egyének csoporthelyzetben elvesztik fékjeiket, és szívesebben kockáztatnak, felelőtlenebbül viselkednek.

A másik tendencia a vélemények középirányban történő eltolódására utal, vagyis itt a csoport mérséklő tényezőként lép fel. Mindkét tendencia beleillik a csoportnak már említett egységesítő mechanizmusába, de sem a polarizáció, sem a mérséklődés okainak megítélésében nem egységes a tudomány, és végképp bizonytalan abban, hogy mitől függ az egyik, illetve a másik tendencia bekövetkezése. Valószínű, hogy formális síkon ezt nem is lehet eldönteni.

Beszélnünk kell még a csoportdöntésről mint sajátos csoporteffektusról, mely messzemenően érinti a csoport tagjainak viselkedését. A meggyőző közléssel kapcsolatosan már említettük, hogy Kürt Lewin milyen nagyfokú hatékonysággal alkalmazta a csoportdöntést mint az egyéni attitűdök megváltoztatásának módját. Ez a vizsgálat számos csoportdinamikai kísérlet kiindulópontjának vetette meg az alapját. Az is kiderült azonban, hogy az egyéni döntésre gyakorolt csoporthatás nem feltétlenül demokratikus érték önmagában. Meg állapították (s ez elvileg értékmentes eredmény), hogy csoporthelyzetben megnő az egyének kockázattvállalási hajlandósága. Ha olyan kérdések kapcsán kérjük az emberek véleményét, melyek kapcsán meg kell ítélniük azt, hogy milyen alternatívát ajánlanának valakinek, aki a kérdésben tanács-talan, akkor az egyének sokkal óvatosabbak egyedül, mint akkor, amikor csoportdöntés kapcsán jutnak elhatározásra az ajánlandó alternatíva tekintetében. Két ilyen dilemmát ismertetünk, melyekben az imént említett jelenséget tapasztalták:

1. Egy villamosmérnök otthagynakja jelenlegi állását, mely szerevény, de megfelelő fizetést biztosít, vagy elfogadhat egy új állást, mely jóval több pénzt kínál, de hosszú távon nem biztos állás.

2. Egy komoly szívbetegségben szenvedő embernek komoly formában szakítania kell megszokott életmódjával, hacsak nem megy át egy kényes operáción, melynek révén teljesen meggyógyulhat, ám az operáció végzetes kimenetelű is lehet.

A fokozott kockázattvállalás, mely a csoportlét egyik jellegzetes hatása, talán lényegi módszertani elv lehetne a biztosítási ügyletek szervezésénél.

Az elv értelmében az embereket nem házról-házra járó biztosítási ügynökökkel kellene biztosításra rávenni, hanem a potenciális érdekelteket csoportokba kellene összehívni, s az így keletkezett hangulatot eredményesen lehetne felhasználni a biztosítások megkötésére.

A csoport döntéseiben azonban konzervatívabb is lehet, mint a tagok külön-külön. William Whyte a szervezetekről írott könyvében* például leírja, hogy a bizottságok és a team-ek alkalmazása a vállalati vezetőségekben és egyéb bizottságokban elkerülhetetlenül a merészség és a kockázatvállalás gátlásához vezet, és amikor választani kell a kockázatos illetve az óvatoskodó cselekvési módok között, akkor feltétlenül a konzervatív irányvonal kerekedik felül. Nyilvánvaló, hogy ebben az esetben az előbbi folyamat másik arcával van dolgunk, s hogy mikor melyik irány (a kockázatvállalás vagy az óvatosság) kerül felszínre, azt a konkrét körülmények döntenek el.

Egy neves amerikai szociálpszichológus, Irving Janis egyenesen a "csoportgondolkodás áldozatairól" beszél a fenő tendenciák kapcsán. Azt állítja ugyanis (amerikai kormánybizottságok dokumentumainak tanulmányozása alapján), hogy a csoportokban kialakuló egységesülési tendenciák hamis program-ideológiák megjelenéséhez vezetnek a csoportban, ami törvényszerűen kudarcra ítéli a csoport cselekvési irányvonalát. Ehhez hozzájárul a csoportban eluralkodó optimizmus, fellendült kockázatvállalási kedv és az egyéni felelősség diffúziója (feloldódása) a csoport személytelen egészének álarca alatt.

Ezt követően kialakul a kollektív önigazolás rendszere, mely a figyelemzavaró jelek lebecsülésében, a csoport Kasszandrának lehurrogásában jut kifejeződésre. Legsúlyosabb következmény (s erre a Watergate botrány szociálpszichológiai elemzései derítettek fényt), hogy kialakul a csoport saját, külön moralitásába vetett feltétlen hit, ami a "cél szentesíti az eszközt" logika szerint törvényszerűen viszi a csoportot az etikai ingoványra, ahol már elmosódnak, illetve érvényüket veszítik a szokásos és általános kötelező etikai normák és értékek. A csoport hangadó személyei sajátos "kapuórként" működnek, információkat visszatartanak, áthangolnak, úgy, ahogy azt a csoport hamis program-ideológiájának szükségletei aktuálisan megkövetelik.

* William H. Whyte, jr., *The organizational man*. Simon and Schuster, New York, 1956.

A csoportdöntés előnyei tehát, mint láttuk, nagy hátrányokat is jelenthetnek, s utóbbiak kiküszöbölésére csak akkor nyílik lehetőség, ha a csoport mint közösség szervezi meg magát (erről később részletebben esik majd szó).

TANULÓCSOPORTOK, INTENZÍV CSOPORTOK

A csoportlélektan egyik jellemzője, hogy tételeit szereti természettudományos köntösben előadni, nagyképűen állítja a hétköznapi tudás jól ismert igazságait, módszerei sterilek. Mindezzel szemben az amerikai pszichológiában már a negyvenes évek közepén fellépett egy ellenáramlat, mely az utóbbi öt-hat évben tetőzik igazán.

A tanulócsoporthoz eszméje 1946-ban keletkezett, amikor Connecticutban egyszer szemináriumot tartottak a csoportközi kapcsolatokról. A szemináriumot társadalomtudósok vezették. A vezetőség ülésére meghívták a szeminárium tagjait is, akik a vezetőségi ülés végén elmondták, hogy miként látták ezt a csoportot, milyennek látták az ülésezőket.

A tudósokat váratlanul érte az élmény, és elkezdtek azon töprengeni, hogy miként lehetne a szélesebb rétegek számára is elérhetővé tenni olyan szervezeti kereteket, amelyek hasonló típusú tanulásra adnak alkalmat.

Milyen tanulásról is van szó? Nyilvánvaló, hogy nem a mindennapi értelemben vett célirányos, megszabott terv szerint történő, egy tanár tekintélye által megtámogatott tanulási folyamatról. De az a tanulás-fogalom sem megfelelő, amely a gyermek spontán tanulásához hasonló.

A tanulócsoporthoz a tanulás jelentések megismerése. A jelentések bizonyos (személyes és csoportos) történésekhez fűződnek, amely történéseket önmagukban mindenki ismer, csak más összefüggésben. Egyszóval más jelentést tulajdonít neki, mint ami valójában megilletné. A tanulócsoporthoz szerzett tapasztalat teszi lehetővé, hogy a jelentéseknek ez a rejtett szerkezete feltáruljon a résztvevők számára.

Milyen események, történések "rejtett jelentéséről" lehet szó? Elsősorban személyesen átélhető történésekről, melyek vonatkozhatnak a személyre magára vagy a személyek más személyekkel fenntartott kapcsolatára, a kapcsolat termékeire. A hétköznapi élet percről-perce megszervezett rendjében, a társadalmi együttélés által megszabott személyek közötti szerepvizonylatokban valamiképpen elsikkad személyisé-

günk egy fontos tartománya. "Én"-ünk mintha elveszne és nem maradna meg más helyette csak a szerepek sorra egymás után lehámló rétege, melynek magja helyén űr tátong.

A tanulócsoporthoz ennek az űrnek a betöltésére hivatottak. Bár a módszer — a jelentéstanulás, az átértelmezés — a freudizmushoz hasonló, a folyamat maga gyökeresen különbözik a pszichoanalitikus kezelés módszerétől. Ott a kezelő személy és a kezelt személy kettősén kívül senki sincs jelen. Maga a folyamat kiszolgáltatja a kezelt személyt a kezelő személynek. És végül az értelmezett jelenségek új jelentése a tudattalanból a tudatosba való áttemelés során jön létre.

A tanulócsoporthoz nem feltétlenül erre a tudatosító mozzanatra kell gondolnunk. A tanulás során nem arról van szó, hogy "visszaszereznek" valamit, hanem szereznek egy új tapasztalatot, mellyel felvértezve azután visszamennek a társadalomba élni az életet.

Mi ez az új tapasztalat? A tanulócsoporthoz hívei szerint elsősorban önismeret és a társismeret. Mi ennek az alapja?

A tanulócsoporthoz nélkülözik a csoportlélektanból oly fontosnak tűnő tevékenységi alapot. A csoporttagok nem a csoportlélektani leírásokból ismert, automatizmusként ható módon, tárgyként élik át a csoportlét különböző dimenzióit, hanem — éppen mert tanulócsoporthozról van szó — lehetőség nyílik arra, hogy tudatosan figyelő a 1 anyává váljanak a csoporttanfolyamoknak. Az önismeret és a társismeret tehát a csoportismerettel jár együtt. Mindez a csoporttagok érzékenységének fokozódását vonja maga után, ezért is nevezik a tanulócsoporthoz angolul "sensitivity training groups"-nak.

Az érzékenység kiéleződése folytán a tagokban nő a kíváncsiság minden társas történést iránt, hiszen a csoportban semminek sincs "kint" a társadalomban megszokott szerkezete, jelentése, itt mindent a csoport tagjainak kell újratemetnie. Ez pedig érdeklődés, kíváncsiság nélkül nem megy. A szerepviszonyok tisztázatlansága folytán nem könnyű a személyek közötti választás. A tanulócsoporthoz meg lehet tanulni, hogy a személyek közötti választás jóval szélesebb körön is alapulhat, mint azt a társadalmilag nagyon is belénk programozott "szubjektív" elképzelések megengedik. A konvenciómentesség, a szerepvisszatevés szinte tökéletes hiánya, a kommunikációs fesztelenség, mind az érzékenység iskolázását szolgálja. A tanulócsoporthoz fokozza az egyén társra nyitottságát, de közben fokozza az egyén önmagára irányultságát is. A személyközi kapcsolatokba horgonyozza az egyént, és

eközben mind az "én"-re, mind a kapcsolatokban résztvevő személyekre irányuló figyelem és tudat is éleződik.

Hogyan zajlik le egy tanulócsoporthoz való találkozás? A tanulócsoporthoz vezetőket a csoport vezetője toborozza össze (a tanulócsoporthoz való részvétel rendszerint pénzbe kerül), és ezt követően rendszeres időközökben és mindig azonos helyen találkoznak egymással a csoporttagok. A csoport vezetőjének általában van egy helyettese is. Mindketten részt vesznek a csoport ülésein, de vezető szerepük nem a hagyományos módon (tehát nem a Lewin által leírt háromféle vezetési stílus valamelyike szerint) érvényesül. A vezetők egyrészt ugyanolyan tagok, mint a többi csoporttag, másrészt tevékenységük a folyamatok serkentése, könnyítése. Nem ők értelmezik (hiszen azt a pszichoanalízis során jobban meg lehet tenni), hanem oda akarják eljuttatni a csoportot, hogy a csoport tagjai maguk tudjanak értelmezni.

Az efféle csoportokban való részvétel eleinte heves ellenérzést vált ki a résztvevőkből, hiszen ilyen mérvű strukturálatlanságot rendszerint még nem volt alkalmuk megélni. Kezdetben 10-15 percig tartó fagyos csönd uralkodik, mely gátszakadásszerűen heves kommunikációra vált át. Itt van mindjárt az első élmény: ki hogyan élte át ezt a feszültséget.

Az egymást követő csoportüléseknek mind megvan a maguk jellegzetes dinamikája, és mire véget ér a csoport, bizonyos, hogy a tagok egy sajátos tapasztalattal lettek gazdagabbak.

Ami a dolog ideológiáját illeti, nyilvánvaló, hogy elsősorban az amerikai társadalom elidegenedtségével kapcsolatos jelenségről van szó. Az "akadémikus" szociálpszichológia inkább csak leírja a társadalmi együttélés mechanizmusaiban dirib-darabra tört egyén anatómiáját, de segíteni nem tud és nem is akar rajta. A pszichológiai kezeléshez folyamodó egyén pedig azt veszi észre, hogy bekerül egy társadalmi szervezet gépezetébe, mely nem annyira gyógyítja a betegeket, mint konstruálja őket. Betegszerepbe helyezve betegtudatot ad nekik, tekintélyelvűleg fellépő gyógyító félisteneket (a pszichológusokat és az orvosokat) szegez velük szembe stb.

Ezzel szemben a tanulócsoporthoz való részvétel kockázatmentes javulást ígér, melynek során a pszichológiai problémákkal vívódó egyén elsősorban önmagára illetve a hozzá hasonló csoportjára van utalva.

A 60-as években a "hagyományos" tanulócsoporthoz mellett újabb változatok is megjelentek. Ezekben a csoportokban a verbális kommunikáció

szerepének megőrzése mellett fokozott figyelmet fordítottak a nem verbális kommunikáció különböző formáira. A modern interakciókutatás alapján ismeretes, hogy az emberek között napról-napra lezajló történetekben milyen fontos szerepet játszik az úgynevezett "személyes tér", melyet szinte testünk meghosszabbításának tartunk, a "szemezés", az érintés, az öltözet megléte vagy hiánya (vagyis a meztelenség), az interakció fizikai közege (egészen más az interakció jellege például a vízben).

Ezt az újabb irányzatot "intenzívnek" is nevezhetjük. Az intenzitás egyik forrása az előbb említett nem verbális kommunikációs csatornák bekapcsolásából származó metakommunikációs hatások fokozott kiaknázása, a másik forrás pedig az együttlét ideje. Az idő igen fontos tényezője a csoportnak. A tanulócsoporthoz szétaprózott együttléte helyébe az intenzív módszer két-három napos összefűztséget jelent, melynek következtében a tanulócsoporthoz ismert folyamatok mélyebbé válnak, lefolyásuk katartikusabb, a személyiség számára revelálóbb lesz.

Sok a visszaélés az ilyen csoportok körül, és nem kedvez nekik a körülengő ideológia sem. Tagadhatatlan azonban, hogy valami új kezdődött velük a csoportlélektanban, amely bizonyára a hagyományosabb felfogást követő csoportlélektanra is kihat.

Legyen bár szó a régiebb vagy az újabb csoportlélektanról, látnunk kell, hogy alapjában véve társadalmi szükségletre rímel rá mindkettő, magán viselve születésének közege, mindenekelőtt az amerikai társadalom körülményeinek bélyegét. Ha bírálni akarjuk a csoportlélektant, elsősorban erre kell rámutatnunk, ez azonban nem jelentheti azt, hogy mindentől semmisnek vagy éppen hamis tudati jelenségnek tekintsük a társadalmi kiscsoportot és az abban lezajló történeteket. A szociálpszichológia a maga módján visszatükröz bizonyos társadalmi jelenségeket, és mint ilyen, óhatatlanul magával sodor ideológiai elemeket is. De erre nem szűkíthetjük le, hiszen ha ezt tennénk, a mi társadalmi körülményeink közepette semmit sem használhatnánk fel belőle. A feladat éppen abban áll, hogy különbséget tudjunk tenni az ideológiai motiváció és a "sui generis"* jelenségtartomány között, mely megváltozott társadalmi összefüggésben szükségképpen másként jelentkezik.

*Sui generis: (lat.) sajátos, különleges, egyedi

A KÖZÖSSÉG

A szocialista társadalomban minden bizonnyal a közösség kategóriája lehet a csoporttal kapcsolatos fogalmak gyűjtőmedencéje. Nem arról van szó, hogy a közösség valami gyökeresen más, mint a csoportlélektan által tárgyalt csoport. Ennyiben a csoportlélektan nélkülözhetetlen bevezetés a közösségek lélektanához is. Ami a közösséget megkülönböztetővé teszi, az ideológiai jelentése, értékírányultsága. A közösség egyúttal mindig cselekvés is, mégpedig társadalmilag progresszív, (hogy nagyot ne mondjunk) forradalmi cselekvés. A közösség elmélete közösségi gyakorlat is egyben, nem hagyományos akadémiai diszciplína tehát, amelynek a polgári csoportlélektan oly szívesen tekinti magát.

De a közösség nem spontán gyakorlat terméke, hanem tudatosan megtervezett és szervezett együttes. A tervezés és a szervezés elképzelhetetlen volna bizonyos előfeltevések, ismeretek, egyszóval pszichológiai tudás nélkül, mely tudományosnak tekinthető. Tudományos, mert a más társadalmi viszonyok között felhalmozott pszichológiai tudás kritikus ismeretén alapul, és tudományos, mert az adott társadalmi viszonyoknak megfelelő ismeretek felhalmozását (majd azok alkalmazását) tartja célnak.

Még egyszer hangsúlyozzuk a közösség értékírányult, változtató, jövőre orientált voltát. Makarenko a közösség vizsgálatokor joggal hangsúlyozza, hogy közösségnek csak azt a "szociális egységet" nevezhetjük, amely szocialista elvre épül. A szocialista elv a történelmi-társadalmi fejlődés eredményeként szükségszerűen jelent meg az emberiség történelmében. Az egyes egyén a maga haláltól behatárolt életében időről-időre perspektívatlanoknak vélheti életét, és a csoportban társadalomban, ahol él, pusztá környezetet láthat, melyre neki csak reagálni kell. A közösség feloldja ezt a pusztá reagálási kényszert, és egyszerre teszi tagját a tevékenység alanyává és tárgyává, így ad életének perspektívát.

Ez a perspektívaadás történelmileg mindig konkrét módon zajlik. A felszabadulás után következő két-három év máig fénylő közösségi példának egyike a NÉKOSZ-mozgalom. E mozgalom egyik hajdani vezetőjétől vesszük át közösségi-meghatározását:

"A közösség individuumok együttese, szerencsésen kombinált és demokratikus mechanizmus által társítva, amely képes belátásra, sőt magatartások megváltoztatására bírni az embereket. En-

nek az a feltétele, hogy tudatos, elfogadható cél, humánus áramkör fogja őket össze úgy, hogy lássák: egymásra már szükségünk van, egymás nélkül már nem érzik olyan jól magukat, mint egymással, barátság szálai szövik át együttesüket. Nem elvtelen vagy egyoldalú barátságok, hanem amelyek mindig beletorkollanak egy nagyobb kollektíva — osztály, nemzet — világába, a progresszív társadalmi cselekvésbe.”*

E meghatározásnál jobb csak jelen közösségi gyakorlatunk jobbulásával születhet.

*Kardos László Köznevelésben megjelent interjúja szavait idézi Sípos Zsuzsa a VKT kollégium című cikkében, Kultúra és Közösség, 1976/1, 87. p.

AZ ÉN

AZ "ÉN" FELÉPÍTÉSE

Könyvünk első két fejezetében az interakcióval, valamint a csoporttal kapcsolatos szociálpszichológiai alapfogalmakat, jelenségeket tekintettük át. Eközben hallgatólagosan mindvégig feltételeztük, hogy az olvasó a bemutatott vázlatba, miként a jó karmester a partitúrába, valamiként "belelátja" a hétköznapi élet igazi főszereplőjét, az "én"-t, akít a maga elvont létezésében a legnehezebb megközelítenünk. Hiszen embervoltunk leglényegének érezzük azt az egyedi és történetében megismételhetetlen eseménycsoportot, melyet ki-ki "én"-ként gondol el a maga vonatkozásában, s abból a feltevésből közelít a másikhoz, hogy az is hasonlóképpen gondolkodik önmagáról.

Hétköznapi megközelítésünkben azonban az én kialakulástörténete fordítottan jelentkezik: valamiként adottnak tételezzük föl énünket, monologizáló képességünket, és ebből eredeztetjük dialogizáló, azaz a másikkal kommunikációra és interakcióra alkalmat adó képességünket. Román Jakobson vetette föl azt az érdekes hipotézist, hogy a skizofréniában megbetegedett emberek betegsége lényegében véve a dialogizáló képesség elhalása a monologizáló képesség töretlen megmaradásával, korlátlan érvényre jutásával szemben. Hölderlin műveinek elemzése kapcsán jutott el erre a gondolatra, akinek, ha énje szólal meg elborult elmével írott lírai műveiben, a kifejezés pontos és lélekbe markoló:

"Csak jel vagyunk, s mögötte semmi,
kin nélkül vagyunk, s már-már elfeledtünk
beszélni is messzi idegenben."*

* Bernáth István fordítása

De drámai, vagyis dialógust alkalmazó művei már a semmibe hullanak.

Jakobson hipotézise bizonyításra szorul, de nagyszerűen talál bele az "én" jelenségkörébe, kiemelve annak két fő alkotóelemét- a magunk egyedi történetének megélésére való képességet és annak visszatükrözését mások által. Társadalomlélektani értelemben az "én" e két alkotóelem egymástól elválaszthatatlan egysége, s ha ez az egység megsérül, felborul, a következmény óhatatlanul az "én"-érzés zavarra lesz.

A szocializáció tárgyalásakor majd kifejtjük azt a történéssort, mely az "én"-érzés, "én"-tudat kibontakozásához vezet, itt csak azt bocsátjuk előre, hogy az "én"-ként elgondolt személyi azonosságtudat nem nélkülözheti a sajátos emberi, nemre specifikus genetikai program alapján kifejlődött idegrendszeri alapokat, majd az azokat aktiváló, módosító, további alakulásukban befolyásoló társas-társadalmi környezetet. S ami a kialakulástörténetét illeti, a dialóg feltétlenül megelőzi a monológot, de igazi identitásról (azonosságtudatról) csak a kettő egységében beszélhetünk.

Már említettük, hogy az ember megkülönböztetettsége mindenekelőtt meghatározatlanságából ered: magával hozott genetikai programja idegrendszere hallatlan fogékonyságát eredményezi, s ennek folytán az ember a maga természettől való különállását a hozzá hasonlókkal való szoros összetartozása folytán éri el.

Ha társadalmi oldalról közelítünk az "én"-hez, a vizsgálat hangsúlyait nyilván az emberi nem természettől való elszakadására, a munkatevékenységre, a termelésre kell tennünk, miként azt a marxista társadalomtudomány teszi. Ha az egyén oldaláról nézzük ezt a kérdést, akkor az emberi összetartozás és egymásrautaltság ténye kerül előtérbe, amennyiben ez az, ami az egyedüli útja, de egyben korlátja is az individuális "én"-érzés kialakulásának.

S itt feltétlenül figyelembe kell vennünk, hogy ami a természettől való függetlenedés oldaláról nézve az emberi nem fennmaradását és fejlődését lehetővé tevő új képességeket, mindenekelőtt a termelés, a kommunikáció és az interakció képességeinek megjelenését eredményezte, az a társadalomtól való függetlenedés, vagyis az "én" megjelenése oldaláról nézve súlyos konfliktusok, zavarok, küzdelmek Pandóra szelencéjét nyitotta fel.

Az "én", miként a könyvünkben tárgyalt többi szociálpszichológiai folyamat, történetileg kialakult, de kialakulását követően viszonylagos önállóságra tett szert jelenség. Számunkra persze, akik itt és most élünk, kevésbé érdekes, hogy miként vált el a történelem során fokról-fokra, a termelési módokként, társadalmi osztályonként eltérő mértékben az "én" a másiktól, a személyes kapcsolat a társadalmi viszonytól, jóllehet egy leendő történeti szociálpszichológiának ez a legizgalmasabb problémája. (Kitűnő bevezetést találhatunk ebben a témakörben két szovjet tudós könyvében. Az egyik Gurevics, A.J.: A középkori ember világképe című könyve, a másik Kon, I.Sz.: A barátság című esszéje.)*

Számunkra a saját életünk, saját "én"-ünk kérdései a legizgalmasabbak, s a jelzett konfliktusos, küzdelmes vonatkozások éppen a mi korunkban vetődnek fel a leghangsúlyosabban.

Az emberi "én" jelenségtanának tárgyalásakor tehát nem gondolhatjuk, hogy tértől és időtől függetlenül afféle "én-matematikát" nyújthatunk, mindössze fogódzókat kínálhatunk magunk és mások tökéletesebb megismerésére, a realiztikusabb életvezetésre.

Az egyéni létként adódó társadalmi létezés feszültségeit, konfliktusait mint tudományos problémát feltétlenül Freudnak köszönhetjük, aki — s ez a közhittel mélységesen ellenkezik — a felvilágosodás racionalizmusával nyúlt az emberi "én" problémájához. Feltárta, hogy a modern polgári társadalomban a civilizáció előrehaladásával korántsem arányosan alakult az emberi kapcsolatok "emberiesülése". A tárgyi-funkcionális viszonyok tökéletesedése csak lehetőséget, de nem megvalósulást adott az emberi személyiség összes képességeinek kiforrásra és beteljesítésére számára.

Freud koncepciója szerint az a mai szemmel nézve felettébb mindennapi és természetes dolog, hogy a társadalom egyénei önmagukat, mint a társadalomtól viszonylag független, saját egzisztenciával bíró lényeket gondolják el, egyszóval a modern "én"-tudattal rendelkező személyiség kialakulása hosszú és drámai eseményekkel terhes folyamat, melynek során az embernek a társadalmi életbe való önálló és fele-

*Gurevics, A.J.: A középkori ember világképe. Bp. Kossuth Kiadó, 1974.
Kon, I. Sz.: A barátság. Bp. Kossuth Kiadó, 1978.

lősségterhes részvétellel járó előnyökért cserébe súlyos áldozatokat is kell hoznia.

Az emberi "én", Freud plasztikus képe szerint, ló és lovas viszonyához hasonlítható, ahol a ló zabolázatlan energiáját és korlátozatlan mozgáskedvét a lovas kell hogy irányítsa, cél felé terelje. A kiindulás tehát az én energetikai tartaléka, mely a születés pillanatában és a felnövekvés esztendeiben korántsem áll készen arra, hogy a társadalomban élő egyént kizárólag a beilleszkedés szempontjainak megfelelően szolgálja. "Én"-ünknek ezt az energetikai tartalékát nevezte Freud ösztönén-nek, melyet ha nem zaboláznak meg, vakon tör az azonnali kielégülésre. Az ösztönén mozgató elve az örömev, mely szöges elentétben áll a valóságelvben megtestesülő társadalmi kívánalmakkal. A társadalmi értékek és normák a Freud által felettes én-nek nevezett képződményben csapódnak le.

A "civilizáció vasrácsa" (Babits) beépül az "én"-be, ott állván a sarat az ösztönén meg-megújuló váratlan és álcázott támadásaival szemben. Az ember "én"-je az örömev és a valóságelv birkózásából emelkedik elő, jóllehet a felnőttben ez a küzdelem már csak halvány visszfényében él.

A történet sor, melynek eredménye "én"-ünk, messzemenően egyedi, s egyediek azok a megoldások is, amelyek ló és lovasa kompromisszumát végül is kialakítják.

Az "én" és a másik, az "én" és a társadalom viszonyát nem érthetjük meg, ha csak a racionalitás oldaláról vizsgáljuk, tekintetbe kell vennünk azokat az irracionális tartalékokat is, melyek elismerése éppen a szabadulást, az elfojtásokból adódó konfliktusokból való menekülést — vagyis az egyedüli racionális megoldást jelentik.

G. H. Mead "én"-koncepciójából hiányzik az érzelmek lüktető dinamizmusa, de az általa felvetett rendszer, az akaró, vállalkozó, kockázató "én" és az erre reagáló személyek visszatükrözéseként kialakuló "felépített én" kettőssége logikailag korántsem zárja ki a Freud által leírt mechanizmusok létét. A meadi elmélet feszültségmentesebb illeszkedést feltételez az "én" és a társadalom között, s nincs tekintettel az egyéni történések egyediségére oly nagy mértékben, mint a pszichoanalízis. Az elmélet kulcsfogalma a szerep, mely a társas rendszer pozíciójaként elvben már a személynek a rendszerbe való belépése előtt létezve a szerepátvétel (role taking) révén ad jelentést a személy számára. Ebből következik, hogy a szerep átvétele, vállalása nem

lehetséges a jelentések forgalmában való részvétel, kommunikáció nélkül.

Az emberi "én" kialakulásában legnagyobb szerepet a beszéd játssza, melynek előfeltételei az emberi idegrendszerben minden bizonnyal genetikailag adottak. Ezeknek az előfeltételeknek az összességét — melyek realizációja viszont társas helyzetek sorához, s azon belül jelentősnek tartott személyekhez kötött — nevezzük kommunikációs kompetenciának. Szociálpszichológiai szempontból ez azt jelenti, hogy ép idegrendszert és legalább minimális mértékben kielégítő társas környezetet feltételezve minden ember képes bekapcsolódni egy megállapodásrendszerbe, melynek elemeit és szabályait elsajátítva elvileg olyan egységet alkothat (viselkedés vagy szó útján), amit addig előtte soha abban a rendszerben nem teremtett még senki.

A kompetencia a biztosíték arra, hogy újat mondjunk, tegyünk, teremtsünk. A nyelvet használván példának, azt mondhatjuk, hogy egy nyelv szavait és grammatikai szabályait elsajátítva, kompetenciánk jóvoltából olyan mondatokat mondhatunk, melyeket előttünk soha senki nem mondott ki.

Messzire vezetne ez a kérdés, hogy ha a kompetencia egyetemes emberi adomány, akkor mi okozza a sok szabvány embert, szabvány mondatot, és miért nem lesz mindenki Shakespeare? Egy vonatkozásban azonban bátran levonhatjuk a következtetést, hogy ha az újat saját énünkre korlátozzuk, annak kimondását, megteremtését a kompetencia-fogalom igeis magában rejti.

Azt mondják, minden ember képes legalább egy regény — a saját életregénye megírására. Minden emberi én külön, sajátos rendszer, melynek története másban meg nem ismétlődik, új. Ilyen értelemben véve "én"-alkotórészként vehetjük föl az én ideális megvalósulását, azt a történés-univerzumot, melyet a tényleges én potenciálisan magában rejti. "Bármivé lehet is egy ember, azzá kell válnia" — mondja A. Maslow, a humanisztikus pszichológia apostoli hevületű megalapítója, és ezzel az elméletileg adott "én"-lehetőséget erkölcsi programmá fogalmazza.

Énünk a társas helyzetekben való azonosságunk tudata, saját testünkkel, képességeinkkel, környezetünk tárgyaival és személyeivel, céljainkkal és eszményeinkkel kapcsolatosan kialakított attitűdök rendszere, mely viselkedésünket konkrét helyzetekben szabályozni képes. Énünk megismeréséhez — mint a társadalmilag alakított tárgyak megismeréséhez általában — mások véleményeinek megismerésén keresztül vezet az út.

A szociálpszichológia az önmagunkról kialakított képet attitűdök rendszerének fogja föl, melyre ugyanúgy érvényesek az egyensúlyképzés elvei, mint bármilyen egyéb attitűdre. Az "én"-nel kapcsolatos attitűdök és más attitűdök között a különbség fontosságbeli — ez magyarázza az "én"-attitűdök roppant rugalmatlanságát, változással szemben mutatott makaasságát.

Önmagunkról alkotott képünk többnyire pozitív — szeretjük magunkat. Bár kivételek is léteznek, hiszen bizonyos emberek esetében az alkalmazkodás másként, mint negatív "én"-attitűdök fenntartása révén, nem mehet végbe, s ez öngyűlöletté is fajulhat. A másik véglet a nárcizmus, amelyben a saját "én" iránt érzett pozitív érzélem minden mást kórosan elnyom.

Legtöbbünk arra van hangolva, hogy tetteit, viselkedését, érzéseit igazolja, sokszor mindenáron. Elliot Aronson A társas lény című könyvében említi Stanley Schachter és Jerry Singer kísérletét, melyet felfoghatunk úgy is, mint amely az öngazolás jelenségével foglalkozik.* A kísérleti személyek — mind önként jelentkezők — a kísérlet során egy injekciót kaptak, melynek hatása szívdobogás, izzadás, kézremegés — tehát tipikus idegességi tünetcsoport volt. Az egyik csoportot előre figyelmeztették az injekció hatására, a másik csoportot viszont félrevezették. Amikor a tünetek felléptek, a pontosan tájékoztatott csoport tagjait nem befolyásolta, hogy mások ugyanebben a helyzetben miként viselkedtek. A félrevezetettek azonban magyarázkodni kezdtek, mégpedig annak függvényében, hogy egy általuk szintén kísérleti személynek vélt beavatott szereplő miként viselkedett: ha az ál-kísérleti személy túlaradó örömet mutatott, akkor ok is örömről számoltak be, ha az ál-kísérleti személy dühöt mutatott, ők is dühről számoltak be. A kísérlet legmeglepőbb eredménye azonban az volt, hogy ha a kísérleti személyekbe csak vizet fecskendeztek, a hatások akkor is az ál-kísérleti személy viselkedésének függvényében alakultak. Ez a szellemes kísérlet azt mutatja, hogy az öngazolás, a saját viselkedés magyarázata szükségletként él bennünk, melynek érványagát mások viselkedésének értelmezése révén nyerjük — "én"-ünkre vonatkozó Információink tehát másoktól függenek.

* Aronson, E.: A társas lény. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1978. 108-109. p.

Elvileg a pontos önismeret vértézhetne föl bennünket az efféle kiszolgáltatottságokkal szemben, mint a kísérletben is láttuk, az injekció hatásairól tájékoztatott kísérleti személyek nem szorultak "jó érvekre". A probléma lényegében azonban az, hogy önmagunkra vonatkozólag igen ritkán rendelkezünk igazán pontos ismeretekkel, szüntelenül rászorulunk mások véleményeire. De mások véleményeit nem mindig fogadjuk el, még akkor sem, ha esetleg azok hízelgők ránk nézve. Elsősorban azokra figyelünk, akiket magunkhoz hasonlóknak tartunk, illetve akikhez hasonlítani szeretnénk (vonakoztatási csoport). Ezekkel a véleményekkel összehasonlítva a magunk véleményét, kialakítunk egy igényszintnek nevezett mércét, mely viszonyítási alapként szolgál számunkra. Az igényszint megállapítása alapvetően attól függ, hogy a vélemények összehasonlításának folyamatában mit észleltünk sikerként és mit kudarcként. Önértékelésünk akkor marad pozitív, ha teljesítményeink igényszintünknek megfelelően alakulnak. Ha ellentmondás mutatkozik, akkor elvileg két lehetőség áll előttünk: a) növeljük teljesítményünket; b) leszállítjuk igényszintünket. Ha sem egyik megoldást, sem másik megoldást nem választhatjuk, akkor az önértékelés leszállásával számolhatunk.

A negatív önértékelés súlyos társas alkalmazkodási zavar, mely annak eredménye, hogy a személy képtelen elfogadni önmagát olyanak, amilyen, ugyanakkor képtelen olyan teljesítményeket nyújtani, mely igényszintjének megfelelne. A negatív önértékelés következménye az általános embergyűlölet, mások elfogadásának képtelensége, mely paradox módon kiszolgáltatottságban, az elfogadás utáni sóvárgásban fejeződik ki.

A negatív önértékelésű embert Dosztojevszkij írta le minden szociálpszichológiai jellemzésnél teljesebben az "egérlyukban élő ember" képeiben.* Az "egérlyukban élő ember" erőszakkal megteremtett, de javarészt mégis ingatag kilátástalanságban él, melyből szabadulni csak mások segítségével tudna – de nem tud, mert gyönyörre alakítja magában a szégyenkezést, irigykedést, szorongást. A negatív önértékelésű ember — mint Dosztojevszkij hőse is —, ha interperszonális kapcsolatra talál végre, azt sem képes kölcsönösségre, empátiára alapozni, hanem éppen ellenkezőleg: magánál alacsonyabb, rosszabb helyzetűeket keres, kiket kedvére sanyargathat, kínozhat, ugyanakkor visz-

* Dosztojevszkij, F. M.: A játékos. Válogatott elbeszélések. Bp. M. Helikon, 1963. 205-374. p.

szafaított, kielégítetlen vágyainak mérges párájából törvényszerűen nem szabadulhat.

AZ "ÉN" ELFOGADTATÁSA

Az eddigiekben az én szerkezetéből adódó sajátosságokat s kiváltképp az "én"-re mások által gyakorolt hatásokat tárgyaltuk. A hétköznapi élet interakcióiban azonban szerepünk korántsem redukálható passzív, mások függvényében mutatott viselkedésre. Hiszen nagyon sokszor mi magunk vagyunk az a másik, akinek véleményeit mérlegelik, aki nek információjától önértékelések függnek. Nem volna teljes az "én"-ről alkotott képünk, ha nem tárgyalnánk meg az én aktív oldalát, azt a hatásrendszert, amikor az "én" meghatározott színben kíván feltűnni, amikor a saját céljainak a másik "én"-t akarja alávetni.

Tudatosan felismerve az "én"-kép kialakulás és a másoktól származó információ közötti összefüggést, a folyamatot magunk is szabályozhatjuk, s ezáltal hatékonyabb és eredményes életet élhetünk. Erving Goffman kitűnő elemzéseinek köszönhetjük, hogy az "én"-viselkedésnek erről a korábban elhanyagolt aktív oldalát felismertük és kutathatjuk.*

A személyészlelésről mondottak alapján már tudjuk, hogy az emberek egymásra hatásának folyamata nagyrészt információs kérdés: az "én" elfogadtatása szempontjából ez azt jelenti, hogy tudatosan meg kell válogatnunk a magunkra vonatkozó információkat. Ezen keresztül ugyanis nemcsak az "én" észlelése alakul szájunk íze szerint, hanem magának a helyzetnek a meghatározása is, ami elvileg már közös termék. Tudatosan megtervezett bemutatkozásunk tehát "előadásként" is felfogható, melyben "én"-ünk meghatározott szerepként jelenik meg a másik — a közönség — előtt, s az eredmény — mint minden interakciós történés esetében — bizonyos alku, melynek kimenetelét azonban éppen bemutatkozásunk segítségével jelentős mértékben előre megszabhatjuk.

"Én"-ünkhöz való viszonyunk két szélsőség között változhat az egyik szélsőség a cinikus viszony, melyben jórészt metakommunikációs eszközökkel mindazt megcáfoljuk, melyet közvetlen úton kifejezésre juttatunk magunkról. A másik szélsőség a saját szerepünkbe vetett fanatikus

* Goffman, E.: The presentation of self in everyday life. Anchor, New York: 1959.

hit, amikor is a legképtelenebb öngazolásokra is vállalkozunk. Mind ez természetesen nem lehet öncél, hiszen a másik viselkedését, a helyzetről kialakított elképzeléseit messzemenően meghatározza rólunk kialakított benyomása.

Az "előadás" során — miként a színészi produkciókban is — egyrészt a külső megjelenésre kell figyelmet fordítanunk, másrészt pedig a stílusra, mely jórészt lelki jegyek sajátos együttesét jelenti. E két összetevő függvényében alakul személyünk megfelelő észlelése. Ha nyomban kitűnni óhajtunk, a hatáskeltés eszközeihez kell fordulnunk, azaz olyan viselkedést kell tanúsítanunk, mely az átlagosan elvárt viselkedéstől jelentősen különbözik. Egyes szerepeknek szerves része a hatáskeltés. A magukat igen gazdag emberként bemutató személyek például rendkívül magas borraalót adnak. Károlyi Mihály írja emlékirataiban, hogy ez az arisztokrata beidegződés oly erős volt benne, hogy már rég vagyont veszített politikai emigráns volt Nyugaton, amikor még mindig kényszerűen érzett a magas borraalók adására.

Az "én"-elfogadtatás lényegi sajátossága az eszményiítés. Ez azon az észlelési alapelven nyugszik, hogy világunk történéseiről — s így a személyekről is — igyekszünk összefüggő, ellentmondásmentes, egyensúlyi állapotot tükröző képet kialakítani magunkban. Erről a korábbiakban már bőven esett szó. Az eszményiítés ennek a spontán tendenciának a tudatos kiaknázását jelenti saját személyünk elfogadtatása szempontjából. A másikban rólunk kialakult túláltalánosított kép persze nem feltétlenül kell hogy pozitív legyen (bár többnyire ez a helyzet). Rousseau Vallomásaiból például olyan ember képe tárul elénk, aki szélsőségesen érzelmeinek él, s a társadalmi konvenciókat, ahol csak lehet, tudatosan áthágja. Leírja például árvaházba adott gyermekeinek sanyarú sorsát, mintegy kéjelegve saját szülői alkalmatlanságán. Ugyanakkor, mint Szerb Antal írja róla, "még azt is kétségbe vonták vajon csakugyan lelencházba adta-e gyermekeit, nemcsak őszinteségének fitogtatására írja ezt."* Amerikai pszichológusok írták le azt a jellegzetes női viselkedést, amikor a nők "rájátszanak" a férfiatól elvárt "butuska" szerepére, s úgy tesznek például, mintha nem tudnának helyesen írni, csak azért, hogy kijavíthatassák magukat a férfival (aki sokszor valóban tanácstalan).

Óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy mit tehet az ember, ha a bemutatkozásakor sikerült elérnie már, hogy eszményesítsék énjét, de szünte-

* Szerb A.: A világirodalom története. Bp. 1958. 437. p.

nül rettegnie kell a lelepleződéstől. Hogyan birkózhatunk meg az előadás során bemutatott "én"-ünk látszata és valósága közötti ellentmondással? Erving Goffman hat lehetőséget sorol föl, s a következőkben ezeket vizsgáljuk meg:

1. A külső látszattal össze nem illő tevékenységeket titkolnunk kell. (Erre kényszerül például a nőcsábász pap, a korrupt békebíró vagy a puskázó diák.)
2. Ugyancsak el kell titkolnunk a tévedéseket és a hibákat. Egyes foglalkozások például híresek (illetve hírhedtek) arról, hogy betöltői a hibákat, tévedéseket eltussolják, s ebben igen nagyfokú összetartás mutatkozik meg a "szakma" képviselői között. A cinikus szólás szerint az orvosok eltemetik hibáikat, így azok sosem derülnek ki.
3. Jól bevált eszményiészítési fogás a folyamat eltitkolása s csak magának a végeredménynek a bemutatása. Sok házasság ment tönkre amiatt, hogy a házasfelek már nem törődnek saját külsejükkel, például többé már nem titkolják a megismerésüket oly vonzónak ítélt előnyös megjelenésükhöz vezető rögzös, fáradtságos (és drága) utat.
4. Hasonló mechanizmus, amikor a folyamatnak csak a "szép" oldalát mutatjuk, fátylat borítva a kínra, szenvedésre, mely óhatatlanul velejárója egy-egy tevékenységnek, tökéletesre sikerült szerepviselkedésnek.
5. Az eszményiesítés érdekében gyakran kényszerülünk arra, hogy bizonyos normákat feláldozunk mások megtartása érdekében (s természetesen csak az utóbbit mutatjuk). Jeleskedhetünk például a gyorsaságban, de a minőség és a pontosság rovására. Ez esetben csak első tulajdonságunk észlelését szorgalmazzuk.
6. Végül gyakori eszményiesítési fogás, amikor tetteink, viselkedésünk (töbnyire ezek alapján Ítélnék meg mélyebben bennünket) indítékai közül csak az ideális, érdek nélküli motívumokat hangsúlyozzuk. Sok szociológiai felmérés bukott meg már azon, hogy a megkérdezett személyek nem azt válaszolták, amit a tényleges helyzet alapján kellett volna válaszolniuk, hanem azt, amiről úgy gondolták, hogy egy ideális megkérdezettnek választania illik.

Az ideális motiváció iránti fogékonyság sokszor egyáltalán nem tudatos. A pszichológiai kísérleti személyek szociálpszichológiájának kutatása kapcsán írták le, hogy ha a kísérleti személyeknek megoldhatatlan matematikai feladatokat adtak teszt címén, a kísérleti személyek órákon át voltak képesek a feladattal vergődni, ha azt hitték, hogy a tesztek

a pszichológiai tudomány előrehaladását szolgálják. Ugyanakkor percek múltán abba hagyták, ha előzetesen csak annyit mondtak nekik, hogy rutintesztről van szó, melynek megoldása se nem oszt, se nem szoroz a tudomány előrehaladását illetően.

Az eszményiesítés fontos eszköze a távolságtartás. Goffman "én"-elfogadtatási elméletének ugyanis egyik előfeltevése az, hogy hétköznapi találkozásaink színházában ugyanúgy van színpad (vagyis a történések látható helyszínén folynak) s öltöző (vagyis a néző számára nem látható illúzióromboló háttér), mint az igazi színházban. A távolságtartás tehát azért kell, hogy a háttérbe ne pillanthasson be a másik, s eképpen nem dőlhet kártyavárként össze a benne rólunk kialakult eszményiesült kép. Aki már látott az utcán veszekedő házaspárt, akik egy ismerős megpillantására egyszerre csak görcsösen mosolyogni kezdenek és elhallgatnak, tudja mire gondolunk az interakciós előtér-háttér megkülönböztetésekor.

"Én"-ünk szerves alkotórészei a titkok. Könnyen belátható a titkok törvényszerűsége, ha elismerjük, hogy szerepként előadott "én"-ünk és valódi "én"-ünk különbözik egymástól. A különbség mértéke szabja meg a titkok súlyát, fontosságát.

Az első kategóriába tartoznak az úgynevezett "sötét titkok". Ezeket tulajdonképpen senkinek sem mondjuk el, mivel ha elmondanánk őket, talapzatában dőlné össze a rólunk alkotott kép (melynek, mint már láttuk, óriási szerepe van a saját magunk által alkotott "én"-képünkre is). Nem túlzás dosztojevszkiji mélységekre gondolnunk e titok-kategória kapcsán.

A "sötét titkokat" elvileg senkinek sem mondjuk el, s ha mégis, azzal devalváljuk magát a titkot is. A másoknak elmondott (természetesen szűk kört feltételezve) titkok a "stratégiai titkok" kategóriájába tartoznak. Ezek a rólunk alkotott képre nézve romboló hatású információk, de mégis elmondjuk őket, egyrészt, mert nem tartjuk őket annyira súlyosaknak, mint az első kategóriájú titkokat, másrészt elmondjuk őket, mert titkot tartani nem jó, feszültséget, belső konfliktust jelent, s az elmondás mentésit ez alól bennünket. Harmadrészt azért mondjuk el ezeket a titkokat, mert megbízunk partnerünkben, akivel akár informális, akár formális viszony (pl. gyónás, gyógykezelés) keretében kerülünk kapcsolatba.

A harmadik titok-kategória a legenyhébb válfaj: ezeket tulajdonképpen azzal a be nem vallott szándékkal mondjuk el, hogy aki hallja, majd amúgy is továbbadja. Más kérdés, hogy ez a pletykává devalválódó titok könnyen vészthozóvá növekedhet, hiszen terjedésének törvényei ugyan-

azok, mint a rémhírterjedés törvényei. Ezért még ezt a titok-fajta is messzemenő óvatossággal kell kezelnünk. A továbbadásra szánt titok tipikus kezelési módja az, amit a főnökével viszonyt folytató titkár szokott tanúsítani. Persze nem minden esetben. Ha a titkár úgy értékeli, hogy ez a titok inkább hízelgő, mint diffamáló rá nézve, a kiszivároztatás és nem a hallgatás mellett dönt.

A másokban magunkról kialakított kép befolyásolásának szociálpszichológiai elemzése mellé hadd idézzünk egy szépirodalmi forrást, Esterházy Péter finom iróniával írott sorait, aki a következő jótanácsot intézi magát kellő színben feltüntetni vágyó hőséhez:

"Általában véve vigyázz. Az első benyomás igen fontos, ha nem éppen a legfontosabb. Figyelmes legyél és érzékeny, de ne finnyás... Játshatsz, de eszedbe ne jusson bohóckodni az asztalnál. Ki ne ejtsd a szádon: igen uram. Anyádnak mondani ezt amúgy is gyönge tréfa. Ha még alsógatyában üldögnél, a comodat dörzsölő kenyérmorzsa erről biztosan eligazítanak, akkor vegyél utcai nadrágot, cipőt, inget, zoknit: apró ügy, de talán ne feledkezz meg róla.

"Hagyd anyádat, hogy beléd karoljon. Nyugodt lehetsz, nem fog sírni. Lépj rugalmasan, mint egy fényes promenádon, s ha halod a murva síralmas neszét is, nem tévesztesz el semmit. A jelenet erőtlen erotikájából csak annyit észlelj, hogy asszony mellett méz: hasznos. Eszed másutt járhat. Integess, ez kikerülhetetlen. A zsebkendő idézőjele nem sokat ér, mert anyád is előrántja az övét, és majd ebben a jelenetben rí."*

"Én"-ünk tehát — habár jellemezhető szerkezeti sajátosságokkal is — elsősorban nem egy minden ízében körülírható, önálló létezésre íteltetett jelenség, mely megszületik, érik és a semmibe tűnik, hanem társas termék, mely annak a találkozási helyzetnek a kölcsönös megállapodásokkal körülbarrikádozott meghatározásából emelkedik, amelyben elfogadásra fölkinálják. Szociálpszichológiai szempontból az igazi kérdés mindenképpen az, hogy mi lesz a bemutató "én" sorsa a másiknál: elfogadja-e majd vagy a maszk láttán megrémülve elmenekül előle?

* Esterházy P.: Pápai vizeken ne kalózkodj. Bp. Magvető, 1977. 13. p.

SZEMÉLYISÉG, "ÉN"-MINTÁK

"Én"-ünket folyamatosnak és mindig azonosnak éljük át, s feltételezzük, hogy mások "én"-je is hasonló folyamatossággal, azonossággal rendelkezik. Mint a fentiekben láttuk, ezt a feltételezést az "én" szerkezeti felépítése valamint a társas élet interaktív és kommunikációs jellege együttesen indokolja.

Felmerül azonban a kérdés, hogy mi okozza az egyes személyek hallatlan mérvű változatosságát, miért tartunk minden egyes embert egyedi és megismételhetetlen személyiségnek? Az egyediség és a megismételhetetlenség — mint már korábban utaltunk rá — részint természeti adomány, részint pedig társadalmi körülmények terméke, pontosabban a kető elválaszthatatlan egysége a személyiség élettörténetében.

Nyilvánvaló, hogy lehetetlen feladat volna minden embert a maga egyediségében megismerni, s e nehézségen segítenek megismerésünk leegyszerűsítő "fogásai", melyekről könyvünk más helyein már szóltunk. Ott azonban nem érintettük az individualitás észlelésének kérdését, mely jelen témánk szempontjából a kulcstéma.

Arra szeretnénk rámutatni, hogy az individualitás észlelésében — mint minden más társadalmi természetű inger észlelésében — rendkívül sok a konvenció, az észlelést megkönnyítő séma — pontosan ugyanúgy, mint a csoportbehatarozás észlelésével összefüggő kategóriák, sztereotípiák és előítéletek esetében. A személyiség-észlelés elve a típusalkotás, mely mind a hétköznapi, mind a tudományos személyiségismeret bevált gyakorlata. Egy-egy típust megalkotván nem teszünk mást, mint bizonyos tulajdonságok előre kiválogatott mintájához hozzákeressük a megfelelő embereket, s eldöntjük, hogy az illető személyek az adott típusba besorolhatók-e vagy sem.

Vitatható gyakorlat ez, hiszen a csoportbesorolással legalább annyira csonkoljuk az individualitást, mint azzal, hogy valakit valamilyen csoportbatarozónak véelve mindjárt meghatározott tulajdonságokkal ruházzunk föl. Azonban könnyen belátható, hogy mást aligha tehetnénk: a hétköznapi élet interakcióinak kimeneteleit előre kell látnunk, valamilyen kiinduló alappal feltétlenül kell rendelkezniünk, különben életünk szüntelen puhatóldzással, a másik személy véget nem érő megismerésével telne el. S valóban, az igazán bensőséges, mély érzelmeket mozgató kapcsolatok éppen erről a szüntelenül tartó felfedezésről tanúskodnak, azt bizonyítva, hogy elvileg a másik személy éppúgy végtelen történések rendszere, mint a világmindenség. Erre az alapelve

persze aligha lehetne bármilyen pszichológiát is építeni, s a végtelen végesre szorításának a kényszere produkálta azokat a pszichológiai tipizációs sémákat, melyek egy vagy több tulajdonságot kiemelve és kulcsfontosságúnak tekintve megteremtette különböző pszichológiai típusok fogalmát.

A típusok száma kettőtől akár többszázig is terjedhet, s ezek ismertetésébe érhetően nem bocsátkozhatunk. A klasszikus személyiséglélektani típusok, melyek több-kevesebb alossággal az embereket x , y , z stb. "típusokra" osztják, rendszerint azon az empirikus tényen alapulnak, hogy bizonyos mért vagy megfigyelt tulajdonságok együttjárnak, s az együttjárás teszi lehetővé a típus megalkotását. A típust alkotó tulajdonságokról feltételezik, hogy azok viszonylag önállóan tekinthetők, s ilyen minőségben elvonatkoztathatóak az egyes konkrét helyzetektől, más személyek közvetlen hatásaitól, s azoktól a társadalmi körülményektől, melyek az egyes konkrét helyzeteket, interakciós összefüggéseket befolyásolják.

A magunk részéről csak olyan tipológiát tartunk elfogadhatónak, mely valamiképpen beépíti a társas élet és a társadalmi környezet hatásait, s a történetileg felhalmozódó személyiség-történeket próbálja rendszerezni, mintába foglalni.

A század húszas-harmincas éveiben működött Frankfurtban egy filozófiai-pszichológiai iskola, melynek képviselői arról lettek nevezetesek, hogy ilyen egyszerre pszichológiai és szociológiai elvű személyiség-tipológiát próbáltak kimunkálni. A fasizmus hatalomra jutása érhetően nem kedvezett az ilyen irányú — hangsúlyait tekintve progresszív és az ember önfelszabadítását szolgáló — munkálkodásnak, s az iskola képviselői az Amerikai Egyesült Államokba emigráltak.

Alapkoncepciójuk az volt, hogy a társadalmi-gazdasági viszonyok által meghatározott emberi viselkedés szociálpszichológiai szempontból csak akkor ragadható meg érvényesen, ha kielemezzük azoknak a szükségleteknek a rendszerét, melyeket az adott társadalomban való tevőleges részvétel kielégít. Ezek a szükségletek viszont az egyén élettörténetében, az azt alakító társas szerkezeteknek a mintájában formálódnak.

A negyvenes évek elején Kaliforniában került sor egy nagyobb vizsgálatSORozatra, melynek hipotézise már erre a személyiség-konceptióra épült. A frankfurti iskola kutatói által javasolt döntő személyiségváltozó a tekintélyhez való viszonyulás volt. A vizsgálatokban —

melyek eredményeit módszertanilag sokan, s hozzátehetjük némi joggal, támadták — két egymástól gyökeresen különböző személyiségtípust különítettek el: a tekintélyelvű (autoriter) s a demokratikus (tekintélyelenes) személyiséget.

A tekintélyelvű személyiség érzelmi szférájában olyan szükségleti minta hatásait írták le, mely a felnövekvésben egyénietlen, szabványosított és konvencionális elemeknek juttatott elsőbbséget, s ily módon az egyén belső bizonytalanságérzésre ítélte. Ennek következtében az egyén a maga szorongató belső világából csak annak tagadása révén szabadulhat. Tőle független, külső erőkhöz kénytelen kapcsolódni.

A tekintélyelvű személyiség önmaga megértő elfogadására képtelen lévén, másokhoz sem a megértés eszközével közelít. Jellemző reakciója a felháborodás, tiltás, szabályozás. Viselkedését a nyílt vagy elfojtott agresszivitás jellemzi. (Lásd: Csehov elbeszélését: Prisibejev altiszt.)

Értelmi-gondolati világát a merevség, a sztereotípiaképzésre való fokozott hajlam jellemzi. Előítéletek rabja kisebbségi csoportokkal s minden olyan társadalmi természetű ingerrel szemben, melynek felfogása gondolati erőfeszítést, megértést igényelne. A kutatók erős tudományellenes beállítottságot írtak le a tekintélyelvű személyiségtípusnál, s nagyfokú fogékonyságot tapasztaltak mindennel szemben, ami áltudományos vagy éppen babonás ismeret.

A demokratikus személyiség érzelmi életét az agresszivitás hiánya, a szeretet-orientáció jellemezte az eredmények szerint. E típus alapbeállítottsága a tárgyilagosság, melynek szerves eleme az "én" elfogadása, s ezzel párhuzamosan a nagyfokú türelem másokkal szemben. A demokratikus személyiség értékei és normái nem a tekintély előtti vak behódolás, hanem a tudatos válogatás műve. A demokratikus személyiség elkötelezetten követi az általa fontosnak tekintett társadalmi értékeket.

Értelmi-gondolati világa hajlékony, az ellentmondásokat nem kerüli, hanem azokat a maguk oki szerkezetében szemlélve megérteni akarja. Beállítottsága a tudományos gondolkodási mintáknak kedvez, az újra nem heves elutasítással, hanem érdeklődéssel és kíváncsisággal reagál. Társadalmi kisebbségekkel szemben nem táplál előítéleteket.

Míndezen ismeretében talán nem lesz érdektelen, ha áttekintjük, hogy az idézett kutatások eredményei szerint milyen sajátosságok jellemzik

az autoriter személyiséget, és milyen jellegzetességekkel irható le a tekintélyellenes személyiségtípus.

Elsőként nézzük meg a szexuális viselkedés normáira vonatkozó vélemények, ítéletek alakulását az egyik majd a másik típusnál.

A tekintélyelvű személyiség szexualitásra vonatkozó elgondolásainak alapja az egymástól mereven elválasztott "nőiesség" és "férfiasság" fogalma, melyhez kérélnhetetlenül és mindenáron ragaszkodik. A szexualitásról vallott nézetei és szexuális gyakorlata kirívó ellentmondásban vannak egymással. Szájából csodálat és rajongás szól az idealizált másik nem felé, ugyanakkor szexuális gyakorlata kizsákmányoló és manipulatív. A másik nem felé irányuló attitűdjének alapja egyfajta tudatos lenézés.

A tekintélyellenes személyiség nemi kapcsolatai nem rajongott és egyben tudattalanul megvetett személytelen sémák, hanem személyként megélt és elfogadott társak köré csomósodnak. Szeretetet kínálnak s azt keresnek.

A leírás másik dimenziója az emberi kapcsolatok szférája. A tekintélyelvű személyiség gyanakvással és bizalmatlansággal fürkészi az embereket. Mivel az emberek közötti viszonyok legfőbb alapelveinek a függést tartja, gyanakvását és bizalmatlanságát fölfelé elfojtja s imádatná fokozza. A magánál alacsonyabbnak érzett emberekkel szemben ugyanakkor gátlástalanul becsmérő és lenéző.

A tekintélyellenes személyiség az emberi kapcsolatokat az egyenlőség elvéből kiindulva szemléli. Másokhoz nyíltsággal és bizalommal közelít, s csak egyfajta függést ismer el, melynek alapja a kölcsönös bizalom.

A következő dimenzió, melynek mentén a két típus különbözik egymástól: az "én".

A tekintélyelvű személyiség önmagát dicsőíti!. Társadalmi szerepét kifelé eszményiesítettre fogadtatja el, befelé ugyanakkor bizonytalanság és szorongás gyötri. Bizonytalanságain azonosulással lesz úrrá: azonosulásának tárgya lehet személy, de lehet csoport vagy szervezet is: az ilyen "én"-gyöngeséget ellensúlyozó azonosulás azonban mindig kritikátlan.

A tekintélyellenes személyiség önmagához való viszonya objektív: értékelésének alapelve a teljesítmény. Konfliktusaiból nem menekül, hanem azokat elfogadja, s elemző-értékelő módon próbálja őket megoldani.

Érdeemes néhány példával megvilágítani, hogy miként is vizsgálták az autoritarianizmus jelenségét, milyen eszközökkel állapították meg, hogy valakiben tekintélyelvűség vagy türelem és elfogulatlanság lappang-e inkább.

Többoldalas kérdőíveket adtak át a vizsgálati személyeknek, majd arra kérték őket, hogy jelöljék meg, milyen mértékben értenek egyet a kérdőíven szereplő állításokkal. Hatfokú skála állt rendelkezésükre, melyen egyetértésüket illetve egyet nem értésüket minden egyes állítással szemben kifejezésre juttathatták. A következőkben G.W. Allport: Az előítélet című könyve nyomán közöljük a kaliforniai személyiségvizsgálat egyik állítás-sorát:*

A) Zsidók

1. A zsidó üzletemberekkel az még a baj, hogy túlságosan összetartanak, és ezáltal kizárják a többieket a tisztességes versenytől.
2. Képtelen vagyok csak gondolni is arra, hogy zsidóval házasodjak össze.
3. Van ugyan néhány kivétel, de általában véve az összes zsidó egyforma.
4. Azért bajos zsidókat beereszteni rendes környékre, mert idővel tipikus zsidó atmoszféra alakul ki ott.
5. A zsidókkal szembeni előítéletek felszámolásához először is arra van szükség, hogy a zsidók őszintén törekedjenek káros és zavaró hibáik kijavítására.
6. A zsidók valahogyan mindig mások és idegenszerűek, lehetetlen megmondani, hogy mit gondolnak, mire készülődnek, ezért tűnnek olyan nyüzsgőknek.

* Allport, G. W.: Az előítélet. Bp. Gondolat, 1977. 124-126. p. (Minél nagyobb az egyes állításokkal való egyetértés mértéke, annál nagyobb a mért tekintélyelvűség.)

B) Négerek

1. A négereknek megvannak a maguk jogai, de az a leghelyesebb, ha nem engedjük ki őket saját települési körzeteikből és iskoláikból, mert nincs arra szükség, hogy túl gyakran legyenek együtt a fehérekkel.
2. Óriási hiba lenne, ha négereket tennének meg fehérek vezetőinek vagy főnökeinek.
3. Nem vitás, hogy a néger zenészek sokszor ugyanolyan jók, mint a fehérek, de hiba lenne vegyes zenekarokat alakítani.
4. A fizikai és szakképzetlen munka láthatóan jobban megfelel a négerek mentalitásának és képességeinek, mint a nagyobb szakképzettséget vagy nagyobb felelősséget igénylő munkák.
5. Akik annyit szövegelnek arról, hogy a négereket a fehérek színvonalára kellene emelni, többnyire radikális ügynökök, akiknek csak a bajkeverésen jár az eszük.
6. A legtöbb néger kibírhatatlan és hatalmaskodó lenne, ha ki-mozdítanák a helyéről.

C) Más kisebbségek

1. Az újdonsült városiak esete bizonyítja, hogy amikor az ilyen emberek egyszerre sok pénzhez és szabadsághoz jutnak, csak előnyökre törekszenek és bajt kevernek.
2. A nemzeti lobogóval szemben tiszteletlen vallási szektákat erőszakkal kellene tisztelgésre bírni, vagy be kellene tiltani őket.
3. A fülöp-szigetiekkel semmi baj nincs, míg a maguk helyén maradnak, de az már elviselhetetlen, ha kiöltöznek és fehér lányokkal kezdenek el mászkálni.
4. Csak természetes és nincs rajta kivetnivaló, ha mindenki a saját családját tartja a legtöbbre.

D) Hazafiság

1. Az igazi amerikai eszmék számára a legutóbbi fél évszázad alatt csak a külföldi eszmék és ügynökök jelentettek fenyegetést.
2. Most, hogy egy új világszervezetet hoztak létre, Amerikának biztosnak kell lennie abban, hogy függetlenségéből és korlátlan hatalmából egy jöttányi sem vesz el.
3. Lehet, hogy Amerika nem tökéletes, de az amerikai életmód a lehető legközelebb vitt bennünket a tökéletes társadalomhoz.

4. Nemzeti biztonságunk legfőbb biztosítója, ha Amerikának van a világon a legerősebb hadserege és haditengerészete, s ha miénk marad az atomtítok.

Adorno és munkatársai (akik a kaliforniai személyiségvizsgálatot végezték) fontosnak tartották kihangsúlyozni, hogy a tekintélyelvű és tekintélyellenes személyiség típusa a maga tiszta formájában ritkán létezik. Ez a tipológia elsősorban arra szolgál, hogy a magunk és a mások személyiségének megismerésére és megértésére tanítson: az itt röviden kifejtett dinamikus és szerkezeti sajátosságok nem egyszer s mindenkor adott tulajdonságok. Ismeretük arra szolgál, hogy magunkban és másokban tudatosan keressük és fejlesszük a demokratikus és türelmes személyiségjegyeket, s nyesegezzük, irtsuk a tekintélyelvű vonásokat, illetve ne engedjünk a csábításnak, ne váljunk tekintélyelvű reagálások rabjává, jóllehet sokszor ez a könnyebb megoldás.

A század ötvenes és hatvanas éveiben a szociálpszichológiai kiindulási személyiségtypológiák egész sora követte Adornoék kísérleteit, s az új tipológiák az eredetihez képest egyes részeket finomítottak, másokat háttérbe szorítottak. Ezekkel valójában újfajta megközelítés kezdődött abban az értelemben is, hogy a megismerés és a gondolkodás sajátosságai kerültek középpontba. A "kognitív stílus" fogalma játssza ebben a kulcsszerepet, mely szerint az egyik típus gondolkodása egyszerű, kevésbé képes differenciálásra, míg a másik típus gondolkodása komplex, árnyalt megközelítést tesz lehetővé. A vizsgálat módszere hasonló, mint a kaliforniai vizsgálat esetében, csak az állítások mások. Példaként közlünk néhány állítást:*

Merev gondolkodás

- Nem lehet az a barátom, aki egy ellenséggel jóban van.
- Nem szabad túrni, hogy bármi rosszat mondjanak az ember barátjáról.
- Államok között az a szövetség szilárd, amelyben nem lehet a legkisebb véleménykülönbség sem.

*Hunyady Gy.: Adatok a kognitív komplexitás anatómiájához. TK. Módszertan, 1973, IV. évf. 29. sz. 7-8. p.

Rugalmas, nyitott gondolkodás

- Tiszteletben tartom barátaim önálló véleményét, mint ahogy én is sokszor másként látom a dolgokat, mint ők.
- Mindennek megvan a jó és rossz oldala, az ember utólag is csak nehezen tudja szétválasztani őket.
- Akkor termékeny és tartós az államok szövetsége, ha igyekeznek rugalmasan tekintetbe venni egymás érdekeit.

Egy másik tipológia a teljesítményre való beállítottságot tekinti a személyiség sarkkövének, s a teljesítményre motivált személyt állít szembe a teljesítményre nem motivált személlyel. Termékenynek bizonyult az irányítottság jellege szerint történő osztályozás (belülről irányított ember, kívülről irányított ember). A hatvanas években született egy tipológia, mely "machiavellizmus" szerint bontja két típusra a személyeket. Eszerint egyesek inkább machiavelliánus beállítottságúak, mint mások, s szívesebben értenek egyet Machiavelli műveiből kiragadott gondolatokkal (pl. "Sose mondd el az igazi okot, hacsak nem éppen ezt ítéled hasznosnak"), mint azok a személyek, akik erkölcsi alapokon állnak.

Ha folyamatként nézzük ezeknek az újabb tipológiáknak a sorát, megállapíthatjuk, hogy az eredeti koncepció változatlan: olyan személyiségfogalomra építenek, mely egyszerre meghatározott pszichológiai és szociológiai tényezők által. Ugyanakkor az is látható, hogy az eredeti koncepció freudista ízei, az érzelmi dinamika hangsúlyozása, fokozatosan elvesznek, s egyre inkább a gondolati-megismerő oldal kerül előtérbe. A jövőt megítélni nem feladatunk, de mint igényt jelezni szeretnénk, hogy hazai valóságunk is elbírná eredeti, szociálpszichológiai szempontú személyiségkoncepciók kidolgozását. Kezdeményként Vitányi Iván egyik tipológiai javaslatára utalunk, aki szerint "ha egyszer majd megírjuk a szociálpszichológiai típusok történetét a mi társadalmunkban, akkor az utóbbi évtizedekről bizonyára azt írjuk majd, hogy a nagy megrázkódtatások után ismét egészséges fejlődés indult meg, a közösségi célok által irányított (de kontroverzióktól éppen nem mentes) ember kialakulásának új szakasza következett be."* Vitányi a 60-as évek végén írta ezeket a sorokat, de nyugodtan idézhetjük: egy évtized múltán is változatlanul érvényesek. Azonban a közösségi célok által irányított ember típusa spontán hatások eredményeként aligha fog létrejönni, ehhez — a szocialista tár-

* Vitányi I.: Második prométheuszi forradalom. Bp. Magvető, 1971, 314. p.

sadalmi viszonyokon kívül — társadalmunk "szociálpszichológiai állapotának" tudatosabb nyomonkövetésének és az ehhez kapcsolódó elméleti és empirikus munkának is el kell jönnie.

SZOCIALIZÁCIÓ

AZ ÉLETKOROK FOGALMA

A társadalmi szerveződés mélyrehatóan megváltoztatta az ember és természet viszonyát, s talán sehol nem annyira szemléletes ez a változás, mint éppen az idő fogalmának a megjelenésében és a társadalmi körülményektől függő változataiban. Az "ember kiszakad a természeti idő vak és kegyetlen sodrásából, ahol a felfoghatatlan idő váratlan fordulataiban tárta fel magát, és a múlt, nem kevésbé felfoghatatlanul, visszahozhatatlanul eltűnt. Az ember már nem az extenzív természeti időben él, amelyben már felhalmozódott a tevékenység által korábban eltárgyasított idő, a múlt továbböröklődik a jelenbe, ahol a jelen is tárgyiasítja magát az új tevékenységben, és a kultúra termékeiben ez az eltárgyasított idő fennmarad a jövő számára."*

Az emberi élet egymástól eltérő szakaszokra való tagolása történeti folyamat, melynek fiziológiai alapjai kétségbevonhatatlanok, de az egyes szakaszok elkülönítése és meghatározása már társadalmi jellegű. Kiváltképp áll ez a témánk szempontjából kulcsfontosságú gyermek- és ifjúkorra, melynek sajátos egészként való észlelése Európában a középkor végén, a reneszánsz idején jelenik meg, s társadalmi osztályonként eltérő ütemben. Philippe Ariès** egyenesen a "gyermekkor felfedezéséről" beszél, melyet arra alapoz, hogy a középkori festészetben egészen a XII. századig a gyermek számára nincs hely. Ahol mégis gyermekeket ábrázolnak, ott a gyermekek miniatürizált felnőttekként jelennek meg. A részletesebb és hívebb gyermekábrázolások csak a XVII. század folyamán jelennek meg a festészetben. A gyermek-státuszt legelőször a fiúk élvezhették, de csak az arisztokraták és a gazdag polgárok családjában. A lányok (emlékezzünk Velasquez öregarcú kislány-portréira) gyermeki

*Baticsev, G.Sz.: Dejatelnaja szucsnoszt cselovéka kak filozofszkij princip. Moszkva, 1969.

**Ariès, Ph.: L'enfant et la vie familia le sous l'ancien régime. Librairie Plon, Párizs, 1960.

létének elismerése, s ezzel összefüggésben intézményes szocializációjukra, iskoláztatásukra fordított figyelem egészen késői, XIX. századi és bizonyos formáiban ma is alakuló fejlemény.

Ariés kutatásai szerint a középkorban a gyermekek nevelésére semmiféle gondot nem fordítottak, a gyermek egyszerűen "nem számított". Gátlátalanul éltek előtte nemi életet, a mai szemmel erkölcstelen viselkedésformáin inkább nevettek, mintsem elítélték volna. Ezért is látunk a középkori festményeken annyi pisilő kisfiút, kikkől a középkor szocializációs gyakorlatából hírmondónak egy szoboralak maradt Brüsszel főterén.

A gyermek — csak a fiúkra vonatkoztatva ezt a fogalmat — felfedezése Rousseau-val fejeződött be, akinél a gyermek lelki sajátosságainak elismeréséből fakad a nevelés modern gondolata, s tulajdonképpen innen számíthatjuk a szocializációs problémakör kezdetét, melyről e fejezetben röviden szólni kívánunk.

Nyilvánvaló, hogy fiziológiai-fejlődéslélektani szempontból egy ma született és mondjuk egy középkori gyermek között sok különbséget nem találunk. A gyermekre mint önálló társadalmi kategóriára fordított figyelem azonban újkori jelenség, s könnyen belátható, hogy e kategória hiánya messzemenően más fejlődést írt elő az emberi lény számára, mint ma.

Az újkort megelőzően az emberi átlagéletkor igen alacsony volt, s a munkaerő újratermelése nem igényelt hosszadalmas és specializált képzést, lévén a társadalmi munkamegosztás rendszere nem túl bonyolult. Emellett a társadalmi osztályok közötti mozgás is elhanyagolható mértékű volt, az egyszer megtanult s nem túl bonyolult rutintudásból az emberre, mert rövid idő alatt élethossziglan el lehetett boldogulni. Az igazi határpont (miként az úgynevezett primitív társadalmakban is) a nemi érés elérése volt, mely nyomban házasságkötést és családalapítást is jelentett. Ezt követően az élet következő állomása már a halál volt. Mindez azt jelenti, hogy sem a társadalom, sem az egyén szempontjából nem merült föl annak igénye, hogy a megszületés és a felnőttkor elérése közé egy sajátos állapotot iktassanak, melyet ma felkészülésként, a társadalomba való beletanulásként fogunk fel, s a saját jogán tanulmányozunk.

A munkamegosztás rendszerének differenciálódásával, az éleikor meghosszabbodásával, a társadalmi mobilitással, a társadalmi újratermelés ütemének felgyorsulásával párhuzamosan azonban megnyúlt a társa-

dalomba való belépés ideje, a családon kívül más, társadalmilag intézményesített szocializációs műhelyek (iskolák, tanodák) jelentek meg, melyek fokozatosan önálló társadalmi kategóriaként ismertették el a "gyermeket" a "serdülőt" és az "ifjút", s mindegyik életkort jellemző sajátosságok viszonylagos egészeként kezdték szemlélni.

Határozott véleményünk, hogy e folyamat távolról sem záródott le, hiszen az vitathatatlan, hogy még a modern ipari társadalmakban is a különböző társadalmi rétegekben más és más a helyzet a szocializáció terén, s egészen más életkori "sajátosságok" jellemzik ennek megfelelően a biológiailag azonos életkorú, de különböző társadalmi hovatartozású fiatal embereket. Tudásunk viszonylagos, s amit a szocializációs problémaköréről mondhatunk, azt egyrészt a primitív társadalmak és a modern ipari társadalmak szocializációs gyakorlatának összehasonlítása alapján tehetjük, másrészt a modern ipari társadalmakban élő rétegek szocializációs gyakorlatának vizsgálata alapján mondhatjuk.

AZ ELSŐ ÉVEK

A gyermek társadalomba való belépésének folyamata már a megszületést megelőzően, a méhen belül elkezdődik. Nyilvánvaló, hogy akkor még valamennyi társadalmi hatást az anya teste közvetít, de az anya nem légüres térben él, hanem adott társadalmi környezetben, mely többnyire a terhes anyákkal szemben követett eljárásokat, az anya viselkedését, a vele szemben gyakorolt interakciók mintáját több-kevesebb szigorúsággal előírja. Ezeket a közvetett hatásokat nem becsülhetjük túl, de létük kétségbevonhatatlan. Következményük elsősorban a megszületendő gyermek fizikai-idegrendszeri állapotát befolyásolhatják. Bizonyos társadalmi csoportokban például megengedik az anya dohányzását, másutt elnézik alkoholfogyasztását vagy a férj által történő bántalmazást, s belátható, hogy ezek s a fel nem sorolt tényezők befolyásolhatják a megszületendő gyermek testi állapotát.

A megszületett gyermek fejlődése függ a veleszületett genetikai programtól és fiziológiai szükségletei kielégítésének mértékétől, módjától, de már ebben a szakaszban sem hanyagolhatók el a társadalmi és társadalomlélektani tényezők. Mindenekelőtt a gyermek ingerigényének optimális (nem túl alacsony szintű, sem túladagolt) kielégítésére, s ami még ennél is fontosabb, függőség-szükségletének kielégítésére gondolkunk. Harlow majmokkal végzett kísérleteinek eredményeiből tudjuk, hogy mennyire fontos a testi kapcsolat, mely a születést követő néhány hónap után az ember gyermekénél már meghatározott személy-

hez kötődik. Ennek hiányában — még ha az alapvető testi szükségletek kielégítése megoldott is — a fejlődés akadozva folytatódik, s a későbbi életben kimutatható lesz az érzelmi sérülés.

Az embergyerek legalapvetőbb szükséglete egy azonosnak megélt személlyel fenntartott állandó kapcsolat, melynek hordozója a mi kultúránk feltételei között leggyakrabban az anya. E kapcsolat hiánya a gyermek fejlődésének súlyos kerékkötője. A fejlődés szakaszossága melletti fontos érv, hogy még az első évben mutatkozó hiányokat sem lehet egyszerűen pótolni, s különösen nehéz vállalkozás a kezdeti szilárd gyermek-ember kapcsolat hiánya folytán bekövetkezett fejlődési fogyatékoságok kiküszöbölése évek múltán. A gyermekkor történései ugyanis egymásra rétegződnek, s bizonyos szempontból tekintve visszafordíthatatlanok.

Az első három év legfontosabb szocializációs kalandja a gyermek fizikai (mozgás révén) és lelki (beszéd révén) önállósulása: azaz annak a képességnek a megjelenése, hogy önmagát mint "én"-t gondolhassa el. Az "én"-élmény megjelenése mintegy sűrítve tartalmazza az érzelmi, értelmi és mozgásos fejlődés összes — fejlődéslélektanilag elkülöníthetően is felfogott — vonatkozását.

Az "én"-élmény megjelenésének előfeltétele a gyermek egészséges idegrendszere s az abból következésképp adódó beszédre való képessége. A gyermek a beszédre való képesség által mondhat ki a környezetében beszélt nyelv nyelvtanának megfelelő szerkezeteket, melyeknek mindenképpen jelentése van: akár úgy, hogy azt a felnőttek jóváhagyják s megerősítik, akár úgy, hogy szokatlanságán meglepődve kinevelik vagy felháborodnak rajta.

A gyermek által beszélt nyelv mélységes félreértéséről tanúskodik a felnőtteknek az a szokása (legalábbis a mi kultúránkban), hogy nem a gyermek valódi nyelvhasználatából indulnak ki, melynek alapelvei természetesen ugyanazok, mint a felnőtteké — hiszen a beszédre való képesség, mint Noam Chomsky mondja, egyetemes —, hanem egy általuk alkotott s hamisan gyermeknyelvnek vélt nyelven kommunikálnak a gyermekkel. Ennek a nyelvnek a szókincse redukált, fonetikája erőltetett (gügyögés, sivítás), grammatikája a nyelv grammatikájához képest primitív. Ez a nyelvhasználat ahelyett hogy fejlesztené, inkább visszaveti a gyermek beszédének a fejlődését, s arról tanúskodik, hogy mennyire tévesen ítélik meg a felnőttek a gyermeki beszéd valódi lehetőségeit. Különösen feltűnő ez a téves megítélés később, a három éven felüli gyermekek számára produkált beszédaktusokban és a számukra írott "gyermekirodalomban", ahol a gyermek nyelvi teremtő ereje tö-

kéletesen figyelmen kívül marad, s egy, a felnőttek által alkotott, valójában senki által nem beszélt "gyermeknyelv" képtelen eszméje a kiindulópont.

Vigotszkij, a nagy szovjet pszichológus hívja fel a figyelmet arra, hogy a beszéd által megteremtett jelentésháló közösséget teremt a gyermek és társas környezete szereplői között, s a gyermeki "én" fejlődése lényegében a külsőleg adott interperszonális (s közvetve nyilvánvalóan társadalmi viszonyok által meghatározott) viszonyrendszer belsővé tétele, interiorizációja. A társas környezet által teremtett jelentésháló belül a gyermek — feltéve, ha társas környezetét az állandóság jellemzi, például családi környezet esetében — mintegy visszatükrözi a ráruházott "én"-szerepet. A folyamat voltaképpen a csecsemőkorban megjelenő úgynevezett cirkuláris reakcióra emlékeztetett, melyet Mérei Ferenc és Binét Ágnes a következő módon jellemez: "a csecsemő önjerejéből nem tud még utánozni, nem tud mintát követni. De ha egy akár véletlenszerű adott hangját megismételjük, azonnal utánozza ezt a hangot. A saját cselekvését csak akkor tudja mint mintát követni, ha az külsőként jelenik meg előtte. Ezt a külső mintát a másik személy nyújtja."* Az "én"-élmény kialakulása sem mehet másképp, csak éppen a folyamat nem elemezhető végig a megfigyelt reakciók szintjén. Az elv azonban kétségtelen ugyanaz, mint a cirkuláris reakció elvénél: a saját "én"-élménye a Másik hatására alakul ki.

G. H. Mead a társas helyzet jelentés-közösségében a szerepátvétel során megjelenő "én"-élmény kialakulását a "jelentős másik személy"-hez köti, ami a társas környezet észlelt állandóságát jelenti. Az "én" kialakulásához vezető szocializációs szakasz alapvető feltétele a társas környezet állandósága, a "jelentős másik" léte. A gyermek interakciós és kommunikációs teljesítményének fejlődésével a társas környezet állandósága egyre több funkciót kell hogy ellásson.

Kézenfekvő, hogy a korábbi idők függőség-igényének kielégítésére, valamint az "én"-kialakulásának szolgálatára a lehetséges társas környezetek közül (legalábbis a mai társadalmi feltételek közepette) a család a legalkalmasabb. A családdal eleve adott az a társas kiscsoport, melynek tagjai elsősorban mint személyek s csak másodsorban mint tárgyi-funkcionális szerepek hordozói kapcsolódnak egymáshoz. Intézetekben — legyenek azok anyagi eszközök tekintetében a családi erőfor-

*Mérei F.-Binét Á.: Gyermeklélektan. 2. kiad. Bp. Gondolat, 1972. 61. p.

rásokat messze meghaladóan felszerelve — ez a viszony pontosan fordított. S éppen ez az intézetekben elhelyezett gyermekek fejlődési elégtelenségének a legfőbb oka, ugyanis csak a családban képes a gyermek az "én"-élmény visszatükrözésére s megfelelő kifejlesztésére önmagában. Másrészt a család mint csoport a gyermek megjelenésével megszeménően módosul, s a gyermek feltétlenül megérzi, hogy éppen ő a módosulás oka, hiszen (pozitív vagy negatív tekintetben, illetve a kettő kombinációjaként) emiatt is irányul rá fokozott figyelem. Az intézetekben a gyermek viszont egy szervezet munkájának a tárgya, s alanyként nemigen viszonyulnak hozzá.

Az első évek szocializációs élményei közül érzelmileg kétségtelenül az egyik legnagyobb a szobatisztaság megtanulása. Míg a mozgásfejlődés és a beszédfejlődés s ezek együttes hatásaként az "én"-fejlődés nincs ellentétben a gyermek örömszerzésre irányuló motivációjával, sőt bizonyos értelemben véve azon alapul, addig a szobatisztaságra való rászokás folyamatában a gyermeknek semmiféle aktivitásra, örömszerzésre, kreativitásra nincs lehetősége, hanem egyértelműen korlátok közé szorul. Életének első frusztráció-élménye ez.

A szobatisztaságra való szoktatás társadalmanként és társadalmi rétegenként eltérő gyakorlatot követ, de a végeredmény mindenütt azonos: a gyermek megtanulja, hogy vizeletének és székletének ürítése nem történhet tetszése szerinti helyen és időben.

Minden bizonnyal feltehető, hogy a szoktatás! gyakorlat szigorúsága, kíméletlensége és a későbbi személyiségfejlődés között kapcsolat van, e kapcsolat jelentőségét azonban nem szabad eltúloznunk. Valószínű, hogy a szobatisztaságra való szoktatásban alkalmazott szigor nem önmagában, hanem egy általános szigorú nevelési stílus részeként hat személyiség-alkító tényezőként.

A "KLASSZIKUS GYERMEKKOR"

Óvodáskornak is nevezhetjük a következő életkori szakaszt, hiszen a ma felnövekvő nemzedék zöme már ott tölti élete harmadik-hatodik esztendejét. A mozgásában kötetlen, beszédre képes, "én"-tudattal rendelkező, szobatiszta gyermek világa az egocentrizmus. Szocializációját "én"-központúságának fokozatos leépüléseként, Piaget kifejezésével élve "decentrációjaként" foghatjuk föl, ami egyben "én"-je bonyolultabbá, differenciáltabbá válását is jelenti.

A gyermek egocentrizmusa gyöngül, s ezzel párhuzamosan — idegrendszerének érési folyamataitól nem függetlenül — társadalmi azonosságtudata erősödik, azaz egyre újabb és újabb azonosítási kategóriákat vesz föl. Ez a folyamat az óvodáskorban kezdődik el s a serdülő és ifjúkorban ér véget, amikor az identitástudatba morális és világnézeti kategóriák épülnek be (illetve hiányuk véglegessé válik).

Az "én"-központúság leépülési folyamatának első állomása a családon belüli nemi különbségek megismerése és az azokra adott heves reakció. Az ellentét és a hasonlóság felfogására már képes gyermek döbbenetben áll a tény előtt, hogy saját neme egyik szülője nemével megegyezik, a másik szülő nemével pedig ellenkezik, s a két ellenkező nemű szülő között erős kapcsolatot észlel.

Freud a nyugati civilizáció keretei közt máig érvényesen írta le ennek a helyzetnek a drámáját, mely sorsdöntő a gyermek érzelmi fejlődése s nemi identitása kialakulása szempontjából. A végzet által üzött Ödipusz király tragédiáját mintaként alkalmazva, Freud azt emelte ki, hogy a gyermek nemi azonosságtudatát mindenekelőtt az határozza meg, hogy ellenkező nemű szülőjéhez vonzódik inkább, de ebben a vonzalmában versengeni kénytelen vele azonos nemű szülőjével, akit gyűlölnie viszont nem szabad. E konfliktus megoldásaként azonosítania kell magát azonos nemű szülőjével, aki iránt érzett szeretete következképpen elmentmondástól terhes: s a majdan felnőttjogon gyakorolt heteroszexuális viselkedésben tulajdonképpen ennek az ellentmondásnak a végső feloldása lappang.

Belátható, hogy az Ödipusz-komplexus elmélete csak olyan társadalomban tartható, ahol a nemi szerepek olyan élesen elkülönülnek, mint a mi kultúránkban, s ahol ráadásul a tekintély képviselője mindenekelőtt az apa. Ezzel magyarázható, hogy Freud elsősorban fiúk esetére dolgozta ki teóriáját (ez minden bizonnyal a lányok gyermeki státuszának már említett hiányosságaival függhet össze), s következképpen az elmélet jelentős módosításokra szorul mindenütt, ahol a nemi szerepek társadalmi meghatározása engedékenyebb, s a férfi és a nő hatalmi egyenlőtlensége sem olyan nagy.

Ami a mai viszonyokat illeti, a családszociológiai vizsgálatok arról tanúskodnak, hogy a hagyományos "holtomiglan-holtodiglan" típusú családok a valóságban megszűntek, társadalmunkban minden negyedik-ötödik házasság sorsa a válás (ez társadalmi rétegenként különbözik). Mindez a házasság felbomlása által érintett gyermekek azonosulási lehetőségeit is érinti (persze az "azonosulási életkorban lévő" gyermekek családjai-

ban valószínűleg ritkábbak, mint az összes házasságot érintő válás), ugyanakkor az "anya" illetve az "apa" tradicionális és Freud által oly mélyen elemzett szerepeire vonatkozó felfogások, értékek és normák jórészt a régebbi — válásmentes családokra érvényes — állapotokat tükrözik. A nemi azonosságérzet szocializációjának minden bizonnyal ez az egyik alapkérdése, mert ezáltal olyan értékminták válnak azonosítást kiváltó modellekké, amelyekről bizonyosan megjósolható, hogy a megváltozott családi élet kereteihez nem illenek.

A harmadik életév táján kialakuló gyermeki és társadalmi azonosságéretté történő átalakulásában a nemi identitásra való eszmélés csak az első lépés, melyet a "decentráció" egyre szélesebb körre kiterjedő gyűrűi követnek. Az óvodáskorban épül be a gyermekbe a családi azonosságtudat, s ami a felnőtt életében különösen nagy jelentőségre tesz szert: a magához hasonlókhöz való tartozás tudata, szemben az idegenekkel. Az utóbbi fejlemény megértéséhez tudni kell, hogy a gyermek számára az idegen csoportok élménye s ezzel összefüggésben névélsősorban érzelmi jelentést hordoz, melyre csak a későbbi életkorban telepednek rá az ismereti, előítéletes elemek. Ez a gyermekkori érzelmi jelentés azonban — különösen akkor, ha tudatosan nem nevelik a gyermeket diszkrimináció-mentes gondolkodásra — élethossziglan tartó érzések forrása lehet.

Piaget és Weil kutatásaiból tudjuk, hogy a gyermek nemzeti hovatartozása ebben az életkorban még nem jelentkezik, az idegenek megkülönböztetésére azonban már képesek, s érzéseik határozott irányúak: pozitív vagy negatív, esetleg a kettő keverékeként ambivalensek. Mindezekelőtt a kisebbségi csoportokkal kapcsolatos attitűdök beépülése a lényeges fejlemény. A következőkben egy 22 éves ipari munkással készített interjúból vett idézettel szemléltetjük egy kisebbségi csoporttal szemben kialakult attitűd forrásvidékét:

- "- Én személy szerint nem nagyon szeretem a cigányokat, sőt kimondottan nem is szeretem.
- Miből adódik ez?
- Talán abból, hogy ott a környékünkön nem sok, de azért laknak cigányok, és amíg olyan kisebb srác voltam, addig mindig féltem tőlük, úgyhogy talán esetleg ennek a maradványa.
- Megkergettek talán?
- Úgy különösebben nem, de nem nagyon szerettem őket sose...
- Szüleid mondták, hogy...
- Nem, a szüleim nem mondtak ilyesmit, csak nem tetszettek, először is, mert mások voltak, sötét arcúak meg koszosak,

szóval általában nem voltam bátor gyerek, úgyhogy ezektől is tartottam."

Az interjúrészlet plasztikusan mutatja, hogy a másság élménye negatív érzéssel társulva eleve korlátot épített ki a személyben a cigányokkal, mint társadalmi nagycsoporttal szemben. A mechanizmus hasonlóan működik a zsidókkal és más kisebbségi csoportokkal kapcsolatos negatív attitűdök kialakulásakor.

Külön probléma a kisebbségi csoportokba tartozó gyermek identitásérzésének kialakulása, mely jellemző módon eleinte elutasításban jelentkezik: az amerikai fekete kisgyermek egy része (ez erősen függ attól, hogy mennyire előítéletes a fehér társadalom körülöttük) a fehér bőrszint tartja szebbnek, és a fehér bőrű gyermeket választja szívesebben játszópartnerének, ami a saját faji hovatartozás korai elutasítására vall. Később azonban a fekete (s a kisebbségi gyermek általában) kénytelen rádöbenni, hogy valami olyanért sújtják szüntelenül megvetéssel és gyűlölettel, amihez személy szerint semmi köze. Drámaian írja le ezt az érzést James Baldwin, a nagy észak-amerikai néger író: "Azért születted oda, ahová születted, és azért vár rád olyan jövő, amilyen, mert fekete vagy, és ezenkívül semmi más a magyarázat. Nem változtathatsz rajta, hogy vágyaid szárnyát egyszer s mindenkorra levagdosták. Beleszületted a társadalomba, mely brutálisan a szemedbe vágta, hogy selejtember vagy. A kutya sem kíváncsi rá, hogy mi a jó és nagy benned, azt akarják, hogy ki se látssz a középszerűségből."

Az óvodáskor a gyermeki kreativitás virágkora. Az ilyen korú gyermek az emberi jelentésalkotás szerkesztési törvényeit már ismeri, és még nem korlátozzák nyűgök, előírások, beidegzések. Ez magyarázza a gyermek beszédének, fantáziájának, egész élményvilágának színességét, elevenességét, frissességét. A gyermek létének minden teremtő pillanatában valami újat hoz létre, gátlástalanul talál ki sosem hallott szavakat, rajzol szándékosan képtelenségeket, játszik önkényesnek ható játékokat. Nem követhetünk el nagyobb hibát a gyermek nevelésében, ha a gyermeket ebben megakadályozzuk, s minden áron a magunk normáihoz próbáljuk igazítani. Az óvodáskorú gyermek különben is alkalmatlan a közvetlen tanításra, tanulása elsősorban modellkövetés, s ha valami tetszik neki, valamit fontosnak tart (s ilyen jellegű Ítéleteiben úgyis társas környezete befolyásolja), azt megtanulja, mert olyanná akar válni, mint apja, bátyja vagy kitalált, de valamennyi eszményi tulajdonságot hordozó barátja.

Az újabb szemlélet arra int, hogy a szocializáció sosem egyirányú folyamat* azaz nem tartható az a nézet, mely örökké a gyermek alakulását, beilleszkedését tartja szem előtt. A modern szemlélet a gyermek szocializáló funkcióira is felhívja a figyelmet: nemcsak tőlünk tanul a gyermek, hanem mi is tanulhatunk a gyermektől. S amit igazán érdemes az óvodáskorú gyermektől megtanulni, az a kreativitás szabadsága, a játék öröme. S igazából nem is tanulnunk kell, inkább a már egyszer megtanultat újra feleleveníteni magunkban, hiszen ki az, aki nem a gyermekek országából jött?

ISKOLÁSKOR

A szocializáció bővelkedik konfliktushelyzetekben. Ha az első évek drámai fordulata a szobatisztaságra való szoktatás, a kisgyermekkor alapkonfliktusa a nemi szerepek felismerése és beépülése az identitásba, akkor a serdülőkort megelőző évek nagy megrázkódtatása az iskolába kerülés. Ezzel vége szakad az óvodáskor kötetlenségének, felhőtlen próbálkozásainak, a helyébe a szervezettség, a fegyelem, a szorgalmon és kintartáson alapuló tanulás lép. A fordulat minden bizonnyal túl hangsúlyos, és az utóbbi években már nálunk is próbálják enyhíteni, kicserélik a régi olvasókönyveket, eltörlik a bukást, az osztályozást, játékosabb foglalkozásokkal indítják az első iskolai osztályt, ami régebben mind nem volt, s ezáltal teherként nyomódott a gyermekekre.

A gyermekek azonban erős motivációt éreznek az iskolába járásra (ez természetesen társadalmi rétegenként, a családok értékorientációjától függően eltérő fokú), mivel az iskola a maga világos életkori tagolásával a feljebb lépés perspektíváját kínálja. Az iskoláskort elért gyermek már rátanult a valós és a nem valós elkülönítésére, következésképpen a realitás egyre inkább érvényességi mércévé válik számára, csökken fantáziáinak szerepe. Az iskolába járással a gyermek a maga létének társadalmi megerősítését, elismerését látja, s ez pozitívan hat öntudatára, társadalmi azonosságérzetére.

Az iskolázásra kétségtelenül szükség van. A baj inkább az iskolai élet mesterséges viszonyaiban keresendő, mely nem számol azzal a sokféle képességgel, mélyet egyénenként ugyan különböző mértékben, de minden gyermek magában rejt. Az iskola egyoldalúan szűkíti a megismerő tevékenységekre, azon belül is jórészt a passzív befogadásra, s aszerint szelektál és minősít, hogy a gyermekek e néhány képesség terén miként produkálnak eredményeket.

Az iskolaszociológiai kutatások egyértelműen azt mutatják, hogy az iskola által kiválasztott megismerési képességek fejlődése csak részben múlik magán az iskolai oktatáson; a fejlődést meghatározó-másik tényezőcsoport a családban rejlik. A családok pedig különböző útravalóval bocsátják az iskolába a gyermekeket: vannak előnyösebb és vannak hátrányosabb helyzetű gyermekek.

Az előnyök és a hátrányok sok tekintetben mérhetők, itt csak egyetlen tényezőre hívjuk fel a figyelmet és ez a gyermekek által beszélt nyelv. Bernstein szociolingvisztikai kutatásai hívták fel a figyelmet még a 60-as években arra, hogy az iskolában beszélt nyelv, a tankönyvek szövege korántsem tükrözi az iskolába került összes gyermek nyelvhasználatát. Ez a nyelv általános kódokba írja át a tananyagban tárgyalt dolgokat, ami mind a szavak, mind az alkalmazott nyelvtani szerkezetek szintjén kimutatható. Ez semmiféle nehézséget nem jelent azoknak a gyermekeknek a számára, akik otthon is ugyanezt a nyelvet hallják. Ezek a gyermekek érhetően a magas iskolai végzettségű szülők gyermekei. Ugyanakkor az alacsonyabb iskolai végzettségű szülők gyermekeinek nyelve úgynevezett korlátozott kóddal írja át a történéseket, ami azt jelenti, hogy ezek a gyermekek kisebb szókinccsel rendelkeznek, s egyszerűbb nyelvtani szerkezeteket használnak, kommunikációjukban kisebb szerepe van a szóbeli közlésnek, s nagyobb tere van a metakommunikációnak, a helyzethez kötött közlési formáknak (pl. a gesztusoknak).

Labov arra hívja fel a figyelmet, hogy a korlátozott kód, illetve az általános vagy kidolgozott kód között funkcionális értelemben véve nincs különbség: tehát nem mondható az, hogy az iskolai nyelv "jobb" vagy "értékesebb" volna, mint a tanítványok zömét kitevő gyermekek nyelve. A társadalom és az iskola persze nem indulhat ki ebből a funkcionális egyenértékűségből, s egyelőre — szociológiai okokból — rákényszerül a minősítésre. Többek között ez lehet az oka annak, hogy ha az iskolában kapott érdemjegyeket aszerint vizsgáljuk, hogy mi a gyermekek társadalmi származása, a vezető és értelmiségi származású gyermekek átlagától lefelé tartó görbét tartunk, mely a mélypontot a segédmunkások gyermekeinek osztályzataiból képzett átlagnál éri el.

Az iskolába járás a gyermek megismerési lehetőségeinek-fejlesztése mellett a társas viselkedés új formáinak megjelenését keretezi. Mérei Ferenc aktometriai vizsgálatainak eredményeiből tudjuk, hogy az óvodáskorú gyermekek csak az óvodáskor vége felé képesek kiscsoportnak nevezhető társas alakzatok képzésére, korábban a "passzív együttlét" formái az uralkodóak: az együttlét, az együttmozgás és a tárgy körüli összeverődés.

Az iskola már igazi csoportok képzésére ad módot, s az iskolai osztály valódi "közös sors"-ként nyomja rá bélyegét a gyermekek érzéseire és társas interakcióira. Ami az iskolában kibontakozó csoportélet sajátosságai és az iskolai oktatás interakciós szerkezete közötti viszonyt illeti, az empirikus vizsgálatok tanulságai szerint, nem lehetünk elégedettek a helyzettel. Egy magunk által végzett vizsgálat eredményeinek öszszegezéséből idézünk:

"A jelenlegi tanár-osztály interakció sok szempontból és túlnyomóan individuális. Ha az ilyen együttlét során továbbra is hagyományos tanítási technikát követjük, a tanár elkeserítően sok olyan gátló tényezőbe ütközik, melyek számára — a szóban forgó pszichológiai okok miatt — kiküszöbölhetetlennek tűnnek. A gyermekek beszélgetnek az óra alatt, zavarják egymást, csintalanok, játszanak, dobálóznak, egyszóval 'fegyelmetlenkednek'... A megoldás olyan szervezeti forma kiépítése lenne, ahol a tanártól való külön-külön függést a gyermekek kölcsönös függésével cséréljük föl: a gyermekek csak a csoport közvetítésével függnek a tanártól. Ebben az esetben — ami szükségszerűen a szervezet alkalmazkodását jelentené — az addig szélre szorult csoportfolyamatok, együttműködés, interperszonális folyamatok szociometriai szerepek, csoportnormák és csoportértékek aktívan bekapcsolhatók lennének az iskolai életbe. De legalábbis az valószínű, hogy jelentősen csökkenne a kiirthatatlannak tűnő évszázados iskolai fegyelmetlenség."

NEVELÉSI STÍLUSOK

A szocializáció tanuláseméleti felfogása, mely a gyermekben lényegében csak egy idomítható állatot lát (hogy ez az állítás mennyire nem túlzás, lásd: Parké, Boss D.: A büntetés szerepe a szocializációs folyamatban**), különösen nagy figyelmet szentel a jutalmazás és a büntetés kérdésének a nevelésben. A probléma magja annyiban valós, hogy a gyermek valóban idomítható is, azonban kétséges, hogy az eképpen

*Csepeli Gy.-Hegedűs T. A.-Kozma T.: Az iskolai szervezetkutatás lehetőségei. Bp. Akadémiai Kiadó, 1976. 48-49.p.

**Pedagógiai szociálpszichológia. Szerk.: Pataki F. Bp. Gondolat, 1976. 177-211. p.

elért eredménnyel pedagógiai szempontból mennyire lehetünk elégedettek. A nevelés kulcskérdése ugyanis a társadalmi értékek és normák interakciójának kivívása a gyermeknél, ami aligha befolyásolható feltételes reflexek kiépítésével.

A Lewin által kialakított vezetési stílusok fogalma a nevelési stílusok fogalmának is előképe. A tekintélyelvű nevelési stílus eszköze a büntetés, lehetőleg agresszióval (verés, düh, megszégyenítés stb.) Az így produkált gyermeki viselkedés felszínen kielégítő lesz, de az interorizáció csak látszólagos, ha végbe is megy, kényszeres reakciók együtteseként a személyiséget csak megnyomorítja. (Vö. a tekintélyelvű személyiségről írottakkal!) A szélsőségesen engedékeny nevelés ugyancsak negatív hatásokkal jár: A gyermek gátlástalansága az elemi viselkedési normák felrúgását is jelenti, s míg a tekintélyelvű nevelés túl erős felettes "én"-t eredményez, a szélsőségesen engedékeny nevelési stílus következménye a gyenge felettes "én", a lelkiismeretlen és kíméletlen gyermek lesz.

A legfáradtságosabb, de mind közül a leginkább követendő nevelési stílus alapelve a szeretet, a gyermeki személyiség tisztelete, a szerepegyeztetések sorozatában történő nevelés. Ez teret enged a gyermeki kezdeményezésnek, ugyanakkor nem mond le a gyermek tudatos irányításáról sem. A nevelés fő eszköze nem a büntetés-jutalmazás (s ha már erre kerül sor, semmiképpen sem a büntetés kerül túlsúlyba), hanem az értelmi ráhatás, a meggyőzés. Egyedül ez a demokratikus nevelési stílus eredményez interorizációt, alakít ki a gyermekben elkötelezettséget azon értékek és normák iránt, melyeket szülei is vallanak és követnek. Az utóbbi mozzanat döntő, mert a gyermek a maga morális fogékonyságában azonnal megérzi, s következésképpen hitelteleni ti azokat a ráhatásokat, melyeket vonjanak be ugyan demokratikus mázba, szülei csak prédikálnak számára, de magukra nézve nem tartják kötelezőnek, s szüntelenül áthágják azokat.

KORTÁRSCSOPORTOK

A serdülőkor határán jön el az idő, amikor a család szűkké válik, s a társas élet elsődleges színtere az egykorúakból szerveződött kisebb-nagyobb társulásokba tevődik át. Ezekre a társulásokra ugyanazok a sajátosságok jellemzők, mint a társas kiscsoportokra általában, önálló tárgyalásukat mindenekelőtt a szocializáló funkciójukban kereshetjük.

E főként fiúkból verődött társaságok láttán könnyen arra asszociálhatunk (mint például Parsons, a nagy amerikai szociológus), hogy a kortárs-csoportok az egyén fejlődéstörténetében a barbárság korát támasztják föl kis időre, s afféle tavaszünnepi rítusként éli meg az egyén a társadalomba való beletanulás e szakaszát.

Az analógia legyen bármilyen tetszetős, alapjában mégis téves. A kortárs csoportba bekerülő fiatalok mögött már jelentős szocializációs tapasztalat áll, s a kortárs csoporthoz való tartozás egyik legfontosabb motívuma éppen ezeknek a tapasztalatoknak egyfajta negatív átértékelése, a szülők értékeinek, normáinak tagadása. A vadság, agresszivitás, harsányság, mely valóban szembetűnő vonása ezeknek a csoportoknak, korántsem jellemezhető társadalmatlan tünetnek, inkább ellen-társadalmi képződményről van szó.

Ebben az ellen-társadalmi burokból azonban nagyon is a társadalmi életvitelre alkalmassá tevő tulajdonságok kovacsolódnak ki az egyénben. A családban élő fiatal — neveljék bármennyire is szeretetorientált stílusban — szükségképpen egyenlőtlen viszonylatok metszőpontjaként kell hogy szemlélje magát. Az iskola a maga életkori osztályozásával, s még inkább a tekintélyvel szerveződő oktatási rendszerrel, csak erősíti az egyenlőtlen érzését. A modern társadalomban való részvétel alapelve azonban az egyenlőség vagy legalábbis a kölcsönösség. A társadalom felnőtt tagjai, ha nem is mindig és nem is mindenki esetében, de mindenképpen meghatározó jelleggel, interakcióikban képesek kell legyenek a másik szempontjaiba belegondolni, s képesek kell legyenek kölcsönös függőségen alapuló kapcsolatokat teremteni és elviselni.

Ha a fiatalok kortárs csoportokon kívüleső interakcióinak világát vizsgáljuk, látnunk kell, hogy nemigen kínálkozik alkalom az imént jellemzett kölcsönösségi elv begyakorlására. A kortárs csoport az egyetlen társas szintér, ahol a fiatal egyenlőségen alapuló viszonyokra számíthat, s ahol ennek megfelelően függősége a másiktól nem egyoldalú s nem kizárólagos, mint például a szülője vagy a tanára vonatkozásában, hanem kétoldalú, s ami talán még fontosabb, köthető és oldható. A kortárs csoportokban tanulja meg a fiatal a választás fontosságát, itt ébred rá, hogy ha kényszermentesen pillant rá emberekre, kik ugyanolyanok, mint ő, sem többek, sem kevesebbek nála, akkor a rokonszenv és az ellenszenv között hányódva fog ítélni felőlük.* E tapasztalat logikus kiegészítés.

* Pataki F.: A kortárs csoportokról. Valóság, 1975, 7. sz.

szítójé, hogy nemcsak azt ismeri meg, hogy mit jelent választónak, hanem azt is, mit jelent választottnak lenni.

Nem véletlen így a családhoz fűződő szálak meglazulása, hiszen tökéletesen új s másutt nem megtanulható tapasztalatok megszerzéséről van szó, mely időt, energiát követel meg, akárcsak egy új nyelv megtanulása. S valamiképpen ez is a helyzet, mert egy új társas viselkedési rendszer elsajátítása megy végbe a kortárs csoportokban, amit a felnőttek csak nagyon közvetett formában befolyásolhatnak, hiszen pszichológiailag a felnőttek a kortárs csoportok számára ellenmodellként tételeződnek, következésképpen közléseiknek, befolyásuknak nincs meg az a hitele, ami minden meggyőzés előfeltétele.

Igor Kon írja le a barátságról szóló könyvében ezeknek a csoportosulásoknak a nemi szegregációs jellegét, s ez magyarázza a kortárs csoportokban szövődő barátságoknak a felnőtt normák felől visszapillantva érzelmileg annyira zavarosnak, fésületlennek tűnő jellegét. Fiúk fiukkal, lányok lányokkal barátkoznak és szövetkeznek, s bizonyos periódusban gyanakvással és félelemmel méregetik a másik nemet, vonzásait és választásait elsősorban a saját nemükhöz tartozó társak irányában érvényesítik. Nélkülözhetetlenek azonban ezek az érzelmi szárnypróbálgatások, mivel a későbbi, már valódi felelősségvállalással és csevével járó kapcsolatok szinte minden elemét tartalmazzák.

A kortárs csoportok szerveződésének pszichológiai bázisa a családi közösségből leszakadó egyén első próbálkozása, hogy társakat leljen, s eképpen az elszigetelődés egyszerre taszító és vonzó alternatívájából fakadó bizonytalanságérzését mérsékelje. Ez nem kis mértékben okozza a hasonlóság kultuszát ezekben a csoportokban, mely az értékek, normák, attitűdök tekintetében szinte a katonaihoz hasonlítható fegyelemmel érvényesül. A katonaságtól azonban többek között megkülönbözteti az, hogy a fegyelem vállalás önkéntes jellegű. A kortárs csoport ezáltal nemcsak a személyközi kapcsolatok bonyolításának gyakorló terepe, hanem egyben a közösségi szocializáció első állomása is. Megtévesztő látszat, hogy tartalmi oldalról vizsgálva, ezeknek a csoportoknak az értékei sokszor válságosnak, néha egyenesen deviánsnak tűnnek. A lényeg maga a folyamat, melynek során önkéntes alapon, de messzemenően közösségre meghatározottan kell cselekedni, viselkedni, vagyis olyan célokat kell szolgálni, melyek nem az egyéni érdekek szűk körén belül helyezkednek el. Nagy pedagógiai lehetőségek szunnyadnak ebben a jelenségben, melyeket azonban csak akkor lehet kiaknázni, ha óvakodunk a csoport számára külsőnek tűnő célok és értékek erőltetésétől, s a ténylegesen ható csoport-objektívációk közül keressük ki azokat,

amelyek egyaránt elfogadhatók a tagok és a nevelő számára is. Valószínű, hogy a jól szervezett, pedagógiailag átgondolt módon irányított ifjúsági szervezetek hatékonyságának, életre szóló élményeket termő jellegüknek ez a felismerés a titka.

Nem feledkezhetünk meg persze arról, hogy a szocializáció a makrotársadalmi szinten zajló folyamatoktól elválaszthatatlan. Láttuk, hogy már a szocializáció fogalma is társadalmi meghatározások terméke, és még inkább az, ha időtartamát nézzük. Az iskolázás jelentősége a modern társadalmakban egyre nő, következésképpen növekszik azoknak az éveknek a száma, amikor a fiatal a "sem nem gyermek, sem nem felnőtt" állapotában kénytelen élni. Az is szociológiai tünet, hogy növekszik a fiatalok rendelkezésére álló elkölthető pénz mennyisége is, a fiatalok kortárs csoport alakította szükségletei tehát kielégíteni érdemes keresletként jelennek meg a piacon.

Ez magyarázza, hogy míg korábban a kortárs csoportok lényegében megmaradtak a korábban jellemzett szociálpszichológiai szinten és egymástól elszigetelve jelentettek pedagógiai előnyforrást vagy problémát, ma társadalmi méretekben szembeűnő kulturális egységként jelennek meg elsősorban. Ma már kevés, ha a kalandvágyra vagy a csoporthovatartozási élményre építve, a fiatalok pszichológiai motívumaival maximálisan számolva próbáljuk nevelői tevékenységünket megszervezni, mert a kortárs csoportokban résztvevő fiatalok társadalmi nagycsoportonként is jelen vannak a társadalomban.

ELLENKULTJÚRA?

Szándékosan nem úgy folytatjuk a szocializációról írott vázlatunkat, mint a hagyományos felosztások: nem beszélünk külön serdülőkorról és ifjúkorról, taglalván ezeknek az életkoroknak jellemző pszichológiai jegyeit. A fiatalok szociológiai réteggént való jelentkezése ugyanis — melynek alapjai merőben gazdaságiak — átalakította a hagyományos életkori periodizációt is. Az empirikus vizsgálatok eredményei szerint a tankönyvek által megállapított korszakhatárok érvényüket veszítették, és a "fiatalság" mint életkori állapot inkább tekinthető egységes, homogén hatásokat befolyásolt életszakasznak, mint korszakokra törlehető, sajátos pszichológiai jegyekkel megkülönböztethető periódusok egymásrakövetkező sorának.

Megváltozott a fiatalság társadalmi értékelése is: a régebbi korokban a fiatalságból menekülni vágytak az emberek, negyven-ötven éve készült

érettségi tablókat nézve például úgy érezzük, hogy egy bank vezérkarának arcképcsarnokát látjuk. Ma nemcsak a színésznők fiatalítják magukat, hanem szinte mindenki. Kis túlzással azt mondhatjuk, hogy a fiatalokba lépő személy maga mögött érezvén társadalmi nagycsoportjának erejét, nem hagyja magát szocializálni, hanem ő szocializálja a felnőtteket.

A 60-as évek végén jelentkező diákmozgalmakat sokan "ellenkultúra" termelésével jellemezték. Pedig mindössze más kultúráról van szó, melynek alapját mínusz vagy plusz jellel minősíthetetlen objektív társadalmi folyamatok alkotják, s melynek elemeit társadalmi szervezetek termelik.

A sok kínálkozó példa közül nézzük az öltözködést: a fiatalok kereslete tökéletesen átalakította a ruházati termékek piacát, és ha a ruházati ipar és kereskedelem nem akart tönkremenni, kénytelen volt igazodni a fiatalok ruházatkodási szükségleteihez. A felnőttek — összefüggésben a fiatalság értékessé válásával — a fiatalokhoz kezdtek igazodni. A farmernadrágra hivatkozunk: ez a viselet feltartózat hatatlanul hódít, s pusztán pszichológiai megfontolások alapján azt várhatjuk, hogy a fiatalok ki fognak belőle ábrándulni, mivel annyira elvesztette korábban vitathatatlanul csoporthovatartozást jelző jellegét.

Az öltözködési divat homogenizáló hatása óhatatlanul külsődleges, s tulajdonképpen nem mélyebbek a fiatalok kultúrájának többi elemének a hatásai sem. Hosszú távon — a felnőttkor perspektíváját tekintve — nem érvényteleníthetik a társadalmi munkamegosztás differenciáló hatásait, s nem szüntetik meg, legfeljebb enyhítik, a társadalmi tagozódás okozta különbségeket. Tagadhatatlan azonban, hogy minden korábnál könnyebb interakciós és kommunikációs lehetőségeket biztosítanak a fiatal nemzedék tagjai számára, s ami talán a legfontosabb: ez a kultúra igen jelentős mértékben nemzetközi. A budapesti Kistadionban szervezett beat-koncert közönsége megkülönböztetne tétlen egy oregoni vagy egy varsói beat-koncert közönségétől, azonos a zene, azonosak a reakciók, azonos az öltözködés s még a nyelv is azonos (mely az angol egy szegényes változata).

Ennek a homogenizációs folyamatnak fontos eleme a tömegkommunikáció, mely a korábbi állapothoz képest hasonlíthatatlanul nagyobb számban és intenzitással adagolja a mindenki számára közös jelentésű ingereket. Tulajdonképpen még ennél is többet tesz: azonos elemekből építkező világképet tár a fiatalok elé, egy ritmusból, látványból, szertar-

táskészletből építkező világot kultivál, mely az evilágiságot, az örömt sugallja.

Mindazonáltal a fiatalok önmaguk identitását jelölő és kifejező objektívációs termékeinek együttesét nem tarthatjuk teljes értékű kulturális rendszernek, mert ha a társadalom időben jelentősen meg is nyújtotta a szocializációs folyamatot (jöllehet ez elsősorban az értelmiség esetében jelentős igazán, s ott a legerőteljesebbek a kulturális következmények is), s reakcióképpen ennek megfelelően kialakult a szokások, minták rendszere, mely a társadalom egyre növekvő hányada számára válik értékké, vonatkoztatási keretté, ez a kultúra sosem lehet teljes. Nem lehet azzá, mert képtelen az egész kifejezésére, képtelen olyan rendszerré összeállni, mely az emberi élet valamennyi "alaphelyzetével" kapcsolatosan eligazodást, eljárási szabályt kínál. Ha prizmaként meg is töri, de megsemmisíteni nem tudja a társadalmi viszonyok történelmileg kialakult állapotát, s egy idő után megmosolyogtató anakronizmusként jelentkezik az egyén viselkedésében is. Csak előkészítheti, de nem pótolhatja a felelős társadalmi részvételt, a cselekvést a jövőért, egyszóval a felnőtt életet.

Az ifjúsági kultúra léte, sajátos vonásai ma még kevésbé ismertek ahhoz, hogy világosan kijelöljük szerepét a szocializációban. Az teljesen világos, hogy a fiatalság mint "mi tudattal" rendelkező társadalmi nagycsoport teljesen új helyzetet jelent a korábbi idők szocializációs gyakorlatához képest, amikor a fiatalság kevésbé jelentett értéket, mint ma, s menekülésre készítő állapot volt.

A jövő talán a permanens szocializáció kora lesz, mely nem lezárja, hanem kinyitja az emberek előtt a lehetőségek kapuját, hogy valóra válthassák a bennük szunnyadó lényegi erők akarátát.

**A LEGFONTOSABB SZAKKIFEJEZÉSEK
ÉS MAGYARÁZATUK**

ÁLTALÁNOS MEGJEGYZÉS

A tudományokat — s azon belül a társadalomtudományokat különösen — sokat bírálják amiatt, hogy az általuk használt nyelvben burjánzanak az idegen szavak, és stílusuk szükségtelenül bonyolult, sokak szerint érthetetlen. Ez a bírálat jogosult, ha a cirkalmas, bonyolult stílus és a szövegben hemzseggő idegen szavak gondolathíányt, a felfedező, kereső értelem hiányát, megemésztetlenül köleszöntött, átvett gondolatokat lepleznek, és szerzőjük így akar a tudós meg nem érdemelt szerepében tetszelegni. Kétségtelen, hogy ez a jelenség nem ritka, s korunkban a tudományos tömegtermelés idején talán még gyakoribb, mint régen. Ám ez a problémának csak szociológiai oldala.

Figyelembe kell ugyanis vennünk a tudományos módszertannak azt az általános szabályát, hogy a tudományban használt kifejezéseknek, szintaktikai szerkezeteknek egyértelműeknek kell lenniük, vagyis eleget kell tenniük annak az igénynek, hogy a tudományos megállapításokat bárki, bárhol megfelelő felkészültség és képességek birtokában ellenőrizhesse, újra bebizonyíthassa, vagy ha úgy adódik, cáfolhassa. Mióta tudomány van, melynek célja újabb és újabb ismeretek feltárása és az igazság megállapítása, a tudományos szövegekkel szemben támasztott elemi követelmény tehát a használt kifejezések közmegegyezésen alapuló használata, illetve az új kifejezések jelentésének a meglévők jelentésétől való világos és szabatos elkülönítése.

Világos, hogy sem a köznapi beszédben használatos nyelv, sem az irodalmi műfajokban használatos nyelv nem tehet eleget ennek a követelménynek, hiszen e nyelvek értékét éppen az jelenti, hogy a bennük használt szavak, mondatok jelentése többértelmű, beleértésre, belevetítésre, fantáziálásra ad lehetőséget, illetve a jelentés teljes értelme csak a közlés helyzetéből adódó egyéb jelzések függvényében hámozható ki. A tudományos közlések szabályai ezzel a tendenciával szöges ellentétben vannak, ezért indokoltnak és helyesnek fogadhatjuk el, ha a tudományos közlésben a nyelv igyekszik magát elhatárolni már a szavak szintjén is a hétköznapi illetve a művészi közlések diffúzabb, expresszivebb, de egyúttal logikailag óhatatlanul pontatlanabb kifejezésmódjai-

tól, mégha ennek ára — legalábbis a művészeti közlésekhez viszonyítva — a tudományos stílus romlandósága, porlékonysága. Mert a homéroszi eposzoknál tökéletesebbet aligha lehet alkotni, legfeljebb más lehet írni. Ezzel szemben egy-egy tudományos alkotás érvénye csak addig marad fenn, míg újabb tudományos alkotásokban új megállapításokkal meg nem cáfolják. Ez így is van rendjén, s talán nem véletlen, hogy a leginkább időálló tudományos művek éppen stílusuk, a bennük megtestesülő emberi-tudósi magatartás miatt maradnak meg, mégha a bennük kifejezésre jutó tudományos igazság fölött már elmúlt az idő.

A szociálpszichológiától persze még távol áll az e fajta klasszicizálódás, de hiszen mit is várhatnánk tőle stílus tekintetében, amikor múltja alig több mint nyolc évtized. S különösen fiatalnak tekinthetjük a magyar nyelvterületen. Ezért legyünk elnézőek stiláris fogyatékságaival szemben, s próbáljuk meg annak elfogadni ami: emberekre vonatkozó hétköznapi tudásunk versenytársának, tanítónknak, ki még maga is tanul. Az általam adott meghatározások, bár az érvényben levő lexikális összegezésekre támaszkodnak, kifejezetten ennek az információs célzatú munkának gyakorlati tartozékai. Nem vitatott tudományos problémákban való állásfoglalásként íródtak, olvasóim munkájának megkönnyítését célozzák.

SZOCIÁLPSZICHOLÓGIAI KIFEJEZÉSEK SZÓTÁRA

Affektív – érzelmi, érzésbeli

Affektív elem – affektív, tehát érzelmi elemről elsősorban az attitűdöknél beszélünk, arra utalva ezáltal, hogy hétköznapi beállítódásainkban nem egyszerűen ítéletet alkotunk valamiről, hanem egyben értékeljük is azt, tetszésünket vagy nem-tetszésünket juttatjuk kifejezésre, ítéleteink tárgyát szeretjük vagy gyűlöljük, közel szeretnénk jutni hozzájuk, vagy ellenkezőleg, kerülni akarjuk őket.

Agresszió – olyan szavakban vagy tettekben kifejezésre jutó viselkedés, melynek célja más ember sérelmének okozása (a sérelmet a szó legáltalánosabb értelmében véve).

Aktor – más szóval az Egyik személy (E) vagy a Másik személy (M), kiket az angol nyelvű szakirodalom p-vel (person) és o-val (other) jelöl. Ők a résztvevői az interakciónak.

Alaklélektan – a század első évtizedeiben keletkezett németországi pszichológiai elmélet, melynek kulcsfogalma az "alak" (németül: Gestalt). Kis jelentéskülönbséggel ugyanezt jelenti az angol "pattern" szó is. Magyarul az "alak" alatt olyan sajátos egészet értünk, melynek lényege elemeinek egymás közötti kapcsolatban áll, az alak tehát nem azonos részei pusztán összegével. Az alaklélektan nagy hatást gyakorolt a csoportlélektanra és a társadalmilag meghatározott megismerést kutató ún. kognitív szociálpszichológiára.

Alku – az a folyamat, melynek során az interakcióban közreműködő aktorok részben konfliktusos, részben harmonizáló érdekeiket megpróbálják egyeztetni valamilyen közös egyetértés megteremtése érdekében.

Attitűd – a társadalomban adódó történések, tárgyak, személyek, objektív megismerésére többnyire nincs lehetőségünk. Ezért megtanulunk kész mintákat, melyek segítségével mind az érzés, mind a gondolkodás ítéletalkotás, mind a viselkedés szintjén reagálhatunk a ránk ható társa-

dalmilag termelt ingerekre. A társadalmi tanulás során elsajátított mintákat nevezzük attitűdöknek, melyek affektív, kognitív és viselkedési elemből tevődnek össze. Az attitűdök nyalábokba szerveződve, rendszer jellegűen épülnek be tudatunkba.

Attribúció – az a szociálpszichológiai mechanizmus, melynek során interakciós partnereinknek akaratot, szándékot tulajdonítunk, tehát viselkedésük belső okait igyekszünk felderíteni. Tágabban értelmezve mindenfajta szubjektív oktulajdonsági mechanizmust ide értünk, a magunk tetteinek okaira vonatkozó következtetéseket is belefoglalva.

Azonosulás – az a folyamat, melynek során elsősorban érzelmi indítékok folytán átvesszük mások értékeit, nézeteit, attitűdjeit, véleményeit, s hozzájuk akarván hasonlítani, úgy igyekszünk viselkedni, mint ők.

Behódolás – az a folyamat, melynek során másoknak külső kényszer hatására engedelmessé válunk, feladván saját ellenkező meggyőződésünket. A kényszer elmúltával rendszerint a behódolás is alábbhagy.

Bumeráng-hatás – az a paradox fordulat, melynek során a meggyőző közlés ellenkező célt ér el: nem meggyőz, hanem kiábrándít, a kívánt hatás fordítottját éri el.

Büntetés – fontos tanulásméleti kifejezés, mely alatt olyan ráhatást értünk, mely a személy számára negatív hatásokkal jár, ezért a továbbiakban kerülni igyekszik azokat a körülményeket, melyek előfordulása büntetést okoz.

Csoport – személyek együtteséből akkor kovácsolódik csoport, ha szimbolikus vagy gyakorlati értelemben véve kölcsönös függőség alakul ki közöttük. (Lásd még: kiscsoport, nagycsoport.) A kölcsönös függőség következménye bizonyos szükségletek kielégülése, mely individuálisan nem elérhető.

Csoportközi viszonyok – olyan helyzet, amelyben az egyén más személyt, más személyeket, s velük kapcsolatosan minden egyebet annak függvényében észlel, gondol, illetve úgy cselekszik, hogy elsőképpen saját csoporthovatartozását veszi figyelembe. (Lásd még: nagycsoport, előítélet.)

Csoportdinamika – Kurt Lewin által megalapított irányzat, mely csoport Gestalt-elvek figyelembevételével a csoporttagok közötti kapcsot

latok rendszereként határozza meg, s a csoportlélektani ismeretek gyakorlati alkalmazását hirdeti a munkahelyen, az iskolában, a családban és újabban a pszichoterápiában.

Dogmatizmus – megismerésben sajátosság, mely gondolkodási méretségben, sematikus dichotomizációban jut kifejezésre. Köznapi szóval élve a "fekete-fehér" gondolkodást nevezzük dogmatizmusnak.

Egységesülés – idegen szóval unifikáció. Azt a csoportjelenséget értjük ezalatt, melynek során a csoporttagok viselkedése, véleményei, attitűdjei, nézetei, értékei egymás felé tartanak, konvergálnak — persze csak a csoport által lényegesnek tekintett területeken. Az egységesülés ellentendenciája a deviancia.

Együttes élmény – Mérei Ferenc által teremtett kifejezés, mely arra utal, hogy a csoportlét a tagok számára közös tapasztalatok, értékek, normák rendszerét jelenti, melyen az egyén nem változtathat önkénye szerint.

Együtműködés – interakciós alapforma, mely azt jelenti, hogy az aktorok csakis a feladatok megosztásával, céljaik közösségének belátásával érhetik el szükségleteik kielégítését.

Ellenszenv – a személyközi kapcsolatok egyik szervező elve. Lényegében a személlyel szemben kialakult negatív attitűdöt értünk alatta, mely többnyire torzított ismereteken vagy ismerethiányon alapul.

Elmélet – az egyes szociálpszichológiai jelenségek természetét felderítő, magyarázó, leíró rendszer, amelynek érvényessége csak a iérni kívánt jelenségkörre korlátozódik. Az elméletek másik csoportja annál tágabb, egész pszichológiai iskolák kiinduló alapja lehet, mint pl. az alaklélektan, tanuláselmélet vagy pszichoanalízis. Merőben eltérő az az elméletfogalom, mely a társadalom vagy az emberi viselkedés egészét kívánja magyarázni elsősorban filozófiai kategóriákkal. A marxista elméletnek megkülönböztető vonása a társadalmi gyakorlat figyelembevétele.

Előítélet – tágabban értve logikailag téves ítélet, mely az ítéletet cáfoló tapasztalatok, bizonyítékok hatására sem módosul. Jellegetes köznapi tudati megnyilvánulás, melynek pozitív és negatív elfogultsá-

gon alapuló változatai egyként ismeretesek. Szűkebb értelemben véve az emberek egész csoportjaira érvényesnek vélt ítélet, mely rosszat vagy jót feltételez másokról elegendő tapasztalati bizonyítékok nélkül, és azok hatására nem módosul. Kialakulásának okai sokfélék lehetnek: a hétköznapi élet sajátos szerkezete, ismeretelméleti okok, személyiséglélektani okok, szociológiai, gazdasági okok stb.

Első benyomás – a személyiségészlelés fontos jelensége. Az első, az új inger mindig nagyobb hatást gyakorol ránk, mint a többi, mert preformálja későbbi ítéleteink kialakulását. Különösen így van ez olyan bonyolult inger esetében, mint a másik személy, kinek megismeréséhez többnyire nélkülözzük az objektív támpontokat.

"Emberi kapcsolatok" – az angol nyelvű irodalomban "human relations" kifejezés a megfelelője. Szociálpszichológiai irányzat, mely a munkahelyi élet sajátos csoport-tényezőivel foglalkozik, kiemelve a személyi érdeklődés, az egyéni megközelítés fontosságát, valamint a személyek közötti kapcsolatok és a csoporttagság figyelembevételének jelentőségét a vezetésben.

Én – a szocializációban kialakult interakciós képződmény. Mead szerint két részből áll, a "reaktív én"-ből és a "felépített én"-ből. Utóbbi jelentősége szociálpszichológiai szempontból óriási, mert ez tükrözi a társak, a társas környezet hatásait. "Mindenki annyi, amennyinek látják, tükörénjeink éppúgy fájnak, mint a valóságos" – írja Babits Mihály a Halálfiában, használván Cooley korabeli "looking-glass self" fogalmát.

Empátia – az a sajátos emberi képesség, melynek során belehelyezkedhetünk a másik személy lelkiállapotába, mintegy az ő szemével vizsgálva a helyzetet, mely közös a másikkal, csak éppen a helyzetben elfoglalt pozíció különböző.

Érték – a szociálpszichológiában nem axiológiai értelemben használjuk. Empirikus értelemben annyit jelent, hogy az emberek nem vaktában és véletlenszerűen cselekszenek, hanem társadalmilag meghatározott módon. Individuális program keretében tudatosan kerülnek, illetve keresnek bizonyos dolgokat. Az értékek nagy változékonyságot mutatnak történelmi korszakonként, kultúránként, társadalmi csoportonként s egyénenként is. Nem egymás mellett, hanem hierarchikusan helyezkednek el a tudatban. Megkülönböztethetünk cél-értékeket és eszköz-értékeket.

Feltesse én – a pszichoanalízis szerint az "én"-nek az a része, melyben a társadalmi értékek, normák, szabályok, elvárások összpön-

tosulnak mintegy a személy lelkiismereteként. Ilyen értelemben véve civilizációs fejlemény, mely sok konfliktus, elfojtás forrása az egyén számára, ugyanakkor a társadalomba való beilleszkedés fontos lélektan-eszköze.

Fenomenológiai szociálpszichológia – ez az újabb szociálpszichológiai irányzat a hétköznapi társadalmi viselkedést és annak stratégiáit kívánja a résztvevők szempontjából vizsgálódva rekonstruálni, hogy ily módon a maga egészlegességében írja le és osztályozza a mindennapi viselkedés szabályait és "dramaturgiáját".

Fontosság – az érték vetülete a személyben. Az értékek hierarchiája folytán adódó szelekciós szempont az észlelésben, gondolkodásban, döntésben, cselekvésben.

Formális csoportok – a szervezetek működése által létrehozott emberi együttesek, melyeket bizonyos tevékenységek ellátására, bizonyos társadalmi funkciók kiszolgálására hoztak létre. Jellemzőjük a szociálpszichológiai igényekkel szembeni rugalmatlanság és az egyénflettiség. Hierarchikus felépítésűek.

Frusztráció – célja elérésében vagy valamilyen kívánatosnak ítélt állapot megteremtésében megakadályozott személy lelkiállapota. Rendszerint, de nem mindig, agresszió a következménye, mely vagy a frusztrációt közvetlenül kiváltó tényező ellen, vagy egyéb helyettesítő tényező ellen irányul.

Deviancia – a közmegegyezéstől eltérő viselkedés, attitűd- és értékészlet személyek vagy csoportok esetében. Több összetevő együttes jelenléte szükséges a deviancia megjelenéséhez: a deviáns aktus, annak devianciaként való elismerése mind az elkövető, mind az elkövető környezete részéről. Végző következménye a deviáns azonosulás, a deviáns karrier.

Dicsfény-hatás – személyészlelésben előforduló kongruencia-hatás, melynek lényege, hogy a kedvezően értékelt személyt további kedvező vonásokkal, motívumokkal ruházzuk föl, míg a kedvezőtlenül értékelt személyt további kedvezőtlen vonásokkal, motívumokkal ruházzuk föl.

Hasonlóság – személyközi kapcsolatok szabályozó alapelve. Azt jelenti, hogy hasonló szükségletek, elvárások, értékek, nézetek, atti-

tűdők, tulajdonságok talaján jönnek létre az interperszonális kapcsolatok. A hasonlósággal egyidejűleg hat a másik, ellentétes alapelv, a komplementaritás.

Helyzet – azoknak az ingereknek az összességét nevezzük helyzetnek, amelyeknek egy interakciós történet sor ideje alatt az aktorok számára lehetséges jelentésük, azaz szimbolikus tartalmuk van.

Helyzetmeghatározás – az a folyamat, melynek során a résztvevők a helyzetben ható ingereket kiválasztás és összerendezés útján összefüggő egészé alakítják. A helyzetmeghatározás az aktornak arra a kérdésére ad választ, hogy "mi történik itt?". Külön probléma, hogy az aktorok helyzetmeghatározása nem szükségképpen konvergál, ezért az interakció sikere érdekében közös helyzetmeghatározásra van szükségük. Ennek megteremtésének egyik módja az alku.

Igényszint – általában véve az a mérce, melyhez viszonyítva a személy saját teljesítményét méri. Az igényszintet rendszerint a személy vágya, múltbeli tapasztalata, illetve vonatkoztatási csoportja teljesítmény szintjének és igényszintjének az ismerete szabja meg.

Informális csoport – a formális csoport szociálpszichológiai ellentéte. A tagság önkéntes, a kapcsolatok mellérendeltek és rokonszenvalapozásúak, a csoportnak nincs eszközjellege, s léte szükségképpen az egyénekhez kötődik. A formális csoportok rendszerint kitenyészítik a maguk informális csoport világát.

Interakció – társas kölcsönhatás, melynek során az egyének gondolkodását, érzelmeit és viselkedését mások tényleges, elképzelt vagy mögöttes jelenléte befolyásolja. Az interakció a szociálpszichológia alap-története, melynek elméletileg sokféle leírását adhatjuk, de a lényeg mindenképpen a résztvevők függősége (akár aszimmetrikus, akár szimmetrikus értelemben véve).

Internalizáció – a társas befolyásolás következményeképpen létrejövő állapot, melynek során a személy a másik attitűdjeit, nézeteit, értékeit oly fokon magáévá teszi, hogy minden külső ellenőrzés (jutalmazás, büntetés) híján is érvényesíti azokat.

Interiorizáció – a külső belsővé változtatása, ilyen értelemben véve például interiorizációs folyamat az "én" kialakulása, mert a külső elvárások és kapcsolati rendszerek beépülnek a személybe (L. Sz. Vigotskij).

Jelentés – rendszerelméleti értelemben véve a jel aktuális környezetben betöltött funkciója, rendeltetése, használata. Jelentés csak akkor jöhet létre társas összefüggésekben, ha az aktorok között kommunikáció, azaz közös kóddal jellemezhető kölcsönösségi viszony van.

Interakciós szempontból nézve a jelentés a fenti meghatározásnál tágabban értelmezhető, de a kiinduló alap szintén a kölcsönösség. Csak éppen a kölcsönös megállapodásokon alapuló kódot ebben az esetben nem feltételezzük előre, hanem az interakcióban résztvevő személyek alkújára eredményének tekintjük.

Jelentőség – a környezet különböző vonatkozásaiban a személy vagy a csoport számára lényeges tulajdonsága, ami elválaszthatatlan a személy vagy a csoport tevékenységi, szükségleti mezőjétől, s annak átalakulásával a jelentőség is más és más vonatkozásoknak válik sajátjává.

Jutalom (előny) – tanuláselméleti kifejezés, megerősítés forrása. Lehet elsődleges, ez esetben előzetes tanulás nélkül következik be a megerősítés, és lehet másodlagos, ez esetben tanulás előzi meg a megerősítést. Sok esetben a büntetés elmaradása önmagában is jutalomként jelentkezhet.

Kategorizáció – gondolati művelet, melynek révén a környezet tárgyai, eseményei, személyei csoportosíthatók valamilyen "címke" alatt. Bár minden további értelmi művelet előfeltétele, jelentős torzításokat eredményez a megismerésben. Kategorizáció hatására az egy kategória alá vont elemek közötti különbségek minimalizálódnak, míg a különböző kategóriák alá vont elemek közötti különbségek maximalizálódnak.

Kiscsoport – áttekinthető létszámú csoport, melynek tagjait individualitásukban ismerhetjük meg külön-külön. A kiscsoport azonban nem tagjainak egyszerű összege, hanem a közöttük létesülő legkülönbözőbb jellegű kapcsolatok rendszere.

Kísérlet – természettudományi eredetű tudományos megismerési módszer. A szociálpszichológiai kísérlet előnye, hogy a kutatott jelenség pár változóra leszűkített modelljét jól megismerhetjük általa, hátránya viszont az összefüggésekből való kiszakítás, az *egyszerűsítés* és az eredmények általánosíthatóságának vitatott volta.

Koalíció – kettőnél több személyt tartalmazó kapcsolatrendszerekben előforduló jelenség, melynek lényege, hogy a rendszeren belül maradvá,

személyek hatalmi lehetőségeiket úgy összegzik, hogy ezáltal együtt nagyobb hatalomhoz jutnak, mint ami korábbi hatalmuk egyszerű számtani összegezése alapján várható lett volna.

Kód – a jelek jelentését lehetővé tevő, megállapodáson alapuló rendszer, melynek szabályait alkalmazva küldhetünk és kaphatunk közleményeket.

Kognitív disszonancia – Festinger által bevezetett kifejezés, mely azt a tudati állapotot jelöli, amikor a személy tudatában két vagy több kognitív (ismereti, gondolati) elem között összeegyeztethetlenség áll fenn. Ez feszültséget okoz a személyben, aki ezáltal a kognitív disszonancia redukciójára kényszerül.

Kognitív elem – a személy tudása, értelmezése, megértése vagy gondolata önmagára, társaira a társas és a társadalmi élet eseményeire vonatkozólag.

Kognitív egyensúly – a kognitív elemek olyan állapota, amikor nincs közöttük ellentmondás, disszonancia.

Kohézió – csoportdinamikai fogalom, a társas kiscsoport szolidaritásának összetartását fejezzük ki vele. Mérhető jelenség. Beszélhetünk nagycsoportok esetében is kohézióról, ebben az esetben az empirikus mérés megoldhatatlan.

Kompetencia – a kommunikációt lehetővé tevő kódok szabályainak elsajátítására való egyetemes emberi képesség.

Komplementaritás – személyközi kapcsolatok szabályozó alapelve, azt jelenti, hogy kiegészítő jellegű szükségletek, elvárások talaján jönnek létre az interperszonális kapcsolatok. Ezzel egyidejűleg hat a másik, a komplementaritással ellentétes alapelve, a hasonlóság.

Konformitás – csoportdinamikai kifejezés, ami a csoport értékeihez, normáihoz, szabályaihoz, a csoport által formált attitűdökhöz való igazodást jelent. A konformitás az átlagnál erősebb az alacsony önértékelésű személyek, valamint a csoport fennmaradásában erősen érzékelt személyek esetében.

Konfliktus – belső állapot, amikor a személyben egymással összeegyeztethetetlen motivációk hatnak egyidejűleg. Konfliktus létrejöhet interperszonális vagy csoportközi helyzetben is, ez esetben a helyzet részt-

vevői céljai között áll fenn összeegyeztethetlenség. A konfliktusok egyaránt ölhetnek destruktív és konstruktív formát.

Kongruencia – pozitív vagy negatív értékelésben összhang megteremtésére irányuló tudati tendencia, melynek alapja az asszociatív(pl. összetartozás) vagy disszociatív pl. ellenséges) kapcsolatok észlelése.

Kommunikáció – társadalmi értelemben véve emberek közötti információcsere, melynek alapja az információt hordozó jelrendszerekben való egyetértés.

Kortárs csoport – fiatalok életkori tagolódásán alapuló csoportosulás, melynek alapja a kontraidentifikáció (szembenállás) a felnőttek értékeivel, normáival, nézeteivel, attitűdjeivel szemben.

Közösség – társadalmilag jóváhagyott, konstruktív értékek jegyében szerveződő demokratikusan vezetett csoport.

Megegyezései egyetértés – ez az egyetértés arra vonatkozik, hogy időről-időre kinek az igényét és milyen kérdéssel kapcsolatosan kell előnyben részesíteni az interakció során. A partnerek a megegyezései egyetértés révén megszabják egymás számára, hogy milyen legyen a valóság.

Metakommunikáció – azoknak a személyközi kommunikációknak a gyűjtőneve, melyek közös sajátja, hogy a közlés alapja nem a nyelv. Példaként említhetjük a mimikát, a gesztusokat stb.

"Mi tudat" – csoportjelenség, a csoportkohézió folyam anyja. A saját csoporthoz való tartozás élményére utal.

Nagycsoport – nagylétszámú, egymást személyesen nem ismerő csoport, melynek tagjait közös jelentések kötik össze, ezáltal jöhet létre közöttük pszichológiai értelemben véve kölcsönös függőség.

Nézet – vélekedésnek, hiedelemnek is nevezik, angolul belief. Olyan kijelentést értünk alatta, mely a meghatározás érvényével lép elő, de alapja nem a logika, hanem a hit.

Norma – a csoport által létesített viselkedési, gondolkodási, érzési szabály, melynek betartására az adott csoport megfelelő szankciókkal ügyel. A normák erőssége, kényszerítő ereje, interiorizáltsági mértéke változó.

Önértékelés – a személy saját képességeinek és teljesítményeinek értékelésére vonatkozó nézete. Az önértékelést nagyban meghatározza a személy vonatkoztatási csoportja és igény szintje.

Pár – a társas élet alapsejtje, mely már intézményesedést, munkamegosztást, kölcsönösséget mutat.

Performancia – a kompetencia aktualizálódása ténylegesen létrehozott különböző közleményekben.

Polarizáció – csoportjelenség, melynek lényege az, hogy csoportos vita után a csoport tagjai merészebbek és szélsőségesebbek lesznek, mint korábban egyénileg voltak.

Presztízs – tudáson, hozzáértésen, különlegesen értékelt képességek birtoklásán alapuló tekintély, melynek fennmaradása a presztízst működtető társadalmi rendszer hatalmi és érdekviszonyaival hozható összefüggésbe.

Prezentáció – a másik számára való bemutatkozás folyamata, melynek során igyekszünk kedvező, a másik számára előnyösnek ható képet mutatni önmagunkról a lehető legelőnyösebb megegyezéssel helyzetmeghatározás kialakulása érdekében.

Pszichoanalízis – S. Freud által megalapozott lélektani irányzat, mely a szocializáció által felhalmozott lelki feszültségek feloldásának terapeutikus módszerét és egyben az ember lelki életének általános elméletét kínálja. Utóbbi a civilizált emberben törvényszerűen létrejövő elfojtásokra, tudattalan működésekre irányítja a figyelmet.

Regresszív szükségletek – a szükségletek tanult változata, mely esetben az embert nem az autonómia és a szabadság, hanem az engedelmesség és a tekintélynek való behódolás motiválja.

Rokonszenv – interperszonális érzelem, a másik általános pozitív értékelése, ami rendszerint nem független a másik ránk vonatkozó attitűdjétől.

Státusz – formális vagy informális kapcsolatrendszerben elfoglalt pozíció birtoklása.

Szabály – követendő eljárás, mód, melynek eredményeként közös jelentéstartomány létesül a szabályt osztó felek között (lehet nyílt vagy rejtett).

Szerep – formális vagy informális kapcsolatrendszerben elfoglalt pozíció birtokosa számára rendelt viselkedési minta.

Szerepelvárások – a szerep végzőjével szemben támasztott különböző erősségű követelmények.

Szerepkészlet – a személy által aktuálisan birtokolt szerepek összessége.

Szerepkonfliktus – két fajtája van. Az egyik esetben a szerep összeegyeztethetetlen elvárásokkal jár együtt, a másik esetben két vagy több szerep elvárásai ütköznek össze a szerepkészleten belül.

Személyközi kapcsolat – személyek között visszatérő interakciók sora, amikor is a kapcsolat fennmaradásának motívuma mindkét résztől a közösen kimunkált jelentéskincs.

Szimbolikus interakcionizmus – szociálpszichológiai irányzat, melynek elméleti alapja G.H. Mead interakciós elmélete. Az interakció kommunikációs és jelentéshasználati vonatkozásaira helyezi a hangsúlyt.

Tanuláselmélet – másképpen behaviorizmus. Két irányban beszélhetünk tanulásról. A klasszikus kondicionálás vagy feltételes reflex Pavlovtól származó tana szerint, ha egy előzetesen nemleges hatású eseményt (a feltételes ingert) egy bizonyos adott viselkedési reakciót kiváltani képes eseménnyel (a feltétlen ingerrel) társítunk, akkor kellő ismétlés után már a feltételes inger is ki tudja váltani az eredetileg csak a feltétlen inger hatására megjelenő viselkedési reakciót. Az instrumentális tanulás során az élőlénynek bizonyos viselkedési reakciót kell tanúsítania ahhoz, hogy jutalmat vagy megerősítést nyerjen (tehát keresnie kell a feltétlen ingert). Megfelelő számú megerősítés után az instrumentális reakció bekövetkezésének megnő a valószínűsége, feltéve, ha a helyzet nem változott meg. A tanuláselméleti elvek csak fenntartással vihetők át az emberi viselkedésre, hiszen az embernél korántsem számíthatunk a feltétlen ingerek olyan egyszer és mindenkorra adott készletével, mint az állatoknál.

Társadalmi összehasonlítás – "az ember legfőbb betegsége az, hogy szorongó kíváncsisággal fordul azon dolgok felé, amelyeket nem képes megismerni, mert más a tévedést sem érzi olyan rossznak, mint az eredménytelen kíváncsiságot" – írja Pascal. A közvetlen empirikus úton nem igazolható vélemények helyességére tehát csak a társak véleményének hasonlósága vagy eltérése lehet a garancia, ezt fejezi ki a társadal-

mi összehasonlítás elve. A szóbanforgó tárgyak rendszerint csoporttagok.

Tekintélyelvűség – vagy autoritarianizmus. Olyan társadalmi eredetű személyiség-tünetegyüttes, melyben a másiknak való engedelmeskedés, behódolás, autonómiahiány, szeretetlenség, gondolkodásbeli és érzelmbeli rigiditás, ön ámítás fonódik össze egységgé.

Tömeg – nagyszámú emberegyüttes, mely aktuálisan lehetetlenné teszi az autonóm magatartást, érzelmileg és indulatilag átmenetileg erőteljesen egységesítve tagjait.

Versengés – interakciós minta, melyben az interakcióban álló felek célja ugyan azonos, de oszthatatlansága miatt csak nem érhető el mind-egyikük számára.

Vélemény – empirikusan nem ellenőrzött vagy éppenséggel ellenőrizhetetlen állítás, melynek szilárdsága csekély. Együtt változik a szituációval, melyben született.

Vonatkoztatási csoport – mércének tekintett csoport, melyet saját attitűdjeink, véleményeink, nézeteink, értékeink és viselkedési mintáink kialakításakor összehasonlítási alapul és normatív bázisként alkalmazunk.

IRODALOM

- ARONSON, E.: A társas lény. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1978.
- ALLPQRT, G.W.: Az előítélet. Bp. Gondolat, 1977.
- BUDA B.: A közvetlen emberi kommunikáció. Bp. MET TK, 1975.
- BUDA B.: A szexualitás modern elmélete. Bp. Tankönyvkiadó, 1974.
- HIEBSGH, H.-VORWERG, M.: Bevezetés a marxista szociálpszichológiába. Bp. Kossuth Kiadó, 1968.
- ERŐS F.: Történetiség a szociálpszichológiában. MI. Világosság, 1977, 2. sz. 87-95.p., 3. sz. 160-165.p.
- GOFFMAN, E.: Érintkezések. Szociológiai Füzetek, 14. sz.
- HUNYADY Gy. (szerk.): Szociálpszichológia. Bp. Gondolat, 1972.
- JANOUSEK, K.: Társadalmi kommunikáció. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1972.
- KON, I. Sz.: Az én a társadalomban. Bp. Kossuth Kiadó, 1969.
- KON, I. Sz.: A barátság. Bp. Kossuth Kiadó, 1978.
- KON, I. Sz.: Az előítélet pszichológiája. In.: Váriné Szilágyi Ibolya (szerk.): A pszichikum és a tevékenység a szovjet pszichológiában. Bp. Gondolat, 1977. 561-594.p.
- LEONTYEV, A. N.: A pszichikum fejlődésének problémái. Bp. Gondolat, 1964.
- LEWIN, K.: A mezőelmélet a társadalomtudományban. Bp. Gondolat, 1972.
- LEWIN, K.: Csoportdinamika. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1975.
- MEAD, G. H.: A pszichikum, az én és a társadalom. Bp. Gondolat, 1972.
- MEAD, M.: Férfi és nő. Bp. Gondolat, 1970.
- MÉREI F.: Közösségek rejtett hálózata. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1972.
- PATAKI F.: Társadalomlélektan és társadalmi valóság. Bp. Kossuth Kiadó, 1977.
- PATAKI F.-SOLYMOSI Zs. (szerk.): Szociálpszichológia. Szöveggyűjtemény, I-IV. köt. Bp. Tankönyvkiadó, 1971-1972.

PATAKI F. -HUNYADY Gy.: A csoportkohézió. Bp. Akadémiai Kiadó, 1972.

PATAKI F. (szerk.): Csoportlélektan, Bp. Gondolat, 1969.

SECORD, P. -BACKMAN, C: Szociálpszichológia. Bp. Kossuth Kiadó és Mezőgazdasági Kiadó, 1972.

WALLON, H.: Válogatott tanulmányok. Bp. Gondolat, 1971.

Felelős kiadó: Nemes Iván igazgató
Megjelent: 11,2 A/5 ív terjedelemben
7466/79, Népművelési Propaganda Iroda, Budapest
Felelős vezető: Vymeták Ferenc